Kelias į vergovę

...individo laisvė
yra vienintelė tikrai pažangi politika...

Friedrich August von HAYEK

Lietuvos laisvosios rinkos institutas

KELIAS
Į
VERGOVĘ

Friedrich August von HAYEK

Visų partijų socialistams

Lietuvos laisvosios rinkos institutas

2002

Versta iš:
Friedrich von Hayek *The Road to Serfdom* – Chicago: University of Chicago Press, 1944.

Iš anglų kalbos vertė: Algirdas Degutis
Redagavo: Giedrė Bautrėnienė, „Lietuvos laisvosios rinkos institutas“, Roma Truncienė
Maketavo: “Editor”

Antras leidimas

We express our gratitude to the supporters of this edition Familien-Vontobel-Stiftung (Switzerland) and Friedrich Naumann Foundation (Germany).

Nuoširdžiai dėkojame šios knygos leidimo rėmėjams Familien-Vontobel-Stiftung (Šveicarija) ir Fridricho Naumano Fondui (Vokietija).

ISBN 978-609-8101-12-6

© – Dr. Laurence Hayek, 1998

© – Vertimas į lietuvių kalbą, įvadiniai straipsniai – Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 1997

ĮVADINIS ŽODIS ANTROJO LIETUVIŠKO LEIDIMO SKAITYTOJUI

Kodėl Hayekas? Kodėl šiandien?

1944 m. „Kelias į vergovę“ buvo rimčiausias įspėjimas apie tai, kad fašizmo nugalėjimas nereiškia, jog totalitarizmo šaknys jau išrautos. Tuomet Hayekas ne tik priminė amžiną tiesą, kad svarbiausia nugalėti blogį savyje, bet ir parodė, kiek daug šio blogio užkratų yra demokratinėse vakarų visuomenėse, kaip toks užkratas anksčiau atvedęs į totalitarizmą ir kodėl kyla pavojus, kad tai atsitiks vėl. 1991 metais lietuvių kalba išleista knyga taip pat buvo rimtas įspėjimas, kad entuziastingai nusikratydami vergovės pančių mes neįučia vėl jų neužsikrautume. Šokiruojanti išvada, kurios nuosekliai priėjo Hayekas 1944-aisias, buvo ta, kad socializmas ir fašizmas – to paties lizdo paukščiai. Tačiau nei viena, nei kita ideologija nėra stipri šiandien, o tokių socialistų, apie kuriuos kalba Hayekas, šiandien mūsuose nėra – nuo radikalaus centrinio planavimo „atsižegnojo“ beveik visi, beveik visi yra iškėlę rinkos vėliavą. Taigi, ką gali šiandien duoti knyga, rašyta pokario Europos situacijai, kai Lietuvos visuomenė, atrodo, įtvirtino laisvos visuomenės vertybes?

Šiandienos politiniu gyvenimu besidomintis atidus šios knygos skaitytojas turėtų būti šokiruotas, nes socializmo ideologų mintys, pasirodo, nebuvo atmestos, kuo mes dažnai linkę patikėti. Šios mintys kaip pačios pažangiausios šiandien išsakomos visose tribūnose, jos skamba lūpose žmonių, kurie visiškai nepanašūs į socializmo apologetus. Posūkis vergovės link prasideda nepastebima, ir vargu ar gali būti geresnis pagalbininkas šiam posūkiui atpažinti nei „Kelias į vergovę“.

Šiandien nemaža dalis šviesiausių protų yra linkę manyti, jog visuomenė taps tobulesnė, jei tik bus elgiamasi pagal jų sumanytą programą. Šios programos turinys gali labai skirtis: vieni nuolat primena, kad reikia paremti menininkus, kiti kviečia palaikyti žemės ūkį, treti – pakreipti Lietuvos ekonomiką naujų technologijų diegimo link, ketvirti teigia, kad laisvi mainai turėtų būti apriboti vardan vartotojų saugumo, dar kiti linkę centralizuotai diegti visiems reikalingus standartus ar kitaip prisidėti prie visuomenės pagerinimo. Daugumos šių žmonių tikslai yra neabejotinai kilnūs, o siekiamas rezultatas – geidžiamas daugelio žmonių. Tačiau visi šie melioristiniai pasiūlymai turi vieną bendrą bruožą – norint juos įgyvendinti reikia paaukoti bent dalelę laisvės. Tai reikštų šiek tiek susiaurėjusias pasirinkimo galimybes, šiek tiek daugiau mokesčių, šiek tiek daugiau suplanuoto kolektyviškumo, o ne spontaniško individualaus žengimo pirmyn. Tiesa, paprastai atrodys, jog auka tokia mažytė ir neapibrėžta, o laimėjimas – toks didžiulis ir konkretus. Štai čia vertėtų atkreipti dėmesį į Davido Hume’o citatą, kurią Hayekas pasirinko kaip pagrindinę knygos citatą – „retai visa laisvė prarandama iš karto“ – ir susimąstyti, ar tik nėra tas mažytis žingsnelis centralizuotai sutvarkytos visuomenės link lemtingasis posūkis į vergovę.

Remigijus Šimašius
2002

Įvadas pirmajam leidimui

„Kelias į vergovę“: Frydricho fon Hajeko įspėjimas

Friedrichas Augustas von Hayekas, g. 1899 m. Vienoje – vienas iš žymiausių šiuolaikinių ekonomikos teoretikų, liberalizmo filosofas ir ideologas, Vienos, Londono, Čikagos ir Freiburgo universitetų profesorius, Nobelio premijos laureatas (1974 m. – ekonomika). Iš gausių jo darbų paminėtini:

Prices and Production, 1931
Collectivist Economic Planning, 1935
The Pure Theory of Capital, 1941
The Road to Serfdom, 1944
Individualism and Economic Order, 1948
The Constitution of Liberty, 1960
Law, Legislation and Liberty, 3 vol., 1979
The Fatal Conceit: The Errors of Socialism, 1984

Lietuvos skaitytojui pateikiama Hayeko knyga „Kelias į vergovę“ („The Road to Serfdom“) yra vienas iš ryškiausių radikalios socializmo kritikos pavyzdžių. Pasirodžiusi 1944 m., ji susilaukė daugybės pakartotinų leidimų, buvo išversta į daugelį Europos kalbų, į japonų ir kinų kalbas. Būtent dėl šios knygos Vakaruose pradėta vis dažniau socializmą sieti su totalitarizmu.

Skaitytojui gali būti įdomu, kaip pats Hayekas po daugelio metų įvertino šią savo knygą. Įvade 1976 m. leidimui jis rašo: „Nors per šį laikotarpį sužinojau daug, ko nežinojau ją rašydamas, dabar dažnai nusistebiu, kiek daug jau tada supratau iš to, ką mano vėlesnis darbas patvirtino... ir dabar nedvejodamas rekomenduoju šį savo ankstyvąjį darbą plačiajam ratui skaitytojų, kuriems reikalingas paprastas ir nespecializuotas įvadas į problemą, kuri, man regis, vis dar lieka viena iš lemtingiausių spręstinų mūsų problemų.“

Jau vien dėl savo biografinių aplinkybių Hayekas yra palankioje padėtyje socializmo ir totalitarizmo sąsajos problemai spręsti. Savo karjeros pradžioje sužavėtas populiarių marksizmo doktrinų, vėliau jis pasuko kita linkme prie jų antipodo – austrų ekonominės mokyklos. O Vokietijos ir Rusijos totalitarizmo kaimynystė išmokė jį įžvelgti problemos pradmenis greičiau, negu įmanoma gyvenant liberalaus politinio ir ekonominio režimo sąlygomis. Dėl to nuo Europos kiek izoliuotame anglosaksų pasaulyje jis bene pirmasis pastebėjo ten pradėjusius keroti socializmo ūglius, įspėdamas liberaliąją visuomenę dėl gresiančių pavojų. Vakarams tokių žmonių kaip Hayekas dėka pavyko pristabdyti socializmo suklestėjimą, Rytai iki šiol kapanojasi jo mauruose. Galbūt įspėjimas apie tai, kaip galima į socializmą įbristi, gali padėti mums iš jo

išbristi, o išbridus – neįbristi vėl atgal.

Tiesa, reikia pažymėti, kad per minimą laikotarpį Vakaruose šiek tiek pakito pati socializmo sąvoka. „Tuo metu, kai rengiau šią knygą, – rašo Hayekas 1976 m., – socializmas vienareikšmiškai buvo suprantamas kaip gamybos priemonių nacionalizavimas ir centralizuotas ekonomikos planavimas, kurį ji daro galimą ir būtiną.“ O dabar jis dažnai siejamas su kai kurių valstybių vykdoma pajamų perskirstymo per mokesčius politika. Tad nors pirmąja prasme Švedija, pavyzdžiui, toli gražu nėra socialistinė valstybė, pastarąja prasme ji kur kas labiau socialistinė nei, sakykime, Austrija. Minėtame įvade Hayekas reiškia įsitikinimą, kad egzistuoja tikras perimamumas tarp šių dviejų socializmo atmainų ir kad, priešingai negu daugelio žmonių įsitikinimai, šio naujoviško socializmo „galutiniai padariniai bus tokie patys... kaip ir pavaizduoti šioje knygoje“, nors jie „ateis lėčiau, netiesiogiai ir neišbaigto pavidalo“. Anot jo, radikaliai ydinga pati socializmo idėja, o ne vien jo apraiškos ir atmainos.

Pamėginsime glaustai reziumuoti kai kuriuos svarbesnius knygos argumentus, turinčius reikšmės ne tik teorijai, bet ir kasdienei mūsų pačių praktikai. Iš tikrųjų ši knyga Vakaruose vaidino savo vaidmenį tokiomis aplinkybėmis, kurios primena mūsų dabartines aplinkybes. Tada Vakaruose pokario metais ji atvėrė akis daugeliui naivuolių, svajojusių turimą demokratinę santvarką paskiepyti socializmo principais. Šiandien ji galėtų atvėsinti galvas tiems, kurie esamą socialistinę tvarką tikisi paskiepyti demokratijos ūgliais.

Tiesa, galima būtų paprieštarauti, kad dabar mes jau nusigręžiame nuo paties socializmo. Bet ar nėra taip, kad šis nusigręžimas skatinamas tik paviršutiniškų motyvų ir mūsų nepasitenkinimas nukreiptas tik į padarinius, o ne priežastis? Juk kas daugiausia ši nepasitenkinimą žadina? Socializmo nesugebėjimas „žmogų pamaitinti“ ir nedemokratinis, prievartinis jo pobūdis. Bet kas gi lemia šią padėtį? Paviršutiniškas žvilgsnis čia iškart krypsta į valdžią – valdžia kalta, ji buvo nekompetentinga, savanaudė, ji sugadino pirminę socializmo idėją, ji sujaukė visus gerus planus, ji savo interesams pajungė valstybės galią. Nuo čia tik vienas žingsnis prie išvados, kad pakanka pakeisti valdžią, leisti, kad į ją ateitų visuomenės pasitikėjimą turintys žmonės – specialistai ir dori piliečiai – ir padėtis pasikeis į gerąją pusę.

Šis valdžios demokratizavimo reikalavimas, toks savaime suprantamas ir populiarus, iš tikrųjų yra be galo naivus ir paviršutiniškas. Jis dar ir pavojingas, nes naujai – „gerai“ – valdžiai jis iš naujo yra linkęs suteikti visiškai nežabotas galias. Juk valdžios įtakos ribų toks reikalavimas visai neapibrėžia. Ir labai gali būti, kad net demokratiškiausiu būdu išrinkta valdžia toli gražu nebus demokratinė. Demokratinė yra ne ta valdžia, kuriai daugumos balsavimu suteiktos neribotos galios, o ta valdžia, kurios galias riboja visiems privalomi ir nešališki įstatymai.

Ši tradicinė liberalizmo mintis, suformuluota dar J. Locke'o ir I. Kanto, yra ir visų Hayeko samprotavimų pagrindinė prielaida. Didžiausias pavojus mūsų laisvei ir mūsų gerovei yra ne valdžioje esančiųjų bloga valia, bet įgaliojimai, kuriuos esame linkę valdžiai suteikti. Šiaip ar taip, bet kokia mūsų *valdžia* yra *mūsų* valdžia, ir kad ji yra tokia, o ne kitokia, daugiausia priklauso ne nuo valdančiųjų, bet nuo valdomųjų valios. Fizine prasme valdomieji, jau vien dėl to, kad visuomenėje jie visada sudaro daugumą, negalėtų būti pajungti mažumos savivalei, jeigu jie patys nesivadovautų tokiais įsitikinimais, kurie šią savivalę leidžia ar net daro ją neišvengiamą. Valdžios pamatas visada yra tam tikras viešas jos autoritetas, o ne vien prievarta. Ir jeigu iš jos autoriteto lieka tik prievarta, tai gali tik reikšti, kad tokia galimybė jau glūdėjo tos rūšies autoritete, tuose įgaliojimuose, kurie iš pradžių jai buvo suteikti.

Toks būdingas XX amžiui polinkis į totalitarizmą, į neribotą valstybės galią viešame gyvenime kilo iš reikalavimų, kuriuos kartą pripažinusi valdžia prisiima atsakomybę, ilgainiui niekais paverčiančią jos gražiausius ketinimus. Tai mums jau įprasti tapę materialios gerovės ir ypač vadinamojo „socialinio" teisingumo reikalavimai. Visi mes norime gyventi geriau už išsišokėlį mūsų kaimyną, jaučiame turį tam didesnę moralinę teisę ir todėl geidžiame ne paprasto, bet „socialinio" teisingumo – kad mes, t. y. aš ir kiti geri žmonės, turėtume daugiau, nei dabar turime. Kadangi savo pačių išgalėmis negalime šio teisingumo įgyvendinti nenusižengdami formaliam teisėtumui, mes kreipiamės į valdžią, kad ji šį reikalavimą legalizuotų ir paremtų savo galia.

Hayekas vaizduoja tokią politinę evoliuciją, kuri Vakaruose, o vėliau dar sėkmingiau Rytuose, materialios gerovės ir „socialinio" teisingumo gynimo vardu ištisas tautas nuvedė į istorijos akligatvius. Faktiškai reakcija puolė materialios gausos ir nelygybės šaltinį – laisvąją rinką, tik ką išsivadavusią iš slogių feodalinės valstybės ir feodalinių luomų varžtų.

Iš tikrųjų dabar dažnai užmirštama, kad laisvosios rinkos atsiradimas kadaise buvo tikras išsivadavimas, tikrojo teisingumo įsiviešpatavimas, nes būtent jis panaikino luomines privilegijas kuriant ir skirstant visuomeninį produktą. Veiklos pasirinkimo laisvė, paslaugų ir prekių mainų laisvė, viduramžiškų „teisingų" kainų pakeitimas sutartinėmis, valdžios kišimosi į ūkį ir mainus apribojimas – visa tai buvo išsikovotos laisvės. Tolydžio siaurindamos valstybinės valdžios ribas iki nešališko arbitro ir „naktinio sargo" funkcijų, kaip tik jos atvėrė neregėto masto erdvę asmeninei iniciatyvai, atsakomybei ir rizikai. Nuo viduramžių valdžios ir korporacijų išlaisvinti prekių ir paslaugų mainai – laisvoji rinka – leido susiklostyti konkurencinei ekonomikos sistemai, kurioje asmeninės naudos, pelno galimybė tapo priklausoma ne nuo luomo teikiamų privilegijų, bet tik nuo siūlomos paslaugos ar prekės poreikio visuomenėje. Stichiškai – rinkos laisvę ginančių įstatymų užuovėjoje – išaugo ir subrendo pati save reguliuojanti paklausos ir pasiūlos sistema, veiksmingiau nei kada nors anksčiau tenkinanti įvairiausius poreikius. „Aklas" konkurencinių jėgų

žaismas, nepaisantis asmenų skirtumo, neatsižvelgiantis į subjektyvių pastangų skirtingumus vertinant jų rezultatą, kaip tik dėl šių savo savybių gamybą padarė priklausomą nuo vartojimo, prekės kainą – nuo jos vertės visuomenėje, asmeninę gerovę – nuo sugebėjimo įtikti bejausmei rinkai ir per ją – kiekvienam žmogui. Privati nauda kaip niekada anksčiau tapo galingiausiu visuotinės gerovės varikliu.

Svarbu suprasti, kad tai buvo pasiekta ne visiems vadovaujantis kokiu nors bendru tikslu, o leidžiant kiekvienam siekti savojo tikslo – sutarus dėl viešų, iš anksto nustatytų bendrabūvio sąlygų. Kad šios sąlygos būtų visiems vienodai naudingos, kad jos būtų vienodai nešališkos visų dalyvaujančių individų atžvilgiu – štai kas tik ir galėjo lemti sutarimą dėl jų. Kad būtų verta jų laikytis, jos turėjo galioti kiekvienam visuomenės nariui. Nešališkumas ir bendrumas – šios dvi pofeodalinės visuomenės įstatymų savybės nulėmė liberalią Vakarų valstybių santvarką, kurioje individas laisvas tol, kol neprieštarauja bendram įstatymui.

Tokioje santvarkoje joks privatus atskirų individų ar jų grupių interesas negalėjo, bent jau pagal jos intenciją, tapti įstatymu kitiems individams ar jų grupėms. Kalbant rinkos terminais, joks privatus ekonominis interesas negalėjo teisėtai tapti monopolizuotas, t. y. palaikomas ne pačios rinkos išgalių, bet išorinės – ir pirmiausia valstybinės – galios. O kad monopolistinių kėsinimųsi į rinką niekuomet nestigdavę – tai byloja visa naujųjų laikų istorija. Ir čia pasižymėjo ne tik darbdaviai, bet ir darbėmiai. Profsąjungų susivienijimai, ne mažiau kaip monopoliniai verslininkų trestai, kišosi į laisvosios rinkos veiklą, valdžios padedami čia vienur, čia kitur ribojo laisvo pasirinkimo sąlygas taip trikdydamos natūralią rinkos tvarką. O socializmo sistema iš viso panaikino šią tvarką ir pakeitė ją tiesioginiais valdžios dekretais.

Rinkos monopolizacijos padariniai daro įtaką ne tik ekonominiam visuomenės gyvenimui, bet ir viešajam gyvenimui. Nesunku įžvelgti, kad monopolijos tikslas – grąžinti visuomenę į luominę santvarką, kur individo gerovė priklauso ne nuo jo gebėjimo teikti paslaugas kitam individui, bet tik nuo luomo išsikovotos valstybinės privilegijos. Kad tokia sistema ekonomiškai negali būti veiksminga, matyti jau iš to, kaip joje pasikeičia individų pastangų kryptys. Kitaip nei laisvos konkurencijos sąlygomis, kur asmeninė gerovė priklauso nuo individo gebėjimo įtikti beasmenės rinkos poreikiams, t. y. visiems kitiems individams, luomų sistemoje asmeninė gerovė priklauso nuo padėties luomų hierarchijoje. Todėl konkurenciją dėl geresnio rinkos poreikių tenkinimo pakeičia kova dėl aukštesnės padėties privilegijų hierarchijoje. Ši kova, kitaip nei konkurencinė kova rinkoje, maža ką turi bendra su kitų visuomenės narių poreikių tenkinimu. Ji yra užslėptas arba net atviras pilietinis karas, ir visuomeninio turto pyragas, dėl kurio dalybų šis karas įsiliepsnojo, būtent todėl virsta mažyčiu riestainiu. Taip rinka keršija už jos laisvės ribojimą.

Ši atomazga nėra atsitiktinis rinkos suvaržymo padarinys, ji nėra tokia vien dėl to, kad suvaržymai padaryti ne toje vietoje arba ne tų rinkos dalyvių atžvilgiu. Bet koks jos suvaržymas siekiant išorinių tikslų, tebūnie tai nevienodų lūkesčių įvedimas, pajamų lygio išankstinis nustatymas ar apribojimas, gamybos apimties ir asortimento reguliavimas, darbo pasirinkimo laisvės apribojimas ar kainų centralizuotas reguliavimas – visos šios priemonės yra prielaidos liūdnai atomazgai, kad ir kokios geidžiamos iš pradžių jos kai kam atrodo. Ryškus tokių priemonių pavyzdys – kainų reguliavimas valdžios dekretais. Laisvojoje rinkoje kainos yra universalus visų paklausos ir pasiūlos svyravimų indikatorius, teikiantis rinkos dalyviams patikimą orientyrą kreipti savo pastangas vienokia ar kitokia linkme. Bet toks indikatorius jos yra tik tuomet, jei klostosi natūraliai ir stichiškai. Bet koks dirbtinis, išorinis jų reguliavimas yra jų falsifikavimas, jų indikacinės, informacinės funkcijos naikinimas – tokiu atveju jos atspindi ne tiek visuomeninę ir todėl objektyvią paslaugos ar prekės vertę, kiek jų reguliuotojo subjektyvų vertinimą. Kainoms prarandant indikacinę funkciją, rinkos dalyviai atsiduria tarytum tamsoje, ir suirutė tampa neišvengiama. Todėl valstybei tenka griebtis smulkmeniškesnio reguliavimo, kol galiausiai savo kontrolėn ji perima visą ekonominį gyvenimą, o per jį – visą viešąjį visuomenės gyvenimą. Įsiviešpatauja totalitarinė tvarka, kur politinė valdžia tampa nesaistomai laisva savo valdinių laisvės sąskaita. Matėme, jog ekonomiškai tokia tvarka neveiksminga. Bet galbūt ji teisingesnė už tą tvarką, kurią pakeičia? Juk ji įsigali būtent „socialinio“ teisingumo reikalavimų lavinoje. Iš tiesų tai labai gaji, bet visiškai nepagrįsta iliuzija.

Pradedant šią iliuziją sklaidyti, pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad „socialinio“ teisingumo reikalavimai visuomet kyla kaip negatyvi reakcija į laisvosios rinkos „neteisybes“ – materialią jos dalyvių nelygybę. Kartą tarus, kad ši nelygybė neteisinga, ir supratus, kad rinka negali jos pašalinti pati nebūdama panaikinta, neišvengiamai peršasi išvada, kad rinkos būtina atsisakyti. Tačiau prieš darant šią socialistinę išvadą, verta pasvarstyti, ar materiali nelygybė ir yra neteisingumas. Šiaip jau negalima sakyti, kad, apskritai imant, laisvoji rinka paremta nelygybe: bent jau juridine prasme jos dalyviai lygūs. Rinka negalima be šios lygybės, nes tik nešališkų ir visiems vienodai galiojančių įstatymų pagrindu ji funkcionuoja kaip laisvoji rinka.

Tiesa, jos dalyviai nėra lygūs materialiai arba, kalbant tiksliau, materialus jos dalyvių statusas rinkoje yra atsitiktinis dalykas ir priklauso nuo daugybės neapskaičiuojamų faktorių, veikiančių rinkos jėgų žaisme. Jeigu rinka menkai įvertina tam tikras individo pastangas, jis yra laisvas pakreipti savo pastangas kita, daugiau žadančia linkme. Ir niekas negali iš anksto pasakyti, ar už šias pastangas bus atlyginta, ar teks nusivilti. Nesėkmės atveju čia nėra kam reikšti pretenzijų, nes nevaldoma rinka yra beasmenė, o formalia teisėsauga besirūpinanti valdžia nėra atsakinga už kieno nors gerovę. Valstybė, palaikanti laisvosios verslininkystės sistemą, atsako tik už piliečių lygias teises, o ne už vienokį ar kitokį jų naudojimosi šiomis teisėmis atlyginimą. Tiesa, paprastai ji teikia vienokią ar kitokią paramą neprisitaikiusiems gyventi rinkos sąlygomis

individams, bet tokia parama jos yra teikiama už rinkos ribų – kaip socialinis draudimas ar rūpyba. Ir ši parama teikiama ne todėl, kad tai būtų teisinga, nes teisingumą garantuoja teisėsauga, o todėl, kad teikti labdarą yra žmoniška.

Taigi rinkos ekonomikoje asmens gerovė priklauso pirmiausia nuo žmogaus pastangų ir rinkos sistemos požiūriu yra atsitiktinė. Užtat visai kitaip ji atrodo ten, kur ekonomika valdoma centralizuotai, kur valdžia vykdo ne tiek nešališko arbitro, kiek visuomenės „vystymo“ ir planavimo užduotis. Čia ji pirmiausiai priklauso nuo valdžios įgyvendinamos ekonominės politikos ir didžiąja savo dalimi yra ne atsitiktinis, bet užplanuotas dalykas. Todėl jeigu rinkos sistemoje santykinai blogesnė vienų padėtis jų pačių yra suvokiama kaip nesėkmė, tai planinėje ekonomikoje tokia padėtis suvokiama kaip skriauda. Tas pat galioja ir geresnei vienų padėčiai kitų atžvilgiu: rinkos sąlygomis ji suvokiama kaip sėkmė, planinės ekonomikos sąlygomis – kaip privilegija. Todėl reikalavimas panaikinti skurdą ir privilegijas taip dažnai virsta reikalavimu „visiems po lygiai“.

Tai nėra atsitiktiniai vertinimai, jie lemiami centralizuotai valdomos planinės ekonomikos prigimties. Skirtingai nuo formalaus įstatymo, centralizuotas planas nėra tik individualių tikslų koordinavimo taisyklė – jis pats yra tikslas. Kadangi tai – politinės valdžios tikslas, jis yra svarbiausias visuomenės tikslas, ir jam turi būti pajungti, subordinuoti visi individualūs tikslai. Be to, kadangi planas (skirtingai nei rinkos stichija) numato apibrėžtą visuomenės ateitį, jo padariniai kiekvienam individui taip pat iš esmės numatomi. Ir dar: kadangi vienas planas pasirenkamas iš daugybės galimų planų, jis būtinai esti šališkas tam tikrų vertybių ir – atitinkamai – tam tikrų individų atžvilgiu. Vieniems jis – numatomai palankus, kitiems – numatomai nepalankus. Taigi, logiškai mąstant, centralizuotas planas negali būti nešališkas. Vadinasi, valdžiai jį vykdant, formalūs nešališki įstatymai turės būti pažeidžiami, piliečiai turės būti diferencijuojami, o tai ir reikš, kad vieni bus skriaudžiami, kiti – privilegijuojami. Ir tik prievarta ar prievartos baimė galės užtikrinti tokio plano vykdymą. Kokį savivalės laipsnį čia gali pasiekti valdžia ir į kokią neteisingumo bedugnę ji gali nustumti visuomenę, geriausiai žino tie, kurie yra išgyvenę nedeformuoto, gryno socializmo laikotarpį.

Atkreipkime dėmesį į paradoksalų dalyką – toji politinė ir ekonominė santvarka, kurios Vakaruose siekė „socialinio“ teisingumo šaukliai, yra ta pati santvarka, kurią dabar Rytuose mėginama ardyti vėlgi „socialinio“ teisingumo labui. Laisvosios rinkos sistema buvo žlugdoma remiantis tais pačiais šūkiais, kuriais dabar puolama jais vadovaujantis sukurta sistema! Pagalvokime, kaip vyksta liberalios santvarkos erozija. Amoraliu dalyku imama laikyti skurdą ir prabangą, dideles kainas, nedarbą – trumpai tariant, visa, kas visuomenei kelia nepasitenkinimą. Pradedama keikti jos įstatymų nešališkumą, reikalaujama baigti su formaliu teisingumu, daugiau atsižvelgti į blogesnėje padėtyje esančiųjų poreikius ir apskritai daugiau dėmesio skirti Žmogui, o

ne beasmeniam teisingumui. Valdžiai daromas spaudimas mesti nešališko arbitro vaidmenį ir imtis atsakomybės už kiekvieno gerovę ir tėviškos kiekvieno globos. Teisingumo, kaip nešališkumo, reikalavimas blanksta prieš valdžios šališkumo troškimą. Įstatyminės kliūtys įvesti „žmonišką“ tvarką entuziastingai šalinamos, kol pagaliau valdžia visa savo galybe atsigręžia į žmogų. Ir tik tada pradedamas suvokti tokios raidos pragaištingumas.

Ar nėra mūsų keliami „socialinio“ teisingumo reikalavimai tik eilinė grandis uždaroje grandinėje: „socialinio“ teisingumo reikalavimai – valdžios įgaliojimas „organizuoti ir skirstyti“ – beribė valdžios galia – valdžios savivalė – stagnacija ir sumaištis – „socialinio“ teisingumo reikalavimai? Ar nėra taip, kad, mėgindami šią grandinę nutraukti, trumparegiškai „pasigauname“ vien politinį problemos aspektą? Stengiamės imituoti vakarietiškas valdžios demokratinės kontrolės institucijas: laisvuosius rinkimus, politinę konkurenciją, laisvąją spaudą. Bet nesuvokiame, kad visos šios institucijos gali būti gyvybingos tik ten, kur iš valdžios nereikalaujama neįmanomų dalykų. O reikalauti iš valdžios, kad ji vykdytų „socialinį“ teisingumą nepažeisdama formalaus teisingumo, reiškia reikalauti iš jos neįmanomo dalyko. Ir jokia demokratinė kontrolė nepadės mums ištrūkti iš šios uždaros grandinės.

Žinoma, „socialinio“ teisingumo reikalavimai visiškai nepagrįsti tik liberalioje visuomenėje, kur valstybė gina paprastą teisingumą, o kiekvieno gerovę lemia rinka. Jie suprantamesni socialistinėje visuomenėje, kur už tą gerovę atsako valstybė. Bet ir čia jie nėra išmintingi. Reikalaudami, kad valstybė teisingiau skirstytų visuomeninį produktą užuot atėmę iš jos teisę skirstyti, mes žengiame pramintu socializmo atnaujinimo keliu. Bet jeigu mes norime žengti ne vien valstybinės, bet ir asmeninės laisvės keliu, turime tvarkytis taip, kad mūsų gerovė priklausytų tik nuo kiekvieno mūsų pastangų, o ne nuo valdžios – kad ir kokia ji būtų – malonės. Mūsų laukia alternatyva: arba valdžia tik gins individo teises jam pačiam rūpinantis savo gerove ir savo laime, arba iš jos bus (demokratiškai?) pareikalauta tą gerovę ir laimę garantuoti, ir tada – sudie asmens laisvėms ir teisėms. O su jomis – sudie ir tikrosios gerovės bei laimės vilčiai. Tad, jeigu, kartą nusivylę socialistiniu teisingumu, vis dar tikime „socialiniu“ teisingumu, jeigu iš tautinio socializmo tikimės to, ką buvo žadėjęs tarptautinis socializmas, turime būti pasirengę netolimoje ateityje išmėginti suverenią tautinę baudžiavą. Toks būtų Hayeko įspėjimas mums dabar.

Algirdas Degutis
1991

PRATARMĖ

Kai profesionalus socialinių problemų tyrinėtojas rašo politinę knygą, pirmoji jo pareiga – aiškiai pasakyti, kad knyga – politinė. Nenoriu šito slėpti, nors galbūt galėjau tai padaryti pavadindamas ją elegantiškiau ir ambicingiau – socialinės filosofijos esė. Nesvarbu, kaip aš ją pavadinau, svarbiausia, kad visa, ką rašau, remiasi pamatinėmis vertybėmis. Tikiuosi, kad rašydamas knygą reikiamai atlikau ir kitą, ne mažiau svarbią pareigą: aiškiai ir suprantamai atskleidžiau, kokios tos pamatinės vertybės, kuriomis grindžiama visa argumentacija.

Tačiau yra dar vienas dalykas, kurį norėčiau pridurti. Nors tai politinė knyga, esu visiškai tikras, kad joje išdėstyti įsitikinimai nėra nulemti mano asmeninių interesų. Aš nematau jokios priežasties, dėl kurios visuomenė (kuri man atrodo siektina) turėtų suteikti man didesnes privilegijas nei daugumai šalies žmonių. Iš tikrųjų būtent kolegos socialistai man nuolat kalba, kad, būdamas ekonomistas, aš turėčiau užimti kur kas svarbesnę padėtį tos rūšies visuomenėje, prieš kurią esu nusistatęs – žinoma, jei galėčiau prisiversti pripažinti jų pažiūras. Esu taip pat tikras, kad mano priešiškumas šioms pažiūroms kyla ne todėl, kad jos skiriasi nuo tų pažiūrų, kurių veikiamas išaugau – nes kaip tik pastarųjų jaunystėje laikiausi ir jos pastūmėjo mane ekonomikos tyrinėjimus paversti savo profesija. Norėčiau pasakyti tiems, kurie, kaip dabar madinga, skelbdami savo politines pažiūras tikisi įgyvendinti savanaudiškus tikslus, kad aš turiu rimčiausią pagrindą šios knygos nerašyti arba neskelbti. Ji tikrai įžeis daugelį žmonių, su kuriais norėčiau palaikyti draugiškus santykius. Ji privertė mane atidėti į šalį darbą, kurį atlikti jaučiuosi turįs daugiau kompetencijos ir kuris turėtų didesnę išliekamąją vertę. Ir svarbiausia, knyga tikrai neskatins nešališko požiūrio į mano akademinį darbą, į kurį aš linkęs visa širdimi.

Nepaisydamas viso to, šios knygos parašymą ėmiau laikyti neišvengiama pareiga pirmiausia dėl vieno išskirtinio, nerimą keliančio ir visuomenės nepakankamai suvokiamo dalyko, būdingo diskusijoms apie ateities ekonominę politiką. Turiu omenyje tą faktą, kad dauguma ekonomistų jau keleri metai yra įsisukę į karo mašiną ir dėl savo oficialios padėties yra priversti tylėti ir todėl viešąją nuomonę šiais klausimais nerimą keliančiu mastu formuoja mėgėjai ir keistuoliai – žmonės, nešiojantys akmenį užantyje arba tariamai atradę panacėją nuo visų ligų. Šiomis aplinkybėmis tas, kuris dar turi galimybių laisvalaikiu kurti, kažin ar turi teisę nutylėti tuos būgštavimus, kurių kiti negali viešai išsakyti, nors ir nerimauja dėl dabartinių visuomenės raidos tendencijų – nors kitokiomis aplinkybėmis mielai būčiau palikęs valstybinės politikos klausimus nagrinėti tiems, kurie yra labiau įgalioti atlikti tokį uždavinį ir geriau pasirengę.

Kertinė šios knygos mintis pirmąkart buvo aptarta straipsnyje „Laisvė ir ekonominė sistema“, kuris 1938 m. balandį pasirodė leidinyje „Contemporary Review“ ir kuris, vėliau papildytas, buvo paskelbtas serijoje: Public Policy Pamphlets /Ed. by Gideonse H. D.– Chicago:

University of Chicago Press, 1939 m. Esu dėkingas abiejų šių leidinių redaktoriams ir leidėjams, sutikusiems, kad kai kurios ištraukos būtų perspausdintos.

ĮVADAS

Retas atradimas erzina labiau nei tas, kuris atskleidžia idėjų genealogiją.

Lordas Actonas

Dabartiniai įvykiai skiriasi nuo istorijos tuo, kad mes nežinome padarinių, kuriuos jie sukels. Žvelgdami atgal, galime įvertinti praeities įvykių reikšmę ir atskleisti jų padarinius. Tačiau kol istorija yra dabartis, mums ji dar nėra istorija. Ji veda mus į nepažįstamą kraštą ir tik retkarčiais mes turime progą žvilgtelėti į tai, kas plyti priekyje. Būtų visai kitaip, jeigu mums būtų duota antrąkart pergyventi tuos pačius įvykius, žinant visa, ką matėme anksčiau. Kaip skirtingai mums viskas atrodytų, kokie svarbūs ir dažnai grėsmingi mums pasirodytų tie pokyčiai, kuriuos dabar vargu ar išvis pastebime! Turbūt laimė, kad žmogus niekada negali šito patirti ir nežino istorijos raidos dėsnių.

Vis dėlto, nors istorija niekada tiksliai nesikartoja ir kaip tik dėl to, kad jokia raida nėra neišvengiama, mes galime iš praeities šiek tiek pasimokyti, kad išvengtume ir nekartotume tų pačių procesų. Nereikia būti pranašu, kad suvoktum gresiančius pavojus. Atsitiktinė patirties ir intereso sąjunga dažnai vienam žmogui atskleidžia daugeliui nematomus įvykių aspektus.

Ši knyga – tai patirties, artimos dukartiniam to paties periodo pergyvenimui ar bent jau dukartiniam labai panašios idėjų evoliucijos stebėjimui, rezultatas. Nors tai patirtis, kurios sunku pasisemti vienoje šalyje, tam tikromis aplinkybėmis jos galima įgyti ilgą laiką gyvenant skirtingose šalyse. Nors daugelio civilizuotų tautų minties raidą veikia gana panašūs faktoriai, nebūtinai jie reiškiasi tuo pačiu metu ar tuo pačiu greičiu. Antai, persikeliant iš vienos šalies į kitą, kartais galima du kartus stebėti panašias intelektualinės raidos fazes. Suvokimo aštrumas tada ypač padidėja. Kai antrąkart girdi reiškiant nuomones ar siūlant priemones, su kuriomis pirmąkart esi susidūręs prieš dvidešimt ar dvidešimt penkerius metus, jos įgyja naują reikšmę kaip tam tikros tendencijos simptomai, kurie rodo jeigu ne neišvengiamumą, tai bent tikimybę, kad įvykių raida kryps panašia linkme.

Būtina išsakyti nemalonią tiesą, kad mes rizikuojame pakartoti Vokietijos likimą. Teisybė, šis pavojus nėra tiesioginis, o sąlygos Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose vis dar tokios nepanašios į Vokietijoje pastaraisiais metais regėtą padėtį, kad sunku patikėti, jog mes judame ta

pačia kryptimi. Nors šis kelias ilgas, jį pasirinkus – kuo toliau eini, tuo sunkiau grįžti atgal. Plačiąja prasme mes esame savo likimo kalviai, o siaurąja – mūsų pačių susikurtų idėjų belaisviai. Jeigu laiku įžvelgsime pavojų, galime tikėtis jo išvengti.

Žinoma, Anglija ir Jungtinės Valstijos dar nėra panašios į Hitlerio laikų Vokietiją, kariaujančią Vokietiją. Tačiau idėjinių srovių tyrinėtojai negali nepastebėti, kad esama daugiau nei paviršutiniško panašumo tarp mąstymo pakraipos Vokietijoje per paskutinį karą [Pirmąjį pasaulinį karą. – Vert.] ir po jo bei dabartinės idėjų raidos demokratinėse šalyse. Dabar tose šalyse, žinoma, stengiamasi gynybos tikslams sukurtą tautos organizaciją pritaikyti taikos sąlygomis. Reiškiasi ta pati panieka devynioliktojo amžiaus liberalizmui, tas pats tariamas „realizmas“ ir net cinizmas, tas pats fatalistinis „neišvengiamų tendencijų“ pripažinimas. Iš kiekvienos dešimties pamokų yra mažiausiai devynios, kurias – kaip stengiasi įtikinti mūsų rėksmingiausi reformatoriai – mes turime išmokti iš šio karo, tai tos pačios vokiečių išmoktos paskutinio karo pamokos. Būtent per jas išmokta kurti nacistinę sistemą. Šioje knygoje turėsime progą parodyti, kad esama daugybės kitų dalykų, kuriuos, atsilikdami penkiolika ar dvidešimt penkeriais metais, mes, atrodo, kartojame Vokietijos pavyzdžiu. Nors to prisiminti niekas nenori, ne taip daug metų prabėgo nuo to laiko, kai Vokietijos socialistinė politika pažangiųjų buvo pateikiama kaip sektinas pavyzdys – panašiai kaip pastaraisiais metais Švedijos modelis pažangiesiems tapo sektinu pavyzdžiu. Visi, kurių atmintis dar siekia tolimesnę praeitį, žino, kokią didžiulę įtaką bent jau vienai kartai prieš paskutinį karą vokiečių mintis ir vokiečių praktika darė Anglijos ir iš dalies Jungtinių Valstijų idealams bei politikai.

Autorius maždaug pusę savo brandaus gyvenimo yra praleidęs gimtojoje Austrijoje ir buvo glaudžiai susijęs su Vokietijos intelektualų gyvenimu, o kitą pusę – Jungtinėse Valstijose ir Anglijoje. Pastaruoju laikotarpiu jis laipsniškai priėjo prie tvirto įsitikinimo, kad bent jau kai kurios iš jėgų, sunaikinusių laisvę Vokietijoje, taip pat veikia ir čia, ir kad šio pavojaus pobūdis bei šaltiniai suvokiami net menkiau nei Vokietijoje. Vis dar neįžvelgiama tos didžiausios tragedijos, kad Vokietijoje kaip tik geros valios žmonės, tie, kuriais buvo žavimasi ir kurie buvo laikomi demokratiniuose kraštuose sektinais pavyzdžiais, – paruošė dirvą jėgoms (jei pačių jų iš tikrųjų nesukūrė), kurios dabar palaiko visus jų nekenčiamus dalykus. Mūsų šansai išvengti panašaus likimo priklauso nuo to, ar išdrįsime pažvelgti pavojui į akis ir ar būsime pasirengę koreguoti net ir labiausiai mūsų puoselėjamas viltis ir ambicijas, jeigu pasirodytų, kad jos – pavojaus šaltinis. Kol kas maža požymių, kad mes turime pakankamai drąsos patiems sau prisipažinti klydę. Tik nedaugelis pasirengę pripažinti, kad fašizmo ir nacizmo iškilimas – tai ne reakcija į ankstesnes, socialistinio periodo tendencijas, o jų padarinys. Tai tiesa, kurios dauguma žmonių nenorėjo matyti net tada, kai komunistinės Rusijos ir nacionalsocialistinės Vokietijos režimų atstumiančių bruožų panašumai buvo visų pripažįstami. Tad tie, kurie tariasi esą be galo tolimi nacizmo iškrypimams ir kurie nuoširdžiai nekenčia visų jo apraiškų, tuo pačiu metu

tarnauja idealams, kurių įgyvendinimas nuvestų tiesiai į nekenčiamą tironiją.

Žinoma, skirtingų šalių raidos paralelės gali būti apgaulingos, tačiau savo argumentacijos aš negrindžiu vien tokiomis paralelėmis. Aš taip pat netvirtinu, kad tokia raida neišvengiama. Jei ji tokia būtų, šis rašinys neturėtų jokios prasmės. Jai gali būti užkirstas kelias, jeigu žmonės laiku susivoks, kur jų pastangos gali nuvesti. Dar visai neseniai beveik nebuvo vilties, kad mėginimai atskleisti jiems šį pavojų galėtų būti sėkmingi. Tik dabar lyg ir pribrendo laikas išsamiau apsvarstyti visa šį reikalą. Ne tik todėl, kad pati problema dabar plačiau pripažįstama – yra ir specifinių priežasčių, dėl kurių būtina į ją pažiūrėti rimtai.

Galbūt kas nors pasakys, kad dabar ne laikas kelti klausimą, nuomonės dėl kurio smarkiai kertasi. Tačiau socializmas, apie kurį mes kalbame, nėra vien partijų reikalas, o klausimai, kuriuos aptariame gvildenant mūsų problemą, su ginčais tarp politinių partijų turi mažai ką bendro. Nesvarbu, kad kai kurios grupės galbūt mažiau nori socializmo negu kitos, kad vieni nori socializmo vienos grupės labui, kiti – kitos. Svarbiausia, kad pažvelgę į žmones, kurių pažiūros turi įtakos visuomenės raidai, pamatysime, jog šioje šalyje dabar jie visi, kas daugiau, kas mažiau, yra socialistai. Jeigu jau nebemadinga pabrėžti, kad „dabar mes visi socialistai“, tai tik todėl, kad šis faktas per daug akivaizdus. Vargu ar kas abejoja, kad ir toliau turime judėti socializmo link, ir dauguma žmonių vis vien mėgina palenkti šį judėjimą tam tikros klasės ar grupės interesams.

Kaip tik todėl, kad beveik visi to nori, ir judame šia linkme. Nėra jokių objektyvių faktų, kurie darytų šį dalyką neišvengiamą. Vėliau kai ką turėsime pasakyti apie tariamą „planavimo“ neišvengiamumą. Svarbiausias klausimas – kur šis judėjimas mus nuves? Nejau neįmanoma, kad žmonės, kurių įsitikinimai dabar teikia jam nesulaikomą pagreitį, pradėtų matyti kol kas tik nedaugeliui suvokiamus dalykus. Tada jie pasibaisėję atsisakytų savo siekio, nors jis pusę amžiaus buvo toks populiarus tarp daugelio geros valios žmonių. Kur šie bendri mūsų kartos įsitikinimai mus nuves – tai ne vienos partijos, bet kiekvieno iš mūsų esminė problema. Ar galima įsivaizduoti didesnę tragediją už šią – mėgindami sąmoningai formuoti savo ateitį remdamiesi aukštais idealais, tikrovėje netikėtai sukuriame visišką priešingybę.

Ypatingai svarbu kaip tik dabar išsamiai panagrinėti, kokios jėgos sukūrė nacionalsocializmą – tai leistų mums suprasti savo priešą ir mūsų konflikto su juo pagrindą. Juk nepaneigsime, kad kol kas menkai „pažįstame“ pozityvius idealus, dėl kurių kovojame. Mes žinome, kad kovojame už laisvę tvarkyti savo gyvenimą remiantis savo idėjomis. Tai jau nemažai, bet to nepakanka. To nepakanka, kad būtų suformuoti tvirti įsitikinimai, kurie mums reikalingi atsispirti priešui, naudojančiam propagandą kaip vieną svarbiausių savo ginklų ne tik grubiausiomis, bet ir subtiliausiomis formomis. Ir to nepakanka, kai mums tenka atremti šią

propagandą jo valdomuose kraštuose ir kitur, kur šios propagandos padariniai neišnyks nacionalsocialistams pralaimėjus. To nepakanka, jeigu norime parodyti kitiems, kad tai, už ką kovojame, yra verta jų paramos, ir jei norime sukurti naują Europą, apsaugotą nuo pavojų, kuriems nepasipriešino senoji.

Gaila, bet taip yra iš tikrųjų – demokratų santykiai su diktatoriais prieš karą, ir jų propaganda bei diskusijos su kariniais sąjungininkais, parodė, kad jų siekiai netikri ir netvirti. Tai gali būti paaiškinta tik nesusigaudymu savo pačių idealuose bei nesutarimų su priešu esmės nesupratimu. Mes buvome taip suklaidinti, nes nenorėjome patikėti priešo nuoširdumu skelbiant įsitikinimus, kurių patys laikėmės, nes tikėjome kai kurių kitų jų pareiškimų nuoširdumu. Argi kairiosios partijos, lygiai kaip ir dešiniosios, nesuklydo patikėjusios, kad nacionalsocialistų partija tarnauja kapitalistams ir kovoja su visomis socializmo formomis? Juk net kai kuriuos Hitlerio sistemos bruožus mums buvo rekomenduojama perimti nesuvokiant, kad jie neatskiriama hitlerinės sistemos dalis ir kad jie nesuderinami su laisvąja visuomene, kurią tikėjomės išsaugoti. Iki karo pradžios ir jam prasidėjus pridarėme pavojingų klaidų, nes nesupratome, su kokiu priešininku esame susidūrę. Šių klaidų gausybė tiesiog baugina. Atrodo, lyg mes nebūtume norėję suprasti raidos, sąlygojusios totalitarizmą, nes toks supratimas būtų galėjęs niekais paversti kai kurias labiausiai branginamas ir puoselėjamas iliuzijas.

Niekada mūsų santykiai su vokiečiais nebus sėkmingi, jei nesuprasime dabar juos valdančių idėjų pobūdžio ir kilmės. Teorija, įrodinėjanti, kad vokiečiai iš prigimties yra blogi, vargu ar turi pagrindo ir nelabai įtikina net tuos, kurie ją palaiko. Ji teršia daugelio anglosaksų mąstytojų gerą vardą, nes jie per pastaruosius šimtą metų mielai perimdavo visą, kas geriausia, ir ne tik iš vokiečių mąstytojų. Pamirštama, kad prieš aštuoniasdešimt metų Johnas Stuartas Millis, rašydamas savo didžiąją esė „Apie laisvę“, sėmėsi įkvėpimo iš dviejų vokiečių – Goethe‘s ir Wilhelmo von Humboldto[1] – ir užmiršta tai, kad du įtakingiausi nacionalsocializmo minties pirmtakai – Thomas Carlyle‘as ir Houstonas Stewartas Chamberlainas – buvo atitinkamai škotas ir anglas. Šis požiūris daro gėdą tiems, kurie, laikydamiesi jo, perima blogiausius vokiečių rasistinės teorijos bruožus.

Problema ne ta, geri ar blogi yra vokiečiai, nes jų prigimtis tikrai ne blogesnė nei kitų tautų. Tikroji problema – atskleisti aplinkybes, kurios per septyniasdešimt metų sudarė sąlygas laipsniškai vešėti ir po to įsiviešpatauti tam tikrai idėjų grupei, ir kodėl pasireiškė patys bjauriausi šių idėjų pavidalai. Vien neapykanta viskam, kas vokiška, o ne konkrečioms idėjoms, kurios dabar viešpatauja Vokietijoje, yra dar ir labai pavojinga, nes ji slepia nuo jai pasidavusiųjų tikrąjį pavojų. Reikėtų susirūpinti tuo, kad ši nuostata dažnai tėra tam tikros rūšies eskapizmas, kylantis

[1] Zmonėms, kurie galbūt mano, jog šis tvirtinimas perdėtas, verta priminti lordą Morley‘us, kuris savo „Atsiminimuose“ kalba apie „pripažintą dalyką“, kad pagrindinis esė „Apie laisvę“ argumentas „nebuvo originalus, bet atkeliavo iš Vokietijos“.

dėl nenoro pripažinti tendencijas, egzistuojančias ir už Vokietijos ribų, dėl nenoro peržiūrėti ir, esant reikalui, atmesti įsitikinimus, kuriuos perėmėme iš vokiečių ir kuriais tebeklaidiname save ne mažiau kaip vokiečiai. Tai dvigubai pavojinga, nes tvirtinimas, esą tik ypatingas vokiečių pagedimas sąlygojęs nacistinę sistemą, lengvai gali tapti dingstimi primesti mums kaip tik tas institucijas, kurios prie šio pagedimo atvedė.

Vokietijos ir Italijos raidos interpretacija, kuri bus pateikta šioje knygoje, labai skiriasi nuo daugumos užsienio stebėtojų, taip pat išeivių iš šių kraštų interpretacijų. Bet jeigu čia pateikta interpretacija teisinga, ji paaiškins ir tai, kodėl asmenims, kurie (kaip ir tų išeivių bei Amerikos ir Anglijos užsienio korespondentų dauguma) laikosi dabar paplitusių socialistinių pažiūrų, beveik neįmanoma pamatyti tikros įvykių perspektyvos. Dauguma klaidingai manė, kad nacionalsocializmo idėjos ištakos – tai įsigalinčio socializmo metu nuskriaustų žmonių, iš kurių buvo atimtos privilegijos ir pažeisti jų interesai, reakcija. Šią mintį palaikė nacionalsocializmo idėjos kūrėjai, bet vėliau jie atsikvošėjo ir, pakonfliktavę su naciais, buvo priversti palikti savo šalį. Tačiau faktas, kad tokie žmonės buvo gausi ir vienintelė reikšmingesnė opozicija naciams, byloja tik tai, kad visi vokiečiai buvo tapę socialistais ir kad „senąjį“ liberalizmą išvijo socializmas. Kaip mes tikimės parodyti, konfliktas Vokietijoje tarp nacionalinio socializmo „dešinės“ ir „„kairės“ yra toks konfliktas, kuris visuomet kils tarp besivaržančių socialistų frakcijų. Jeigu ši interpretacija teisinga – reiškia, kad dauguma socialistų pabėgėlių laikydamiesi savo įsitikinimų ir su geriausiais ketinimais padeda juos priglaudusiai šaliai pasukti keliu, kuriuo nuėjo Vokietija.

Žinau, kad daugelis mano bičiulių anglosaksų buvo ne kartą šokiruoti pusiau fašistinių pažiūrų, kartkartėmis reiškiamų vokiečių pabėgėlių, kurių socialistiniais įsitikinimais lyg ir nereikėtų abejoti. Tačiau nors pirmieji aiškina tai antrųjų vokiška kilme, tikroji priežastis yra ta, kad jų, kaip buvusių socialistų, patirtis buvo nuvedusi keliais etapais toliau, negu tai buvo pasiekę socialistai Anglijoje ir Amerikoje. Tiesa, vokiečių socialistus stipriai rėmė prūsiškosios tradicijos bruožas, ir ši prūsiškosios tradicijos bei socializmo giminystė, dėl kurios Vokietijoje džiūgavo abi pusės, yra papildomas argumentas mūsų pagrindinės tezės naudai[2]. Bet būtų klaida manyti, kad specifiškai vokiškas, o ne socialistinis elementas, sąlygojo totalitarizmą. Būtent socialistinių pažiūrų, o ne prūsiškosios tradicijos įsigalėjimas vienijo Vokietiją su Italija ir Rusija, ir būtent iš masių, o ne iš klasių, auklėtų ir puoselėtų prūsiškosios tradicijos dvasia, kilo nacionalsocializmas.

[2] Kad esama tam tikros giminystės tarp socializmo ir Prūsijos valstybinės organizacijos (sąmoningai sudaromos iš viršaus, kaip jokioje kitoje šalyje), yra nepaneigiamas dalykas, kuris buvo laisvai pripažintas jau ankstyvųjų prancūzų socialistų. Gerokai anksčiau, negu valstybės tvarkymo pagal vienos įmonės principus idealas tapo devynioliktojo amžiaus socializmo įkvėpimo šaltiniu, prūsų poetas Novalis jau apgailestavo dėl to, kad „jokia kita šalis nebuvo taip tvarkoma lyg kokia gamykla kaip Prūsija po Frydricho Wilhelmo mirties“ (žr. Novalis [Friedrich von Hardenberg], *Glauben und Liebe, oder der König und die Königin* [1798]

I. APLEISTAS KELIAS

Programa, kurios pagrindinė tezė yra ne tai, kad laisvos verslininkystės sistema sužlugo mūsų kartoje, bet kad ji dar nebuvo išbandyta.

F. D. Rooseveltas

Kai civilizacijos raida netikėtai keičia savo kryptį, kai vietoj lauktos tolydžios pažangos susiduriame su pavojų keliančiomis blogybėmis, kurios mums asocijuojasi su praėjusių amžių barbariškumu, tada mes, žinoma, kaltiname bet ką, tik ne save. Argi mes visi nekovojome kaip išmanydami ir argi daugelis mūsų šviesiausių protų nepaliaujamai nesistengė padaryti pasaulį geresnį? Argi visos mūsų pastangos ir viltys nebuvo skirtos didesnei laisvei, teisingumui ir gerovei pasiekti? Ir jeigu rezultatas taip skiriasi nuo mūsų tikslų, jeigu vietoj laisvės ir klestėjimo į mus žvelgia vergovė ir skurdas, argi neaišku, kad piktos jėgos sužlugdė mūsų ketinimus, kad mes esame aukos kažkokios blogos galios, kurią turime įveikti norėdami toliau žengti keliu į geresnę ateitį? Vardydami skirtingus kaltininkus – tai gali būti nedoras kapitalistas, ydinga tautos dvasia, mūsų vyresniųjų bukaprotiškumas, socialinė sistema, kurios galutinai neatsikratėme, nors ir kovojome su ja pusę amžiaus – mes visi bent jau iki šiol buvome tikri dėl vieno dalyko – kad idėjos, kurias gyvenant pastarajai kartai pripažino geros valios žmonės ir kurios lėmė mūsų visuomenės gyvenimo pokyčius, negali būti klaidingos. Mes esame pasirengę priimti bet kokį, mūsų civilizacijos dabartinės krizės aiškinimą, išskyrus vieną – dabartinė pasaulio būklė gali būti padarinys mūsų pačių padarytos klaidos ir kad labiausiai mūsų puoselėjamų idealų siekimas akivaizdžiai lėmė padarinius, visiškai priešingus tiems, kurių tikėjomės.

Kol visa mūsų energija skiriama šiam karui pergalingai užbaigti, kartais sunku atminti, kad net prieš karą vertybėms, dėl kurių dabar kovojame, buvo pavojuje čia pas mus ir naikinamos kitur. Nors šiuo metu skirtingi idealai yra atstovaujami priešiškų, dėl savo išlikimo kovojančių tautų, nevalia užmiršti, kad šis konfliktas išaugo iš idėjų kovos ten, kur dar neseniai buvo bendra Europos civilizacija. Ir kad tendencijos, kurios baigėsi totalitarinių sistemų susikūrimu, pasireiškė ne tik tose šalyse, kurios joms pasidavė. Nors dabar svarbiausias uždavinys yra laimėti karą, pergalė tik suteiks mums dar vieną galimybę pripažinti esmines problemas ir surasti būdą, kaip išvengti gimininguų civilizacijų likimo.

Sunkoka galvoti apie Vokietiją, Italiją ar Rusiją ne kaip apie visiškai skirtingus pasaulius, bet kaip apie padarinius tos minties raidos, kurioje mes patys dalyvavome. Bent jau apie priešus lengviau ir paprasčiau galvoti taip: jie visiškai skiriasi nuo mūsų, ir tai, kas atsitiko tenai, negali atsitikti čia. Tačiau šių šalių istorija, dar prieš atsirandant totalitarinei sistemai, turėjo mažai mums nežinomų bruožų. Išorinį konfliktą sąlygojo europinio mąstymo transformacija, kuri kitose šalyse vyko tiek sparčiau, kad lėmė nesutaikomą konfliktą su mūsų idealais, tačiau kuri turėjo įtakos ir mums.

Tai, kad idėjų kaita ir žmogiškosios valios galia padarė pasaulį tokį, koks jis yra dabar (nors

žmonės to ir nebuvo numatę), ir kad pakeisti mūsų mąstymą mus privertė ne koks spontaniškas faktų pasikeitimas, turbūt anglosaksams ypač sunku suvokti, nes šioje raidoje jie, savo pačių laimei, buvo atsilikę nuo daugumos Europos tautų. Mes vis dar mąstome apie idealus, kurie rodė ir rodo kelią mūsų kartai, kaip apie ateities idealus, ir nesuvokiame, kad per pastaruosius dvidešimt penkerius metus jie jau transformavo ne tik visą pasaulį, bet ir mūsų šalį. Mes vis dar tikime, kad dar visai neseniai buvome valdomi to, ką apytiksliai galima pavadinti devynioliktojo šimtmečio idėjomis, arba *laissez faire* principais. Turint galvoje kai kurias šalis ir žmonių, nekantraujančių paspartinti idėjų raidą, įsitikinimus, šį tikėjimą galima būtų pagrįsti. Nors iki 1931 metų Anglija ir Amerika tik labai lėtai bandė žengti kitų šalių pramintu taku, jau net tada jos buvo pažengusios taip toli, kad tik tie, kurie dar prisimena laikus prieš pirmąjį karą, žino, kaip atrodė liberalusis pasaulis[3].

Esminis dalykas, kurį mūsų žmonės dar taip menkai suvokia, yra ne vien šios kartos amžiuje įvykusių pokyčių mastas, bet ir faktas, kad jie pergyveno epochą visiškai pakeitusią idėjų ir visuomeninės tvarkos raidos kryptį. Paskutiniuosius dvidešimt penkerius metus, dar prieš totalitarizmo šmėklai tampant realiu pavojumi, mes nuolatos tolome nuo pamatinių Vakarų civilizacijos idėjų. Kad šis judėjimas, į kurį mes pakilome kupini didžių vilčių ir ambicijų, nuves mus akistaton su totalitarizmo siaubu, tapo ryškiausiu šios kartos, atsisakančios matyti ryšį tarp šių dviejų faktų, sukrėtimu. Vis dėlto ši raida tik patvirtina, vis dar mūsų skelbiamos, liberaliosios filosofijos tėvų įspėjimus. Mes vis labiau išsižadame ekonominės laisvės, be kurios niekada neegzistavo nei asmeninė, nei politinė laisvė. Net ir įspėti didžiausių devynioliktojo amžiaus politinių mąstytojų – de Tocqueville'o ir lordo Actono, kad socializmas reiškia vergovę, mes atkakliai judėjome jo link. Ir dabar, kai pamatėme naują, mūsų akyse išaugusią vergovės formą, užmiršome šį įspėjimą – mums sunkiai ateina į galvą, jog šiedu dalykai gali būti susiję[4].

Kokia praraja šiuolaikinį judėjimą socializmo link skiria ne tik nuo netolimos praeities, bet ir nuo visos Vakarų civilizacijos raidos tampa aišku, kai panagrinėjame ne vien devynioliktąjį amžių, bet ilgesnę istorijos atkarpą. Mes ne tik pradedame nepaisyti Cobdeno ir Brighto, Adamo Smitho ir Hume'o, ar net Locke'o ir Miltono pažiūrų, bet pamirštame vieną esminį Vakarų civilizacijos bruožą – ji išaugo ant krikščionybės ir graikų bei romėnų paklotų pamatų. Vis labiau išsižadame ne tik devynioliktojo ir aštuonioliktojo amžiaus liberalizmo, bet ir individualizmo pagrindų, kuriuos paveldėjome iš Erasmuso ir Montaigne'o, Cicerono ir Tacito, Periklio ir Tukidido.

Vienas iš nacių vadų, nacionalsocialistinę revoliuciją apibūdinusių kaip kontrrenesansą, pasakė

[3] Net tais metais „Makmilano Raportas" jau galėjo kalbėti apie „šalies vyriausybės požiūrio pasikeitimą pastaruoju metu, jos didėjantį rūpinimąsi, nepriklausomai nuo partijų, žmonių poreikių tvarkymu" ir pridurti, kad „Parlamentas vis labiau užsiima įstatymų leidyba, kurios tikslas yra kasdienių visuomenės reikalų tvarkymas, ir dabar kišasi į reikalus, kurie anksčiau buvo laikomi visai ne jo kompetencijos dalykais". Tai galėjo būti pasakyta dar prieš tai, kai tais pačiais metais, tik vėliau, Anglija pagaliau stačia galva nėrė pirmyn ir per trumpą negarbingų 1931– 1939 metų laiką neatpažįstamai pakeitė savo ekonominę sistemą.

[4] Net visai neseni įspėjimai, kaip pasirodė, pasibaisėtinai teisingi, buvo beveik užmiršti. Dar nepraėjo nė trisdešimties metų po to, kai Hillaire Belloc knygoje, kuri geriau nei dauguma po tų įvykių parašytų darbų paaiškina, kas gi po to vyko Vokietijoje, rašė, kad „socialistinė doktrina kapitalistinę visuomenę paveiks taip, kad gims kažkas trečia, skirtinga nuo abiejų gimdytojų, t. y. vergiška valstybė" (*The Servile*, 1913; 3rd ed., 1927; p. xiv)

daugiau tiesos, negu jis pats turbūt žinojo. Tai buvo lemtingas žingsnis, kurį žengus buvo pradėta naikinti civilizacija, kurią šiuolaikinis žmogus kūrė nuo Renesanso laikų ir kuri buvo pirmiausia individualistinė civilizacija. Individualizmo sąvoka šiandien pakitusi – šis terminas pradėtas sieti su egoizmu bei savanaudiškumu, tačiau su pastaraisiais individualizmas, apie kurį mes kalbame kaip apie socializmo ir kitokių formų kolektyvizmo priešybę, neturi jokių sąsajų. Tik palaipsniui šioje knygoje galėsime išsiaiškinti skirtumą tarp šių dviejų priešingų principų. Esminiai individualizmo, kuris iš krikščionybės ir klasikinės antikos filosofijos pradų galutinai išsirutuliojo tik Renesanso laikais ir kuris vėliau išaugo ir išsiskleidė į tai, ką dabar žinome kaip Vakarų civilizaciją, bruožai – tai pagarba žmogui kaip individui, t. y. pripažinimas, kad jo pažiūros ir nuomonė jo paties atžvilgiu yra svarbiausios, kad ir kaip siauriai tai įvardintume, ir tikėjimas, jog žmonės turėtų ugdyti individualius talentus ir gabumus. Žodis „laisvė“ dabar toks nuvalkiotas, juo taip piktnaudžiaujama, kad negalima nedvejojant juo išreikšti idealų, kuriuos jis nusakė anuomet. „Tolerancija“– turbūt vienintelis žodis, pilnai išsaugojęs iki šiol vyravusį principą ir tik pastaruoju metu vėl nuvertintas, kad galutinai išnyktų iškilus totalitarinei valstybei.

Laipsniškas griežtai organizuotos hierarchinės sistemos peraugimas į tokią sistemą, kurioje žmonės bent jau galėtų mėginti patys tvarkyti savo gyvenimą, kurioje žmogus gavo progą pažinti skirtingas gyvenimo formas ir iš jų pasirinkti vieną, yra glaudžiai susijęs su prekybos klestėjimu. Iš prekybinių šiaurės Italijos miestų naujasis požiūris į gyvenimą kartu su prekyba išplito į Vakarus ir Šiaurę, per Prancūziją ir pietvakarių Vokietiją į Nyderlandus ir Britų salas, tvirtai įsišaknydamas visur, kur nebuvo despotiškos politinės valdžios jam nuslopinti. Nyderlanduose ir Britanijoje jis ilgą laiką visapusiškai plėtojosi, pirmąkart galėjo laisvai skleistis ir tapti visuomeninio ir politinio šių šalių gyvenimo pagrindu. Kaip tik iš ten septynioliktojo amžiaus pabaigoje ir aštuonioliktajame amžiuje jis vėl ėmė plisti, tik jau tobulesnės formos, į Vakarus ir Rytus, į Naująjį pasaulį ir Europos kontinento vidurį, kur niokojantys karai ir politinė priespauda sunaikino ankstesnes panašios plėtros užuomazgas[5].

Per visą šią naujųjų laikų Europos istorijos epochą bendroji visuomenės raidos kryptis – tai individo išlaisvinimas iš paprotinių ar nustatytų kasdienės veiklos saitų. Tai, kad spontaniškomis ir nekontroliuojamomis individų pastangomis galima sukurti sudėtingą ekonominės veiklos tvarką, galėjo būti suvokta tik šiam procesui pažengus. Vėlesnė nuosekli diskusija už ekonominę laisvę buvo rezultatas laisvos ekonominės veiklos plėtros, kuri savo ruožtu buvo neplanuota ir nenumatyta politinės laisvės pasekmė.

Galbūt ryškiausias individualios energijos išlaisvinimo rezultatas – stebėtinas mokslo suklestėjimas, lydėjęs individo laisvės žygį iš Italijos į Angliją ir toliau. Tai, kad žmogaus išradingumas anksčiau buvo nemenkesnis, liudija daugelis nepaprastai išmoningų automatinių žaislų ir kitokių mechaninių įrenginių, sukurtų tada, kai technika vis dar buvo stacionari, bei plėtra tam tikrų pramonės šakų, kurios, kaip, pavyzdžiui, kalnakasyba ar laikrodininkystė, nebuvo kontroliuojamos suvaržymais. Tačiau tie nedaugelis mėginimų plačiau pritaikyti technikos išradimus pramonėje, tarp kurių būta ir nepaprastai

[5] Lemtingiausios šios raidos etapas, kurio padariniai dar nėra išnykę, buvo tai, kad XV ir XVI a. žemių valdovai pavergė ir iš dalies sunaikino vokiečių buržuaziją.

pažangių, buvo iškart slopinami, o pažinimo geismas tramdomas, nes dominuojančios pažiūros buvo privalomos visiems – daugumos įsitikinimams apie tai, kas teisinga ir tinkama, buvo leidžiama pastoti kelią individualiam išradėjui. Tik tada, kai pramoninė laisvė sudarė sąlygas laisvai taikyti savo žinias, tik tada, kai atsirado galimybė viską išmėginti, jei tik būdavo, kas ryždavosi rizikuoti savo sąskaita (reikia pridurti, kad dažniausiai tai būdavo ne pareigūnai, oficialiai įgalioti rūpintis mokslu) – mokslas žengė tuos milžiniškus žingsnius, kurie per pastaruosius šimtą penkiasdešimt metų pakeitė pasaulio veidą.

Kaip kad dažnai būna, mūsų civilizacijos prigimtis buvo aiškiau suvokta jos priešų negu daugumos šalininkų. „Amžinoji Vakarų liga – individo maištas prieš giminę“ – taip apibūdinta devynioliktojo amžiaus totalitaristo Auguste‘o Comte‘o, iš tikrųjų buvo toji jėga, kuri sukūrė mūsų civilizaciją. Devynioliktasis amžius ankstesniojo laikotarpio individualizmą papildė tik tuo, kad leido visoms klasėms suvokti laisvę – sistemiškai ir nuosekliai išplėtoti tai, kas rutuliojosi atsitiktinai ir pabirai, ir iš Anglijos bei Olandijos paskleisti tai po didžiąją Europos kontinento dalį.

Šios plėtros rezultatai pranoko visus lūkesčius. Kur tik buvo pašalinti stabdžiai laisvai naudotis žmogaus išradingumu, žmogus greitai tapo pajėgus patenkinti nuolat augančius poreikius. Ir nors kylantis reikalavimų lygis netrukus atskleidė labai tamsias visuomenės dėmes, su kuriomis žmonės jau nebesiruošė taikstytis, turbūt nebuvo nė vienos klasės, kuriai bendra pažanga nebūtų buvusi naudinga. Mes negalime deramai įvertinti šio stulbinamo augimo taikydami dabartinius matus, kurie ir patys yra šio augimo padarinys ir kurie dabar išryškina daugybę trūkumų. Kad pasvertume, ką tai reiškė tų įvykių dalyviams, turime visa tai sugretinti su tomis viltimis bei norais, kuriuos žmonės puoselėjo tam augimui prasidėjus ir tuomet neliks abejonių, kad jo sėkmė pranoko lakiausias žmogaus svajones, kad dvidešimtojo amžiaus pradžioje dirbantysis Vakarų pasaulyje pasiekė tokį materialios gerovės, saugumo ir asmeninės nepriklausomybės laipsnį, kuris prieš šimtą metų atrodė vargu ar įmanomas.

Svarbiausias ir įtakingiausias šios sėkmės padarinys ateičiai – žmonių suvokimas, kad jie patys gali valdyti savo likimą ir tikėjimas neišsemiamomis galimybėmis gerinti savo buitį. Sėkmė pažadino ambiciją, nes žmogus turi visas teises būti ambicingas. Tai, kas buvo įkvepiantis pažadas – dabar ėmė atrodyti nepakankama, pažangos sparta – per lėta, o principai, kurie praeityje sudarė prielaidas šiai pažangai, ėmė atrodyti greičiau kaip kuo skubiau šalintinos spartesnės pažangos kliūtys, nei sąlygos išsaugoti ir plėtoti tai, kas jau pasiekta.

***

Pagrindiniuose liberalizmo principuose nėra nieko, kas paverstų jį sustingusia tikėjimo dogma – nėra jokių griežtų taisyklių, kartą patvirtintų ir tinkamų visiems laikams. Fundamentalusis principas, kad tvarkydami savo reikalus turime kiek tik įmanoma, panaudoti savaimingas visuomenės jėgas ir kiek galima mažiau remtis prievarta, gali būti taikomas be galo įvairiai. Antai tarp to, kai sąmoningai kuriama sistema,

kurioje konkurencija veiks naudingiausiu būdu, ir to, kai pasyviai pripažįstamos jau egzistuojančios institucijos, yra didžiulis skirtumas.

Turbūt niekas nepadarė tiek žalos liberalizmo „reikalui“, kaip kai kurių liberalų užsispyrimas laikytis tam tikrų praktinių taisyklių, pirmiausia *laissez faire* principo, nors tai kartais buvo būtina ir neišvengiama – tik griežta ir tvirta taisyklė galėjo būti veiksminga priešinantis nesuskaičiuojamoms interesų grupėms, gebėjusioms parodyti, kad tam tikros priemonės duotų greitos ir akivaizdžios naudos kai kuriems iš jų, tuo tarpu jų padaryta žala buvo kur kas mažiau tiesioginė ir sunkiai pastebima. O kadangi jau vyravo nuostata, palaikanti laisvą pramonės plėtrą, – pagunda paversti ją taisykle, nepripažįstančia jokių išimčių, buvo pernelyg stipri, kad jai visada būtų pajėgiama atsispirti.

Bet kai šį požiūrį perėmė daugybė liberalizmo idėjų skleidėjų, buvo beveik neišvengiama, kad, pažeidus jų poziciją keliose vietose, ji visa turėjo netrukus sugriūti. Tą poziciją nuolat silpnino per lėta politikos, siekiančios laipsniškai tobulinti laisvos visuomenės institucinę sandarą, pažanga. Ši pažanga priklausė nuo to, kaip gerai mes pažinome visuomenės jėgas ir palankiausias sąlygas joms veikti mūsų geidžiama linkme. Kadangi užduotis buvo toms jėgoms padėti ir, kur reikia, papildyti jų veikimą, pirmasis reikalavimas buvo jas pažinti. Liberalo požiūris į visuomenę yra tarytum sodininko, kuris prižiūri augalą ir kuris, norėdamas sukurti palankiausias sąlygas jam augti, turi žinoti kiek galima daugiau apie jo sandarą ir „veikimo“ būdą.

Joks protingas žmogus neturėjo abejoti, kad saviveiklinės taisyklės, išreiškusios devynioliktojo amžiaus ekonominės politikos principus, tik parodė, kad mums reikėjo dar daug sužinoti ir kad esama neišmatuojamų tobulėjimo galimybių judėti mūsų pasirinkta kryptimi. Tačiau ši pažanga galėjo būti pasiekta tik nuolat tobulinant intelektualinį meistriškumą valdant jėgas, kurias turėjome panaudoti. Buvo daugybė spręstinų uždavinių: pinigų sistemos valdymas, monopolijų prevencija ar kontrolė. Be to, kilo naujų, ne tokių matomų, bet ne mažiau svarbių problemų, susijusių su vyriausybių polinkiu tarnauti ir gėriui, ir blogiui. Tad beliko tikėtis, kad tik geriau išnagrinėję problemas vieną dieną būsime pajėgūs jas spręsti.

Bet tuo metu, kai judėjimas „pozityvių“ poslinkių link buvo per lėtas, kad būtų matomas, liberalizmas turėjo pasikliauti daugiausia laipsnišku gerovės didėjimu, kurį įgalino laisvė, ir turėjo nuolat kovoti su šiai pažangai spendžiamais spąstais. Liberalizmas buvo pradėtas laikyti „negatyvia“ doktrina, nes atskiriems individams jis galėjo pasiūlyti ne ką daugiau negu dalyvavimą bendroje pažangoje – pažangoje, kuri vis labiau pradėta laikyti savaime suprantamu dalyku ir kuri jau nebebuvo pripažįstama kaip laisvosios politikos rezultatas. Galima net sakyti, kad pati liberalizmo sėkmė tapo jo nuosmukio priežastimi. Dėl šios jau pasiektos sėkmės žmogus tapo vis nepakantesnis jį supančioms blogybėms, kurios, kaip dabar atrodo, buvo ir nepakenčiamos, ir nebūtinos.

***

Vis didėjantis nepakantumas lėtai liberaliosios politikos pažangai, pagrįstas susierzinimas tais, kurie vartojo liberalizmo frazeologiją gindami antivisuomenines privilegijas, taip pat beribis garbės troškimas, tariamai pateisinamas jau pasiektais materialiais laimėjimais, lėmė, kad į amžiaus pabaigą tikėjimas pagrindiniais liberalizmo teiginiais vis labiau silpo. Tai, kas buvo pasiekta, pradėta laikyti kartą ir visiems laikams įgytu, patikimu ir nesunyksiančiu turtu. Žmonių žvilgsnius prikaustė nauji reikalavimai, kuriuos greitai patenkinti, rodos, trukdė vadovavimasis senais principais. Imta pripažinti, kad tolesnės pažangos reikia tikėtis ne einant senąja kryptimi pagal bendrąją schemą, įgalinusią ankstesniąją pažangą, bet tik visiškai pertvarkant visuomenę. Tai buvo jau ne egzistuojančio mechanizmo papildymo ar patobulinimo, o jo visiško atmetimo ir pakeitimo klausimas. Kadangi naujoji karta visas viltis sudėjo į naujoves, susidomėjimas esamos visuomenės funkcionavimu ir jo supratimas ėmė sparčiai mažėti; o mažėjant supratimui, kaip veikia laisvoji sistema, mūsų suvokimas to, kas priklausė nuo jos egzistavimo, taip pat atbuko.

Čia ne vieta aiškintis, ar šis požiūris kito todėl, kad visuomenės problemos tapo sprendžiamos metodais, būdingais technologinių problemų sprendimui bei gamtamokslininko ir inžinieriaus mąstymui; ar todėl, kad šie metodai diskreditavo ankstesnių visuomenės tyrinėjimų rezultatus, jei tik šie neatitiko išankstinių nuostatų; ar todėl, kad visuomenė norėjo juos primesti sričiai, kuriai jie visai netinka[6]. Čia tik svarbu parodyti, kad mūsų požiūris į visuomenę visiškai, nors laipsniškai ir beveik nepastebimai, pasikeitė. Kas kiekviename šio kaitos proceso etape atrodė tik vos įžvelgiamas skirtumas, kaip visuma jau lėmė principinį skirtumą tarp senojo liberalaus požiūrio į visuomenę ir dabartinio požiūrio į visuomenės problemas. Šis pokytis – tai visiška senojo liberalizmo priešybė, visiškas individualistinės tradicijos, sukūrusios Vakarų civilizaciją, paniekinimas.

Remiantis dabar vyraujančiomis pažiūromis, jau nebekyla klausimas, kaip geriausiai pasinaudoti laisvosios visuomenės savaveiksmėmis jėgomis. Praktiškai mes stengiamės apsieiti be jėgų, sąlygojančių nenumatytus rezultatus, ir pakeisti beasmenį ir anoniminį rinkos mechanizmą kolektyviu ir „sąmoningu“ vadovavimu visoms socialinėms jėgoms pagal apgalvotai pasirinktus tikslus. Niekas negali šio skirtumo pailiustruoti geriau kaip kraštutinė pažiūra, išdėstyta visų žinomoje knygoje, apie kurios „planavimo dėl laisvės“ programą mes dar ne kartą turėsime kalbėti. „Mums dar niekada nėra tekę sukurti ir valdyti, – rašo dr. Karlas Mannheimas, – ištisos gamtinės sistemos, kaip kad šiandieną esame verčiami daryti su visuomene. <...> Žmonija vis labiau linksta reguliuoti visą savo visuomeninį gyvenimą, nors ji niekada nemėgino sukurti antrosios gamtos.“[7]

[6] Autorius yra mėginęs rasti šios raidos pradžią dviejose straipsnių serijose „Scientizmas ir visuomenės tyrinėjimas“ ir „Kontrrevoliucija moksle“, kurios pasirodė žurnale *Economica*, 1941–1944.
[7] *Man and Society in an Age of Reconstruction* (1940), 175.

***

Reikėtų atkreipti dėmesį, kad šis idėjų krypties pokytis sutapo su idėjų sklidimo erdvėje krypties pasikeitimu. Daugiau kaip du šimtus metų anglų idėjos plito į Rytus. Atrodė, kad laisvės viešpatijai, įsikūrusiai Anglijoje, lemta pasklisti po visą pasaulį. Tačiau apie 1870 metus šių idėjų valdos pasiekė, ko gero, galutines savo plitimo į Rytus ribas. Tada jos ėmė trauktis, ir visai kitas idėjų rinkinys – iš tikrųjų ne naujas, o labai senas – pradėjo savo puolimą iš Rytų. Anglija prarado savo intelektualinį viešpatavimą politinėje ir visuomeninėje arenoje ir tapo idėjų importuotoja. Šešiasdešimčiai metų Vokietija tapo centru, iš kurio idėjos, valdysiančios pasaulį dvidešimtajame amžiuje, plito į Rytus ir Vakarus. Vokiečių idėjos visų buvo mielai importuojamos, o jų institucijos imituojamos – nesvarbu, ar tai būtų buvęs Hegelis ar Marxas, Listas ar Schmolleris, Sombartas ar Manheimas, radikalesnis socializmas ar ne toks radikalus „organizavimas“ ar „planavimas“.

Nors dauguma šių naujų idėjų, o ypač socializmas, gimė ne Vokietijoje, kaip tik Vokietijoje jos buvo ištobulintos ir per paskutinį devynioliktojo bei pirmąjį dvidešimtojo amžiaus ketvirtį labiausiai išsiplėtojo. Dabar dažnai pamirštamas Vokietijos kaip lyderės indėlis plėtojant socializmo teoriją ir praktiką; pamirštama, kad ištisos kartos laikotarpiu, iki socializmui iš tikrųjų tampant rimta problema šalyje, Vokietija savo parlamente turėjo gausią socialistų partiją, ir kad dar visai neseniai teoriškai socializmas buvo plėtojamas beveik vien tik Vokietijoje ir Austrijoje, ir net šiandien rusų teoretikai daugiausia tęsia tai, ko neužbaigė vokiečiai. Dauguma anglų ir amerikiečių socialistų vis dar nesuvokia, kad kone visos problemos, kurias jie tik užčiuopia, jau seniai buvo visapusiškai išgvildentos vokiečių socialistų.

Ta intelektualinė įtaka, kurią vokiečių mąstytojai per šį laikotarpį sugebėjo padaryti visam pasauliui, buvo paremta ne tik didžiule materialia Vokietijos pažanga, bet dar daugiau – išskirtine reputacija, kurią vokiečių mąstytojai ir mokslininkai pelnė per pastaruosius šimtą metų, Vokietijai dar kartą tapus bendros Europos civilizacijos dalimi ir net jos lydere. Tai netrukus padėjo sklisti prieš civilizacijos pagrindus nukreiptoms Vokietijos idėjoms. Patys vokiečiai – ar bent jau tie iš jų, kurie šias idėjas skleidė, – puikiausiai suvokė šį konfliktą: tai, kas buvo bendras Europos civilizacijos palikimas, jiems, dar gerokai iki nacių, tapo „Vakarų“ civilizacija, kur „Vakarai“ prarado senąją prasmę ir ėmė reikšti tik „į vakarus nuo Reino“. „Vakarai“ šiuo nauju pavidalu įprasmino liberalizmą ir demokratiją, kapitalizmą ir individualizmą, laisvąją prekybą ir visas internacionalizmo ar meilės taikai formas.

Nepaisant to, kad vis daugiau vokiečių rodė beveik neslepiamą panieką šiems „lėkštiems“ vakarietiškiems idealams, o galbūt kaip tik dėl to, Vakarų tautos ir toliau importavo vokiečių idėjas ir net buvo įtikintos, kad jų pačių ankstesnieji įsitikinimai buvę vien savanaudiškų interesų racionalizavimas, kad laisvoji prekyba esanti išgalvota britų interesams ginti ir kad politiniai Anglijos ir Amerikos idealai esą beviltiškai išėję iš mados ir nusipelnę tik gėdos.

II. DIDŽIOJI UTOPIJA

Valstybę pragaru žemėje visuomet paversdavo būtent tai, kad žmogus mėgindavo padaryti ją savo rojumi.

F. Hoelderlinas

Tai, kad socializmas išstūmė liberalizmą, kaip daugumos „pažangiečių“ išpažįstamą doktriną, reiškia ne vien tai, kad žmonės užmiršo didžiųjų praeities liberalių pažiūrų mąstytojų įspėjimus dėl kolektyvizmo padarinių. Tai atsitiko todėl, kad jų įsitikinimai buvo kaip tik priešingi šių mąstytojų pranašystėms. Keisčiausia tai, kad tas socializmas, kuris ne tik anksti buvo įvardintas kaip didžiausias pavojus laisvei ir kuris visai atvirai prasidėjo kaip reakcija prieš Prancūzų revoliucijos liberalizmą, įgijo pripažinimą po laisvės vėliava. Dabar retai beprisimenama, kad socializmas iš pradžių buvo atvirai autoritarinis. Prancūzų teoretikai, padėję pagrindą šiuolaikiniam socializmui, nė kiek neabejojo, kad jų idėjas praktiškai įgyvendinti gali tik stipri diktatoriaus valdžia. Jiems socializmas reiškė mėginimą „užbaigti revoliuciją“ sąmoningai pertvarkant visuomenę pagal hierarchinį principą ir naudojant prievartinę „idėjinę jėgą“. Kalbėdami apie laisvę, socializmo pradininkai visai nesivaržė. Minties laisvę jie laikė devynioliktojo amžiaus visuomenės kertine blogybe, ir pirmasis iš šiuolaikinių planuotojų, Saint-Simonas, net pranašavo, kad su nepaklusiančiais jo pasiūlytoms planavimo institucijoms bus elgiamasi kaip su „galvijais“.

Tik veikiamas stipraus demokratinio sąjūdžio 1848 metų revoliucijos išvakarėse socializmas ėmė šlietis prie laisvės jėgų. Tačiau naujajam „demokratiniam socializmui“ prireikė nemaža laiko, kad būtų primiršti pirmtakų sukelti įtarimai. Niekas nematė aiškiau kaip de Tokvilis, kad demokratija – kaip individualistinė institucija – nesutaikomai konfliktuoja su socializmu:

„Demokratija išplečia individualios laisvės sritį, – rašė jis 1848 metais, – socializmas ją riboja. Demokratija išaukština kiekvieną žmogų; socializmas kiekvieną žmogų daro vien tik faktoriumi, vien skaičiumi. Demokratija ir socializmas neturi nieko bendra, išskyrus vieną žodį – „lygybė“. Bet įžvelkime skirtumą: demokratija siekia lygybės laisvėje, tuo tarpu socializmas – lygybės suvaržymuose ir priespaudoje.“

Norėdamas sušvelninti šiuos įtarimus ir įkinkyti į savo vežimą stipriausią iš visų politinių motyvų – laisvės siekimą – socializmas ėmė vis labiau švaistytis „Naujosios laisvės“ pažadais. Socializmo atėjimas būsiąs šuolis iš būtinybės karalystės į laisvės karalystę. Jis atnešiąs „ekonominę laisvę“, be kurios jau įgytoji politinė laisvė esanti „bevertė“. Tik socializmas galįs veiksmingai pabaigti amžius trukusią kovą dėl laisvės, nes politinės laisvės iškovojimas buvęs tik pirmas žingsnis.

Čia svarbu pastebėti subtilų žodžio „laisvė“ reikšmės pakeitimą siekiant, kad šis argumentas skambėtų įtikinamai. Didiesiems politinės laisvės apaštalams tas žodis reiškė laisvę nuo prievartos, laisvę

nuo savavališkos kitų žmonių valdžios, išsivadavimą iš saitų, nepaliekančių individui kito pasirinkimo, kaip tik paklusti jam skirtos vyresnybės įsakymams. Tačiau žadama naujoji laisvė buvo laisvė nuo būtinybės, išsivadavimas iš aplinkybių spaudimo, vieniems daugiau, kitiems mažiau ribojančio pasirinkimo galimybes. Kad žmogus galėtų būti tikrai laisvas, pirmiau turįs būti sugriautas „fizinio poreikio despotizmas“, atleisti „ekonominės sistemos varžtai.“

Laisvė šia prasme yra, žinoma, tiesiog kitas žodis galiai[8] arba turtui. Tačiau nors naujosios laisvės pažadai būdavo dažnai papildomi beverčiais didžiulio materialiosios gerovės kilimo socialistinėje visuomenėje pažadais, vis dėlto ekonominės laisvės buvo tikimasi ne iš visiško gamtos šykštybės įveikimo. Iš tikrųjų buvo žadama, kad išnyks nevienodos žmonių pasirinkimo galimybės. Taigi naujosios laisvės reikalavimas buvo tik kitaip pavadintas senas reikalavimas lygiai paskirstyti turtą. Tačiau naujasis pavadinimas socialistams davė dar vieną žodį, jungiantį juos su liberalais, ir jie išnaudojo jį iki galo. Ir nors šį žodį tos dvi grupės vartodavo skirtingomis reikšmėmis, nedaugelis žmonių tai pastebėdavo ir dar mažiau jų paklausdavo savęs, ar šios dvi žadamos laisvės rūšys iš tikrųjų gali būti suderintos.

Negali būti jokios abejonės, kad didesnės laisvės pažadas tapo vienu iš veiksmingiausių socialistinės propagandos įrankių ir kad tikėjimas, jog socializmas atneš laisvę, yra tikras ir nuoširdus. Bet jei pasirodytų, kad tai, kas mums buvo žadėta kaip „Kelias į laisvę“, iš tikrųjų yra „Tiesus kelias į vergovę“, tragedija tik paaštrėtų. Nenuginčijama, kad pažadėjus daugiau laisvės, vis daugiau liberalų suko socializmo keliu, nes nebesugebėjo įžvelgti konflikto, egzistuojančio tarp socializmo ir liberalizmo pagrindinių principų, ir dėl to, kad socialistai dažnai uzurpuodavo net ankstesnės laisvės partijos vardą. Didžioji inteligentijos dalis socializmą priėmė savo glėbin kaip liberaliosios tradicijos palikuonį – tad nieko nuostabaus, kad jiems socializmo, vedančio į laisvės priešybę, idėja atrodė neįtikėtina.

***

Tačiau pastaraisiais metais senasis baiminimasis dėl nenumatytų socializmo padarinių vėl ėmė smarkiai reikštis visiškai netikėtu aspektu. Vienas po kito stebėtojai, anaiptol nesitikėdami tokių tyrimo rezultatų, savo nuostabai aptikdavo daug panašių „fašizmo“ ir „komunizmo“ bruožų. Tuo metu, kai „pažangieji“ Anglijoje bei kitur vis dar apgaudinėjo save, kad komunizmas ir fašizmas atstovauja priešingiems poliams, vis daugiau žmonių pradėjo savęs klausti, ar šios naujos tironijos nėra tų pačių tendencijų padarinys. Net komunistai turėjo būti šiek tiek sumišę, kai išgirdo Maxo Eastmano, seno Lenino bičiulio, liudijimą, kuris sakė negalįs nepripažinti, kad „stalinizmas ne tik ne geresnis, bet dar blogesnis už fašizmą, negailestingesnis, barbariškesnis, labiau nepaisantis teisingumo, amoralesnis,

[8] Šis būdingas laisvės painiojimas su galia, kurį dar aptiksime mūsų diskusijoje, yra per daug platus klausimas, kad jį išsamiai nagrinėtume. Jis senas kaip pats socializmas ir taip artimai su juo susijęs, kad beveik prieš septyniasdešimt metų vienas prancūzų tyrinėtojas, aptardamas jo sensimoniškas šaknis, turėjo padaryti išvadą, kad ši laisvės teorija „est à elle seule tout le socialisme“ (Paul Janet, *Saint-Simon et le Saint-Simonisme* [1878], p. 26 n.). Pažymėtina, kad atviriausias šios painiavos gynėjas yra žymiausias Amerikos kairiųjų filosofas John Dewey, pasak kurio, „laisvė yra veiksminga galia daryti specifinius dalykus“, taigi „laisvės reikalavimas yra galios reikalavimas“ („Liberty and Social Control“, – *Social Frontier*, November, 1935, p. 41).

antidemokratiškesnis, nepateisinamas jokiomis viltimis ar doroviniais sentimentais“, ir kad jį „geriau apibūdinti kaip ultrafašistinį“; ir kai girdime tą patį autorių pripažįstant, kad „stalinizmas yra socializmas ta prasme, kad yra neišvengiamas, nors ir nenumatytas nacionalizacijos ir kolektyvizacijos, kuriomis jis remiasi planuodamas savo neklasinę visuomenę, padarinys“[9], tuomet jo išvada aiškiai įgyja platesnę reikšmę.

Pono Eastmano atvejis galbūt yra ryškiausias, nors jis nėra pirmas ar vienintelis rusų eksperimentui simpatizuojantis stebėtojas, priėjęs panašių išvadų. Dar iki tol W. H. Chamberlinas, dvylika metų išbuvęs Rusijoje Amerikos korespondentas, patyręs visų savo idealų žlugimą, apibendrino savo tyrinėjimų ten, taip pat Vokietijoje bei Italijoje, išvadas ir teigė, kad „socializmas, bent jau savo pradžioje, pasirodys esąs kelias NE į laisvę, bet į diktatūrą ir kontrdiktatūrą – į žiauriausią pilietinį karą. Demokratinėmis priemonėmis pasiekiamas ir išlaikomas socializmas, atrodo, aiškiai priklauso utopijų pasauliui“[10]. Panašiai ir britų autorius F. A. Voigtas, daugelį metų kaip užsienio korespondentas atidžiai tyrinėjęs įvykių raidą Europoje, daro išvadą, kad „marksizmas atvedė prie fašizmo ir nacionalsocializmo, nes iš esmės jis ir yra fašizmas ir nacionalsocializmas“[11]. O dr. Dr.Walteris Lippmannas galiausiai įsitikino, kad „mūsų karta dabar iš patirties žino, kas atsitinka, kai žmonės atsižada laisvės ir pasirenka prievartinį jų reikalų tvarkymą. Nors jie žada sau turtingesnį gyvenimą, praktiškai turi to atsisakyti; plečiantis organizuotam vadovavimui, tikslų įvairovė turi užleisti vietą vienovei. Tai yra planinės visuomenės ir autoritarinio principo, taikomo žmonėms, neišvengiamybė[12].“

Iš pastarųjų metų spaudos galima būtų parinkti daug daugiau panašių pareiškimų, padarytų kompetentingų žmonių, ypač tų, kurie kaip dabartinių totalitarinių šalių piliečiai pergyveno visą pasikeitimą ir savo pačių patyrimo buvo priversti peržiūrėti daugelį puoselėtų įsitikinimų. Dar pacituosime, pavyzdžiui, vieną vokiečių autorių, kuris pagrindžia tą pačią išvadą gal net geriau nei jau minėti autoriai:

„Visiškai žlugus vilčiai, kad laisvė ir lygybė gali būti pasiektos marksizmo siūlomu būdu, – rašo Peteris Druckeris, – Rusija buvo priversta kurti totalitarinę, negatyvią, neekonominę nelaisvės ir nelygybės visuomenę, kurią kurti jau buvo pradėta Vokietijoje. Tai nereiškia, kad komunizmas ir fašizmas yra iš esmės tas pat. Fašizmas yra toji stadija, kuri ateina po to, kai komunizmas pasirodo esąs iliuzija, o jis pasirodė esąs iliuzija tiek stalininėje Rusijoje, tiek ikihitlerinėje Vokietijoje.“[13]

Ne mažiau reikšminga yra daugelio nacistų ir fašistų vadovų minties raida. Kiekvieną, kam rūpėjo šių judėjimų Italijoje ar Vokietijoje[14] ištakos, stulbino, kad dauguma lyderių – pradedant Mussolini‘u ir baigiant kitais (įskaitant Lavalį ir Quislingą), pradėjo kaip socialistai, o baigė kaip fašistai ar nacistai. Ir kas teisinga kalbant apie lyderius, net labiau tinka judėjimo eilinių atžvilgiu. Tai, kad jauną komunistą buvo

[9] *Stalin's Russia and the Crisis of Socialism* (1940), p. 82.
[10] *A False Utopia* (1937), p. 202–203
[11] *Unto Caesar* (1939), p. 95.
[12] *Atlantic Monthly*, November, 1936, p. 552.
[13] *The End of Economic Man* (1939), p. 230.
[14] Pamokomą daugelio fašizmo lyderių mąstymo raidos aprašymą galima rasti Roberto Michelso (kuris pats anksčiau buvo marksistinis fašistas) knygoje *Sozialismus und Faszismus* (Munich, 1925),II, 264–266, 311–312.

galima palyginti lengvai paversti naciu ir atvirkščiai, buvo visuotinai žinoma Vokietijoje, ir geriausiai – abiejų partijų propagandininkams. Ne vienas universiteto dėstytojas ketvirtajame dešimtmetyje yra susidūręs su anglų ir amerikiečių studentais, grįžtančiais iš žemyno. Jie negalėdavo pasakyti, ar jie yra komunistai, ar nacistai, tik buvo tikri, kad nekenčia Vakarų liberaliosios civilizacijos.

Žinoma, tiesa, kad Vokietijoje iki 1933 metų ir Italijoje iki 1922 metų komunistai ir nacistai ar fašistai dažniau susikirsdavo tarpusavyje negu su kitomis partijomis. Jie rungėsi siekdami paremti to paties tipo mąstyseną ir vadindavo vieni kitus eretikais, tačiau praktika įrodė jų artimus ryšius. Tikrasis judviejų priešas, žmogus, su kuriuo jie neturi nieko bendra ir kurio jie neturi vilties įtikinti, yra senojo tipo liberalas. Jeigu nacistui komunistas, komunistui – nacistas, o jiems abiem – socialistas yra potencialus naujas partijos narys, nudrėbtas iš tinkamo molio, nors ir prisiklausęs netikrų pranašų, tai jie abu žino, kad niekada nepalenks savo pusėn to, kuris tiki individo laisve.

Kad dėl to nekiltų abejonių žmonėms, suklaidintiems oficialiosios bet kurios pusės propagandos, tebūnie man leista pacituoti dar vieną pareiškimą, padarytą žmogaus, kurio autoritetu neturėtų būti suabejota. Straipsnyje reikšmingu pavadinimu „Naujas liberalizmo atradimas“ profesorius Eduardas Heimannas, vienas iš vokiečių religinio socializmo vadovų, rašo: „Hitlerizmas skelbiasi esąs tikroji demokratija ir tikrasis socializmas, ir baisioji tiesa yra tai, kad šiuose tvirtinimuose yra kruopelytė tiesos, žinoma, be galo maža kruopelytė, tačiau bet kokiu atveju pakankama būti tokių fantastinių iškraipymų pagrindu. Hitlerizmas yra toks įžūlus, kad teigia esąs krikščionybės gynėjas, ir baisioji tiesa yra ta, kad net šis šiurkščiausias tikrosios padėties iškraipymas turi šiokios tokios įtakos. Šioje migloje visiškai aiškiai išsiskiria vienas faktas: Hitleris niekada nesiskelbė atstovaująs tikrajam liberalizmui. Tad liberalizmas pasižymi tuo, kad yra nekenčiamiausia Hitlerio doktrina“[15]. Reikia pridurti, kad ši neapykanta turėjo mažai progų pasireikšti praktiškai tik todėl, kad, Hitleriui atėjus į valdžią liberalizmas Vokietijoje jau buvo negyvas. Ir nužudė jį kaip tik socializmas.

***

Nors daugeliui tų, kurie iš arti stebėjo socializmo virsmą fašizmu, šių dviejų sistemų ryšys tapo aiškus, dauguma demokratinėse šalyse gyvenančių žmonių vis dar mano, kad socializmas ir laisvė gali būti suderinti. Neabejotinai daugelis mūsų šalies socialistų vis dar tvirtai tiki liberaliu laisvės idealu ir šoktų atatupsti, jei juos kas įtikintų, jog jų programos įgyvendinimas reikš laisvės sunaikinimą. Problema dar taip menkai pastebima ir vis dar taip lengvai kartu „gyvena“ nesuderinamiausi idealai, kad dar galima išgirsti rimtai diskutuojant dėl tokių dalykų kaip „individualistinis socializmas“, kur pats terminas yra nelogiškas. Jei jau mes pasidavėm panašiom idėjom, skatinančiom kurti naują pasaulį, būtina kuo skubiausiai deramai

[15] *Social Research*, Vol. VIII, No. 4 (November, 1941). Šiame kontekste verta prisiminti, kad, nepriklausomai nuo jo intencijų, Hitleris matė reikalą pareikšti vienoje iš savo viešųjų kalbų dar 1941 metų vasarį, kad „iš esmės nacionalsocializmas ir marksizmas yra vienas ir tas pat“ (žr. *Bulletin of International News* [Royal Institute of International Affairs], XVIII, No. 5, 269).

įvertinti panašių minčių raidą svetur. Nors mūsų išvados tik patvirtins kitų jau pareikštus nuogąstavimus, turime išsamiai ištirti ir atskleisti pagrindines visuomenės pokyčio priežastis, norėdami įrodyti, kad tokia raida neatsitiktinė. Kad demokratinis socializmas – ši didžioji kelių pastarųjų kartų utopija – ne tik nėra pasiekiamas, bet kad ir pats jo siekimas sukuria tai, kas taip nuo jo skiriasi, jog tik nedaugelis dabar jo geidžiančiųjų sutiktų tuos padarinius pripažinti, – daugelis tuo nepatikės, kol šis ryšys nebus atskleistas visais galimais atžvilgiais.

III. INDIVIDUALIZMAS IR KOLEKTYVIZMAS

Socialistai tiki dviem absoliučiai skirtingais ir nesuderinamais dalykais – laisve ir organizacija.
Élie'us Halévy'us

Prieš imdamiesi mūsų pagrindinės problemos, dar turime įveikti vieną kliūtį – būtina išsiaiškinti painiavą, nuo kurios daugiausia priklauso tai, kad mes nejučiomis krypstame prie to, ko niekas nenori.

Ši painiava susijusi ne su kuo kitu – o su paties socializmo sąvoka. Pastaroji gali reikšti ir yra dažnai vartojama apibūdinant vien socialinio teisingumo, didesnės lygybės ir saugumo idealus – galutinius socializmo tikslus. Ji reiškia ir metodą, kurį pritaikę socialistai tikisi pasiekti šiuos tikslus ir kurį daugelis kompetentingų žmonių laiko vieninteliu būdu juos iki galo ir greitai pasiekti. Šia prasme socializmas reiškia privataus verslo, privačios gamybos priemonių nuosavybės panaikinimą ir „planinės ekonomikos" sistemos, kurioje pelno siekiantis verslininkas pakeičiamas centriniu planavimo organu, sukūrimą.

Yra daug žmonių, kurie vadina save socialistais, nors jiems rūpi tik pirmoji socializmo reikšmė. Jie nuoširdžiai tiki galutiniais socializmo tikslais, bet visai nesirūpina ir nesupranta, kaip jie gali būti pasiekti. Jie įsitikinę, kad tai turi būti pasiekta bet kokia kaina. Tuo tarpu beveik visiems tiems, kuriems socializmas yra ne vien viltis, bet ir praktinės politikos objektas, šiuolaikinio socializmo metodai yra tiek pat svarbūs kaip ir patys tikslai. Kita vertus, daugelis žmonių, kurie vertina galutinius socializmo tikslus ne mažiau negu socialistai, atsisako socializmą palaikyti dėl kitoms vertybėms gresiančių pavojų, įžvelgiamų socialistų siūlomuose metoduose. Taigi ginčas dėl socializmo tapo daugiausia ginču dėl priemonių, o ne dėl tikslų – nors išlieka ir klausimas, ar skirtingi socializmo tikslai gali būti pasiekti vienu metu.

Jau šito būtų gana painiavai sukelti. Ir painiavos dar pagausėjo dėl paplitusios praktikos neigti, jog tie, kurie atmeta priemones, pripažįsta tikslus. Bet tai ne viskas. Padėtį dar labiau komplikuoja tas faktas, kad ta pati priemonė – „ekonominis planavimas", kuris yra svarbiausias socialistinės reformos įrankis, – gali būti panaudota daugeliui kitų tikslų. Ekonominei veiklai turi būti vadovaujama centralizuotai, jeigu siekiama, kad pajamų paskirstymas atitiktų paplitusias socialinio teisingumo idėjas. Todėl „planavimo" geidžia visi tie, kurie reikalauja, kad „gamyba vartojimui" pakeistų gamybą, skirtą pelnui gauti. Tačiau toks

planavimas ne mažiau būtinas, jeigu norima, kad pajamos būtų skirstomos, mūsų nuomone, neteisingu būdu. Jeigu mes panorėtume, kad daugiau šio pasaulio gėrybių atitektų kuriam nors rasiniam elitui, nordiškajam žmogui, partijos ar aristokratijos nariams, tai metodai, kuriuos turėsime panaudoti, bus tokie patys kaip tie, kurie gali užtikrinti egalitarinį paskirstymą.

Gali pasirodyti ne visai garbinga terminą „socializmas“ vartoti apibūdinant jo kūrimo priemones, o ne tikslus, konkrečiam metodui taikyti terminą, kuris daugeliui žmonių simbolizuoja galutinį idealą. Galbūt verčiau tas priemones, kurios gali būti pritaikytos be galo įvairiems tikslams pasiekti, apibūdinti kaip kolektyvizmą, o socializmą tuomet laikyti viena iš kolektyvizmo atmainų. Tačiau, nors daugumai socialistų tik vienas kolektyvizmo porūšis atstovaus tikrajam socializmui, visuomet reikia turėti galvoje, kad socializmas yra kolektyvizmo atmaina ir kad todėl visa, kas teisinga kolektyvizmo atžvilgiu, tinka ir socializmui. Beveik visi klausimai, dėl kurių vyksta ginčas tarp socialistų ir liberalų, yra priemonių, tinkamų visoms kolektyvizmo formoms, parinkimo – o ne konkrečių tikslų, kuriems socialistai nori jas pritaikyti, klausimai. Visi padariniai, kurie mums rūpės šioje knygoje, sąlygojami kolektyvizmo metodų, nepriklausomai nuo tikslų, kuriems jie taikomi. Taip pat nereikia užmiršti, kad socializmas yra ne tik svarbiausia kolektyvizmo ar „planavimo“ atmaina, bet kad kaip tik socializmas įtikino liberaliai nusiteikusius žmones dar kartą paklusti tam ekonominio gyvenimo diktatui, kurio jie jau buvo atsisakę nes, pasak Adamo Smitho, jis pastato vyriausybes į tokią padėtį, jog „norėdamos išlikti jos privalo remtis prievarta ir tironija“[16].

***

Sunkumai, kylantys dėl bendrųjų terminų neapibrėžtumo, dar nesibaigia, jei terminą „kolektyvizmas“ sutinkame vartoti apibūdindami visų tipų „planinę ekonomiką“, kad ir koks būtų to planavimo tikslas. Šio termino reikšmė tampa šiek tiek apibrėžtesnė, jeigu paaiškiname, kad čia turime omenyje tos rūšies planavimą, kuris yra būtinas įgyvendinti bet kokius turimus skirstymo idealus. Kadangi centralizuoto ekonominio planavimo idėja yra patraukli, nes sunkiai apibrėžiama, mums svarbu, prieš aptariant jos padarinius, sutarti dėl jos apibrėžimo.

„Planavimas“ toks populiarus yra daugiausia dėl to, jog kiekvienas, žinoma, nori, kad mūsų bendros problemos būtų sprendžiamos kaip galima racionaliau ir kad būtų pasinaudota visomis mums prieinamomis numatymo galimybėmis. Tad kiekvienas, jeigu jis nėra visiškas fatalistas, yra planuotojas, kiekvienas politinis aktas yra (arba turi būti) planavimo aktas, ir nesutarimai čia gali kilti tik dėl gero ar blogo, išmintingo bei įžvalgaus ar kvailo bei trumparegiško planavimo. Ekonomistas, kurio užduotis yra tirti tai, kaip žmonės planuoja ir kaip jie galėtų planuoti savo reikalus, mažiausiai prieštarautų planavimo supratimui bendriausia prasme. Bet tai nėra toji prasmė, kuria dabar tą terminą vartoja mūsų planinės visuomenės entuziastai, ir ne tik šia prasme turime planuoti, jei norime, kad pajamų ar turto skirstymas

[16] Citata iš D. Stewarto *Memoir of Adam Smith,* kur remiamasi 1755 m. Smitho rašytu memorandumu.

atitiktų tam tikrą standartą. Pasak dabartinių planuotojų (ir turint galvoje jų tikslus), nepakanka sukurti racionaliausios nuolatinės sistemos, kurioje įvairi skirtingų asmenų veikla vyktų pagal susikurtus individualius planus. Pasak jų, šis liberalus planas apskritai nėra planas – ir iš tiesų tai nėra planas, įtvirtinantis pažiūras, kas ką turėtų turėti. Tai, ko reikalauja mūsų planuotojai, yra centralizuotas vadovavimas visai ekonominei veiklai pagal vieningą planą, nustatantį, kaip visuomenės resursai turėtų būti „sąmoningai tvarkomi“ apibrėžtu būdu realizuojant tam tikrus tikslus.

Taigi ginčas tarp dabartinių planuotojų ir jų oponentų nėra ginčas dėl to, ar mes turime protingai rinktis iš įvairių galimų visuomenės organizavimo būdų; tai nėra ginčas dėl to, ar turime naudotis prognozėmis ir sisteminiu mąstymu planuodami bendrus reikalus. Tai ginčas dėl geriausio būdo tai padaryti. Kyla klausimas: ar siekiant tikslo geriau, kad prievartinės galios turėtojas vien kurtų bendrąsias sąlygas, kurios įgalintų plačiausią individų išmanymo ir iniciatyvos plėtotę, idant jie galėtų sėkmingiausiai planuoti; ar norint, kad mūsų ištekliai būtų racionaliai panaudoti mūsų veiklai reikia centralizuotai vadovuti ir ją organizuoti pagal kokį nors iš anksto sukonstruotą projektą. Visų partijų socialistai pritaikė „planavimo“ terminą pastarojo tipo planavimui apibūdinti, ir dabar jis dažniausiai suprantamas kaip tik šia prasme. Tačiau nors ir bandoma įteigti, kad tai vienintelis racionalus būdas tvarkyti mūsų reikalus, tačiau, žinoma, to nepakanka įtikinimui. Tai amžinas klausimas, dėl kurio planavimo šalininkai ir liberalai nesutaria.

***

Svarbu nepainioti oponavimo šios rūšies planavimui su dogmatine *laissez faire* nuostata. Liberalai pasisako, kad konkurencija, kaip būdu koordinuoti žmogaus pastangas, būtų kuo geriau pasinaudota, ir prieštarauja, kad viskas būtų palikta taip, kaip yra. Jų argumentai grindžiami įsitikinimu, kad, sudarius sąlygas, efektyvi konkurencija yra geresnis negu bet koks kitas būdas individualioms pastangoms vadovauti. Ši argumentacija ne neigia, bet kaip tik pabrėžia, jog tam, kad konkurencija būtų naudinga, reikia gerai apgalvoto juridinio pagrindo, ir kad nei esamos, nei ankstesnės juridinės taisyklės nėra apsaugotos nuo rimtų trūkumų. Ji taip pat neneigia, kad ten, kur neįmanoma sukurti veiksmingai konkurencijai būtinų sąlygų, turime griebtis kitų vadovavimo ekonominei veiklai metodų. Tačiau ekonominis liberalizmas nesutinka, kad konkurencija būtų keičiama blogesniais individualių pastangų koordinavimo metodais. Konkurenciją jis laiko pranašesne ne tik todėl, kad daugeliu aplinkybių ji yra efektyviausias iš žinomų metodų, bet dar daugiau todėl, kad ji yra vienintelis metodas, įgalinantis mūsų visų veiklas suderinti tarpusavyje be prievartinio ar savavališko valdžios įsikišimo. Iš tikrųjų vienas iš svarbiausių argumentų konkurencijos naudai yra tas, kad ji apsieina be „sąmoningos visuomeninės kontrolės“ ir kad ji duoda individams galimybę patiems spręsti, ar tam tikros veiklos perspektyvos gali atlyginti su ja susijusius nuostolius bei riziką.

Sėkmingas naudojimasis konkurencija, kaip visuomeninio organizavimo principu, užkerta kelią

tam tikrų rūšių prievartiniam kišimuisi į ekonominį gyvenimą, tačiau leidžia kitokios rūšies kišimąsi, kartais galintį gerokai jai pagelbėti, ar net reikalauja tam tikros rūšies vyriausybinių veiksmų. Todėl neatsitiktinai itin pabrėžiami negatyvūs reikalavimai, nusakantys, kur prievarta negali būti taikoma. Pirmiausia būtina, kad rinkos dalyviai turėtų laisvę parduoti ir pirkti bet kokia kaina, jei tik sugeba rasti sandorio partnerį, ir kad kiekvienas turėtų laisvę gaminti, parduoti ir pirkti visa, kas apskritai gali būti gaminama ar parduodama. Svarbu ir tai, kad dalyvavimas įvairiuose versluose būtų visiems prieinamas vienodomis sąlygomis ir kad įstatymas netoleruotų individualių ar grupinių mėginimų šį dalyvavimą riboti atvira ar užslėpta prievarta. Bet koks mėginimas kontroliuoti kainas ar atskirų prekių kiekį atima iš konkurencijos jos galią veiksmingai koordinuoti individualias pastangas, nes kainų pasikeitimai tokiu atveju nustoja rodyti visus reikšmingus aplinkybių pokyčius ir būti patikimu individo veiksmų vadovu.

Tačiau tai nebūtinai pasakytina apie tas priemones, kurios tik riboja leistinus gamybos metodus, jei tie ribojimai visiems potencialiems gamintojams yra vienodi ir nėra panaudojami kaip netiesioginiai kainų ir kiekių kontrolės būdai. Nors tokia gamybos metodų kontrolė reikalauja papildomų išlaidų (t. y. įgalina sunaudoti daugiau resursų tam tikrai produkcijai pagaminti), ji gali save pateisinti. Drausti tam tikrų nuodingų medžiagų naudojimą arba reikalauti ypatingų atsargumo priemonių jas naudojant, riboti darbo valandas arba reikalauti tam tikrų sanitarinių sąlygų – visa tai suderinama su konkurencijos išsaugojimu. Vienintelis klausimas, kuris čia kyla, yra tai, ar konkrečiu atveju gaunama nauda yra didesnė už tam reikalingas visuomenines sąnaudas. Konkurencijos išsaugojimas nėra nesuderinamas ir su plačia visuomeninių paslaugų sistema – jei tik šių paslaugų organizavimas nėra sumanytas taip, kad daugelyje sričių konkurenciją padarytų neveiksmingą.

Gaila, nors tai ir nesunkiai paaiškinama, kad praeityje kur kas mažiau dėmesio buvo skiriama pozityviems sėkmingo konkurencinės sistemos veikimo reikalavimams negu šiems negatyviems dalykams. Konkurencijos funkcionavimas reikalauja ne tik tinkamai organizuoti tam tikras institucijas, tokias kaip pinigai, rinka ir informacijos kanalai – kai kurios iš jų niekada negali būti sukurtos privataus verslo – bet pirmiausia jis priklauso nuo tinkamos juridinės sistemos egzistavimo. Sistemos, skirtos konkurencijai išlaikyti ir jos veikimą padaryti kiek galima naudingesnį visuomenei. Toli gražu nepakanka, kad įstatymas pripažintų privačios nuosavybės principą ir sutarties laisvę – daug kas priklauso nuo nuosavybės teisės taikymo skirtingų daiktų atžvilgiu. Juridinių institucijų, darančių konkurencinę sistemą veiksmingesnę, sistemiškas tyrimas buvo labai apleistas ir gali būti pateikta svarių įrodymų, kad atsiradę trūkumai, ypač turint galvoje korporacijų ir patentų įstatymą, ne tik kad padarė konkurenciją mažiau veiksmingą, negu ji galėtų būti, bet net sąlygojo konkurencijos sunaikinimą daugelyje sričių.

Yra sričių, kur jokie juridiniai patvarkymai negali būti sąlyga, lemianti konkurencinės sistemos ir privačios nuosavybės naudingumą: antai savininkas gauna pelną už visus naudingus jo nuosavybės teikiamus patarnavimus ir kenčia už visą žalą, kurią padaro kitiems ją naudodamas. Ten, kur, pavyzdžiui, naudojimosi tam tikromis paslaugomis neįmanoma susieti su apmokėjimu, konkurencija tokių paslaugų

neteiks. Kainų sistema irgi tampa panašiai neveiksminga, kai žala, padaryta kitiems dėl tam tikrų nuosavybės naudojimo būdų, negali būti veiksmingai išieškota iš tos nuosavybės savininko. Visais šiais atvejais egzistuoja neatitikimas tarp dalykų, kurie svarbūs privačiam išskaičiavimui, ir tų, kurie daro įtaką visuomenės gerovei ir, tam neatitikimui tapus žymiu, turi būti rastas kažkoks kitas, ne konkurencijos, metodas reikalingoms paslaugoms teikti. Antai nei už kelio ženklų pastatymą, nei už kelių tiesimo darbus kiekvienas vartotojas negali sumokėti. Taip pat dėl žalingo poveikio, kurį sukelia miškų kirtimas, kai kurie žemdirbystės metodai, gamyklų teršalai ir triukšmas, negalima kaltinti vien atitinkamos nuosavybės savininko ar tų, kurie už sutartą kompensaciją tą žalą kenčia. Tokiais atvejais turime rasti pakaitalą reguliavimui kainų mechanizmu. Tačiau tas faktas, kad turime griebtis tokio veiksmo, kaip tiesioginio valdžios vykdomo reguliavimo tada, kai negali būti sudarytos sąlygos tinkamai funkcionuoti konkurencijai, dar neįrodo, kad turime konkurenciją slopinti ten, kur ji gali funkcionuoti.

Sudaryti sąlygas, kuo efektyvesnei konkurencijai, papildyti ją ten, kur ji negali būti padaryta efektyvi, kad būtų teikiamos paslaugos, kurios, anot Adamo Smitho, „nors ir labai naudingos didžiajai visuomenės daliai, tačiau savo prigimtimi yra tokios, kad pelnas čia niekada negali atlyginti išlaidų jokiam individui ar nedidelei jų grupei“, – šie uždaviniai iš tiesų teikia plačią ir neginčijamą erdvę valstybės veiklai. Jokioje racionaliai pagrįstoje sistemoje valstybė negali paprasčiausiai nieko neveikti. Efektyviai konkurencinei sistemai, kaip ir bet kokiai kitai, reikalingas gerai apgalvotas ir nuolat tobulinamas juridinis pagrindas. Net elementariausia jos reikiamo funkcionavimo prielaida – kelio užkirtimas sukčiavimui ir apgaulei (įskaitant pasinaudojimą neišmanymu) – yra didžiulis ir dar toli gražu ne iki galo atskleistas juridinės veiklos objektas.

***

Tačiau vos pradėjus kurti tinkamą pagrindą optimaliam konkurencijos funkcionavimui, valstybės visur ėmė nuo jos nusigręžti ir keisti konkurenciją visai kitokiu ir su ja nesuderinamu principu. Užduotimi tapo ne tai, kaip padaryti, kad konkurencija veiktų, ir kaip ją papildyti, o kaip apskritai ją pašalinti. Svarbu, kad vienas dalykas būtų visiškai aiškus: šiuolaikinis judėjimas už planavimą yra judėjimas prieš konkurenciją kaip tokią, tai nauja vėliava, po kuria susibūrė visi seni konkurencijos priešai. Ir nors įvairiausios interesų grupės dabar mėgina prisidengę šia vėliava atgauti liberalios epochos nušluotas privilegijas, kaip tik socialistinė planavimo propaganda atgaivino tarp liberaliai nusiteikusių žmonių priešiškumą konkurencijai ir kaip tik ši propaganda galutinai užliūliavo tą sveiką įtarumą, kurį keldavo bet kokie mėginimai nuslopinti konkurenciją[17]. Ir iš tikrųjų kairiuosius ir dešiniuosius socialistus vienija kaip tik šis bendras priešiškumas konkurencijai bei jų bendras noras ją pakeisti valdoma ekonomika. Nors terminai

[17] Tiesa, pastaruoju metu kai kurie akademiniai socialistai, paakinti kritikos ir vedami tos pačios baimės dėl laisvės išnykimo centralizuotai planuojamoje visuomenėje, sugalvojo naujos rūšies „konkurencinį socializmą“, kuris, jie viliasi, išvengs centrinio planavimo sunkumų ir pavojų suderindamas privačios nuosavybės panaikinimą su visišku individualios laisvės išlaikymu. Nors šiokia tokia diskusija dėl šios naujos socializmo rūšies įvyko akademiniuose žurnaluose, kažin ar ji sudomins politikus praktikus. Jei tai įvyktų, būtų nesunku parodyti (kaip tai autoriaus padaryta kitur,— žr. *Economica*, 1940), kad šie planai remiasi iliuzija ir kenčia nuo vidinio prieštaravimo. Neįmanoma perimti kontrolės visų gamybos resursų nenusprendus, kas ir kam juos naudos. Nors, remiantis vadinamuoju „konkurenciniu socializmu“, centrinės valdžios planavimas įgis kiek netiesiogines formas, jo padariniai iš esmės niekuo nesiskirs, o konkurencijos elementas bus ne daugiau kaip butaforija.

„kapitalizmas“ ir „socializmas“ vis dar paprastai vartojami visuomenės praeities ir ateities formoms apibūdinti, jie veikiau nuslepia, negu nušviečia dabartinio laikotarpio prigimtį.

Vis dėlto, nors visi šie mūsų stebimi pokyčiai linksta į visa apimantį centrinį vadovavimą ekonominei veiklai, visuotinė kova su konkurencija žada kažką dar blogiau – tokią padėtį, kuri negali patenkinti nei planuotojų, nei liberalų: savotišką sindikatinį ar „korporacinį“ gamybos organizavimą, kur konkurencija yra daugmaž nuslopinta, o planavimas paliktas atskirų gamybos sričių nepriklausomų monopolijų rankose. Tai neišvengiamai sąlygos tokią padėtį, kai žmonės vienysis dėl savo prieštaravimų konkurencijai, bet nesutars dėl daugumos kitų dalykų. Naikindama konkurenciją vienoje po kitos pramonės šakose, tokia politika palieka vartotoją vienišą priešais jungtinę geriausiai organizuotų pramonės šakų kapitalistų ir darbininkų monopolistinę jėgą. Tačiau nors tai jau daug kur egzistuojanti padėtis, ir nors jos siekia labiausiai susipainioję (ir daugiausia suinteresuoti) planavimo agitatoriai – ji negalėtų ilgiau išlikti ar būti racionaliai pagrįsta. Laisvai planuodamos pramonės monopolijos iš tikrųjų sukeltų padarinius, priešingus nei tie, kurių siekiama ginant planavimą. Jei atsisakoma konkurencijos, pasiekus šią stadiją vienintelė alternatyva – valstybinė monopolijų kontrolė, kuri, norėdama būti veiksminga, turėtų tapti tolydžio pilnesnė ir detalesnė. Kaip tik prie šios stadijos mes sparčiai artėjame. Kai prieš pat karą viename savaitraštyje buvo rašyta, jog esama daug ženklų, kad Britanijos vadovai pagaliau po truputį įpranta mąstyti apie nacionalinę kontroliuojamų monopolijų plėtrą, – tai buvo greičiausiai teisingas tuometinės padėties įvertinimas. Vėliau šis procesas buvo gerokai paspartintas karo, ir rimti jo trūkumai bei pavojai ilgainiui ims darytis vis akivaizdesni.

Visiškos vadovavimo ekonominei veiklai centralizacijos idėja dar baugina daugelį žmonių ne tik dėl milžiniško tokio uždavinio sunkumo, bet net labiau dėl siaubo, kurį kelia vadovavimo viskam iš vieno centro idėja. Jeigu mes vis dėlto sparčiau judame tokios būklės link, tai pirmiausia todėl, kad dauguma žmonių vis dar tiki, jog turėtų būti įmanoma rasti kažkokį kompromisinį variantą tarp „atomistinės“ konkurencijos ir centrinio vadovavimo. Tikrai, iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog mąstantiems žmonėms nėra nieko priimtiniau ar patraukliau kaip idėja, kad mes neturėtume siekti nei griežtos decentralizacijos laisvos konkurencijos sąlygomis, nei visiškos centralizacijos pagal vieną planą, o turėtume siekti protingai suderinti abu minėtus metodus. Tačiau vien sveikas protas pasirodo esąs klastingas vadovas šioje srityje. Nors konkurencija gali pakęsti šiokį tokį reguliavimą, jos negalima suderinti su to masto planavimu, kokio mes geidžiame, nes kitaip ji nustos veikusi kaip efektyvus gamybos principas. O ir „planavimas“ nėra tas vaistas, kurį vartojant mažomis dozėmis, galima būtų tikėtis to paties rezultato, kaip vartojant visuotinai. Ir konkurencija, ir centrinis vadovavimas, jei jie nėra taikomi iki galo, tampa prastais ir neveiksmingais įrankiais. Jie yra alternatyvūs principai, skirti tai pačiai problemai spręsti, ir jų mišinys reiškia, kad nė vienas iš tikrųjų neveiks, ir rezultatas bus blogesnis negu tada, jei būtų nuosekliai remiamasi vienu iš jų. Arba, kitaip tariant, planavimas ir konkurencija gali būti suderinti tik planuojant konkurencijos labui, bet ne prieš ją.

Norint suprasti šioje knygoje pateikiamus argumentus, svarbiausia, kad skaitytojas turėtų galvoje, jog planavimas, kuriam skirta visa mūsų kritika, yra planavimas prieš konkurenciją – planavimas, kuriuo norima pakeisti konkurenciją. Tai juo svarbiau dėl to, kad mes negalime šioje knygoje plačiau aptarti to iš tiesų būtino planavimo, kurio reikia, idant konkurencija būtų kiek galima efektyvesnė ir naudingesnė. Bet dabartinėje vartosenoje „planavimas“ tapo mūsų kritikuojamos rūšies planavimo sinonimu, todėl kartais bus neišvengiama trumpumo dėlei kalbėti apie jį tiesiog kaip apie planavimą, net jeigu tektų mūsų oponentams atiduoti šį labai gerą žodį, vertą geresnio likimo.

IV. PLANAVIMO „NEIŠVENGIAMUMAS“

Mes pirmieji pasakėme – kuo sudėtingesnes formas įgyja civilizacija, tuo labiau turi būti ribojama individo laisvė.

Mussolinis

Reikšminga, kad tik nedaugelis planuotojų pasitenkina teiginiu, jog centrinis planavimas yra pageidautinas. Daugumas jų tvirtina, kad dabar jau nebeturime pasirinkimo ir esame priversti dėl nuo mūsų nepriklausančių aplinkybių keisti konkurenciją planavimu. Sąmoningai skleidžiamas mitas, kad nauja kryptimi sukame ne savo pačių laisva valia, bet todėl, kad konkurenciją natūraliai išstumia technologiniai pokyčiai, kurių negalime nei atšaukti, nei užkirsti jiems kelią. Šis argumentas retai kada esti plėtojamas – tai vienas iš tų teiginių, kuriuos autoriai nusirašo vienas nuo kito, kol pagaliau vien dėl paties kartojimosi jis priimamas kaip akivaizdus faktas. Vis dėlto jis neturi jokio pagrindo. Monopolizavimo ir planavimo tendencija yra ne kokių nors nuo mūsų nepriklausomų „objektyvių faktų“ padarinys – ji atsirado dėl pažiūrų, kurios pusę šimtmečio buvo puoselėjamos ir propaguojamos, kol pagaliau ėmė viešpatauti mūsų politikoje.

Iš įvairių argumentų, pasitelkiamų grindžiant planavimo neišvengiamumą, dažniausiai girdime tokį – dėl technologinių pokyčių konkurencija padarė negalima vis platesnėse srityse ir kad mums beliko tik viena – pasirinkti arba privačių monopolijų kontroliuojamą gamybą, arba valstybinį valdymą. Šis įsitikinimas remiasi daugiausia marksistine doktrina apie „gamybos koncentraciją“, nors, kaip ir daugelis marksizmo idėjų, ji dabar aptinkama daugelyje mokyklų, gavusių ją iš trečių ar ketvirtų rankų ir jau nežinančių jos kilmės.

Istorinis faktas, kad per pastaruosius penkiasdešimt metų nuolat augant monopolijoms, siaurėjo sritys, kur viešpatauja konkurencija, žinoma, yra neginčytinas – nors šio reiškinio mastas dažnai smarkiai perdedamas[18]. Svarbu išsiaiškinti, ar tokia raida yra būtinas technologinės

[18] Išsamiau apie šias problemas žr. profesoriaus L. Robbinsas straipsnį „The Inevitability of Monopoly" jo knygoje *The Economic Basis oi Conllict* (1939), p. 45—80.

pažangos padarinys, ar ji, priešingai, yra tik daugelio šalių politikos rezultatas. Netrukus pamatysime, kad tikroji šios raidos istorija įtikinamai liudija pastarojo teiginio naudai. Bet pirmiausia turime panagrinėti, ar tikrai šiuolaikinė technologijos raida daro monopolijų augimą daugelyje sričių neišvengiamą.

Tariamoji monopolijų gausėjimo technologinė priežastis – tai didelių firmų pranašumas mažųjų atžvilgiu, atsirandantis dėl didesnio šiuolaikinių masinės gamybos metodų našumo. Tvirtinama, kad šiuolaikiniai metodai daugumoje pramonės šakų yra sukūrę tokias sąlygas, kad didelių firmų gamyba gali būti didinama mažinant produkcijos vieneto kaštus, todėl didelės firmos visur numuša kainas ir išstumia mažesnes firmas. Šis procesas turįs vykti tol, kol kiekvienoje pramonės šakoje liks viena ar tik keletas gigantiškų firmų. Šis argumentas išryškina vieną padarinį, kuris kartais lydi technologinę pažangą bei nepaiso kitų, veikiančių priešinga kryptimi ir todėl jis nesulaukia rimtesnio patvirtinimo atidžiai tyrinėjant faktus. Šioje knygoje mes negalime leisti sau išsamiau aptarti šio klausimo ir turime pasitenkinti pripažindami prieinamus faktus. Išsamiausias faktų tyrimas, kurio buvo imtasi pastaruoju laiku, yra Laikinojo nacionalinio ekonominio komiteto leidinys „Ekonominės galios koncentracija“. Galutinėje šio komiteto (kurio tikrai negalima apkaltinti nederamu šališkumu liberalizmui) ataskaitoje prieinama prie išvados, kad požiūris, pagal kurį didesnis stambios gamybos našumas esąs konkurencijos išnykimo priežastis, „susilaukia menkos paramos iš šiuo metu turimų faktų“[19]. O komiteto parengta išsami monografija šiuo klausimu, apibendrina savo atsakymą tokiu teiginiu:

„Didesnis stambesnių mastų gamybos našumas nėra įrodytas; pranašumai, tariamai šalinantys konkurenciją, daugelyje sričių visai nepasireiškė. Taip pat masto ekonomija, kur ji egzistuoja, nebūtinai sukuria monopoliją. <...> Optimalus našumo dydis ar dydžiai gali būti pasiekti kur kas anksčiau, negu didžioji pasiūlos dalis pajungiama tokiai kontrolei. Išvados, kad stambaus masto gamybos pranašumai turi neišvengiamai sąlygoti konkurencijos išnykimą, negali būti priimtinos. Be to, reikia nepamiršti, kad monopolijos dažnai susiformuoja dėl kitų faktorių, o ne dėl mažesnių stambios gamybos kaštų. Ji kuriama slaptais susitarimais ir yra skatinama valstybinės politikos. Kai šie susitarimai panaikinami ir kai tokia politika nutraukiama, konkurencijos sąlygos gali būti atstatytos“[20].

Ištyrinėję Anglijos sąlygas, gautume labai panašius rezultatus. Tam, kuris yra pastebėjęs, kaip kylantys monopolininkai, įvesdami savo kontrolę, atkakliai siekia ir dažnai susilaukia valstybinės valdžios paramos, vargu ar kils abejonių, kad šioje raidoje nėra nieko neišvengiamo.

***

[19] *Final Report and Recommendation of the Temporary National Economic Committee* (77th Cong., 1st sess.; Senate Document No. 35 [1941]), p. 89.
[20] C. Wilcox, *Competition and Monopoly in American Industry* (Temporary National Economic Committee Monograph, No. 21 [1940]), p. 314.

Šią išvadą gerai patvirtina toji istorinė tvarka, kuria konkurencijos nuosmukis ir monopolijų augimas reiškėsi įvairiose šalyse. Jeigu jie būtų technologinės pažangos rezultatas arba būtinas „kapitalizmo“ evoliucijos produktas, tai pirmiausia jų pasirodant turėtume laukti pažangiausią ekonominę sistemą turinčiose šalyse. Tuo tarpu iš tikrųjų jie pirmiausia pasirodė per paskutinįjį devyniolikto šimtmečio trečdalį tuomet palyginti jaunose industrinėse šalyse – Jungtinėse Valstijose ir Vokietijoje. Ypač pastarojoje, kurią pradėta laikyti pavyzdine šalimi, demonstruojančia būtiną kapitalizmo evoliuciją, nes kartelių ir sindikatų atsiradimas nuo 1878 metų buvo politikų sistemingai ir sąmoningai remiamas. Ne tik apsaugos, bet ir tiesioginio skatinimo ir galiausiai prievartos priemonės buvo vyriausybių panaudotos toliau kuriant monopolijas kainoms ir pardavimui reguliuoti. Kaip tik čia, padedant valstybei, pirmasis stambus „mokslinio planavimo“ ir „sąmoningo gamybos organizavimo“ eksperimentas sukūrė gigantiškas monopolijas, kurios buvo vaizduojamos kaip neišvengiami pažangos padariniai penkiasdešimt metų prieš tai, kai tą patį pradėta daryti Didžiojoje Britanijoje. Daugiausia dėl savo šalies patyrimą apibendrinusių vokiečių socialistų teoretikų, ypač Sombarto, įtakos imta plačiai pripažinti, kad konkurencinė sistema neišvengiamai išsivysto į „monopolistinį kapitalizmą“. Tai, kad Jungtinėse Valstijose stipri protekcionistinė politika įgalino panašią raidą, regis, tik patvirtino tą apibendrinimą. Tačiau labiau nei Jungtinių Valstijų, Vokietijos raida buvo traktuojama kaip bendros tendencijos pavyzdys ir tapo įprasta kalbėti (kaip kad rašoma naujoje visų skaitomoje politinėje apybraižoje) apie „Vokietiją, kurioje visos visuomeninės ir politinės šiuolaikinės civilizacijos jėgos pasiekė savo pažangiausią formą“[21].

Kiek mažai visame tame, ką mes čia aptarėme, neišvengiamumo ir kiek daug tikslingos politikos padarinių, tampa aišku, kai panagrinėjame Anglijos padėtį iki 1931 metų ir vėlesnę jos raidą, nes šiais metais Anglija taip pat griebėsi visuotinio protekcionizmo politikos. Vos prieš kokią dešimtį metų, išskyrus keletą pramonės šakų, kurios susilaukė protekcijos anksčiau, Britanijos pramonė apskritai imant buvo tokia pat konkurencinė kaip ir turbūt bet kuriuo kitu savo istorijos metu. Ir nors per trečiąjį dešimtmetį ji smarkiai nukentėjo dėl prieštaringos atlyginimų ir finansinės politikos, bent jau iki 1929 metų užimtumo ir bendro aktyvumo požiūriu nebuvo nusileidžiama ketvirtajam dešimtmečiui. Tik pasirinkus protekcionizmą bendrai pasikeitė britų ekonominė politika, monopolijos ėmė augti stulbinamu tempu ir britų pramonę pakeitė tokiu mastu, apie kurį visuomenė vargu ar nutuokė. Įrodinėti, kad ši raida turi ką nors bendra su to meto technologine pažanga, tais technologiniais sunkumais, kurie Vokietijoje reiškėsi praeito šimtmečio dviem paskutiniais dešimtmečiais, o čia pasireiškė šio amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje, yra taip pat absurdiška kaip ir kartoti tezę, kurią implikuoja Mussolinio tvirtinimas, jog Italija turėjusi panaikinti individo laisvę anksčiau negu kitos Europos tautos, nes jos civilizacija buvo pažengusi toliau už kitas!

[21] Reinhold Niebuhr, *Moral Man and Immoral Society* (1932).

Kalbant apie Angliją, tezė, kad pažiūrų ir politikos pokyčiai vien seka paskui nepermaldaujamus faktų pokyčius, gali tapti šiek tiek panaši į tiesą kaip tik dėl to, kad ši tauta iš tolo sekė kitų minties raidą. Taigi galima būtų tvirtinti, kad monopolistinė pramonės organizacija stiprėjo, nors viešoji nuomonė vis dar buvo palankesnė konkurencijai, bet įvykiai už šalies ribų šiuos norus sužlugdė. Vis dėlto tikrasis teorijos ir praktikos santykis išaiškėja tik tuomet, kai žvelgiame į šios raidos prototipą – Vokietiją. Dėl to kad ten konkurencijos slopinimas buvo sąmoningas politikos tikslas, kad jo buvo griebtasi siekiant to idealo, kurį mes dabar vadiname planavimu – negali kilti jokių abejonių. Nuosekliai žengdami į planinę visuomenę, vokiečiai ir visos tautos, kurios seka jų pavyzdžiu, paprasčiausiai juda tuo keliu, kurį jiems nubrėžė devynioliktojo amžiaus mąstytojai, ypač vokiečiai. Pastarųjų šešiasdešimties ar aštuoniasdešimties metų intelektualinės raidos istorija iš tiesų puikiai iliustruoja tiesą, kad visuomenės evoliucijoje nėra nieko neišvengiama, tik įsitikinimas tokia neišvengiamybe viską ir lemia.

***

Teiginys, kad šiuolaikinė technologijos pažanga planavimą daro neišvengiamą, gali būti suprastas ir kitaip. Jis gali reikšti, kad šiuolaikinės industrinės civilizacijos sudėtingumas kuria naujas problemas, su kuriomis neįmanoma veiksmingai susidoroti kitaip, kaip tik įvedus centrinį planavimą. Tam tikra prasme tai tiesa, bet ne ta plačiąja prasme, kuria šitai teigiama. Kiekvienam, pavyzdžiui, žinoma, kad daugelio problemų, kylančių šiuolaikiniame mieste, kaip ir daugumos kitų problemų, atsirandančių dėl per didelio gyventojų tankumo, konkurencija adekvačiai išspręsti nepajėgi. Bet ne šias problemas, tokias kaip „komunalinių patarnavimų“ ir panašias pirmiausia turi galvoje tie, kurie nurodo šiuolaikinės civilizacijos sudėtingumą kaip argumentą centralizuoto planavimo naudai. Jie paprastai sako, jog vis sunkiau susidaryti bendrą ekonominio proceso vaizdą ir todėl esą būtina, kad viską koordinuotų tam tikra centrinė agentūra, jei norime, kad visuomenės gyvenimas nesibaigtų chaosu.

Šis argumentas remiasi visišku konkurencijos mechanizmo nesupratimu. Juk reikalas ne tas, kad ji tinkama tik palyginti nesudėtingomis sąlygomis – priešingai, kaip tik darbo pasidalijimo sudėtingumas šiuolaikinėmis sąlygomis daro konkurenciją vieninteliu tokią koordinaciją įgalinančiu metodu. Neturėtume jokių veiksmingos kontrolės ar planavimo sunkumų, jeigu sąlygos būtų tokios paprastos, kad vienas žmogus ar valdyba galėtų aprėpti visus reikšmingus faktus. Decentralizavimo būtinybė iškyla tik tada, kai faktorių, į kuriuos būtina atsižvelgti, darosi tiek daug, kad neįmanoma jų sinoptiškai apžvelgti. Tačiau, pripažinus decentralizavimo būtinybę, kyla koordinavimo problema – tokio koordinavimo, kuris palieka atskiroms žinyboms laisvę veikti remiantis tik joms žinomomis aplinkybėmis, bet kuris vis dėlto derina tarpusavyje kiekvienos jų planus. Kadangi decentralizavimas tapo būtinas dėl to, jog niekas negali sąmoningai

subalansuoti visų aplinkybių, turinčių įtakos tokios daugybės individų sprendimams, tokia koordinacija neabejotinai gali būti atlikta ne „sąmoningai kontroliuojant“ bet tik potvarkiais, kuri suteiktų kiekvienam veikiančiajam reikiamą informaciją, kuri leistų jam veiksmingai derinti savo sprendimus su kitų sprendimais. Ir kadangi visos detalės tos kaitos, kuri nuolat veikia įvairių prekių paklausos ir pasiūlos sąlygas, niekada vieno centro negali būti išsamiai sužiūrėtos, o informacija apie jas negali būti pakankamai greit sukaupta ir paskleista, reikalingas toks registracijos mechanizmas, kuris automatiškai fiksuotų visus reikšmingus individualių veiksmų padarinius ir kuris tuo pačiu metu ne tik parodytų visų individualių sprendimų rezultatus, bet ir pateiktų orientyrus.

Kaip tik tai konkurencijos sąlygomis ir atlieka kainų sistema, ir jokia kita sistema negali net pretenduoti tai atlikti. Ji įgalina verslininkus, sekant palyginti nedaugelio kainų keitimąsi, kaip kad inžinierius stebi tik kelių skalių rodykles, suderinti savo veiksmus su kitų verslininkų veiksmais. Čia svarbiausia yra tai, kad kainų sistema atliks šią funkciją tik tuo atveju, jeigu vyraus konkurencija, t. y. jeigu individualus gamintojas bus priverstas taikytis prie kainų svyravimų ir negalės jų kontroliuoti. Kuo sudėtingesnė ši visuma, tuo labiau priklausomi tampame nuo informacijos, turimos individų, kurių pavienes pastangas koordinuoja beasmenis mechanizmas, teikiantis reikšmingą informaciją, kuri mums žinoma kaip kainų sistema.

Neperdedant galima sakyti, kad jeigu mums plėtojant pramonės sistemą būtų reikėję pasikliauti centriniu planavimu, ji niekada nebūtų tokia diferencijuota, sudėtinga ir lanksti, kokia yra dabar. Palyginti su tokiu aptariamos ekonominės problemos sprendimo metodu – decentralizacija plius automatinė koordinacija – centrinio valdymo metodas yra neįtikėtinai nepaslankus, primityvus ir ribotas savo aprėptimi. Kad darbo pasidalijimas sudarė sąlygas atsirasti šiuolaikinei civilizacijai, mes turime būti dėkingi tam faktui, kad jo nereikėjo sąmoningai kurti, kad žmogus „aptiko“ metodą, savaime padedantį pasidalyti darbą geriau nei tą būtų galima padaryti planinėje ekonomikoje. Todėl bet koks tolesnis darbo pasidalijimo sudėtingėjimas ne tik nepadaro centrinio valdymo būtinesnio, bet, priešingai, parodo, kad dabar svarbiau negu bet kada naudotis metodais, nepriklausančiais nuo sąmoningos kontrolės.

***

Yra kita teorija, kuri sieja monopolijų augimą su technologijos pažanga ir kuri remiasi argumentais, vos ne priešingais tik ką mūsų nagrinėtiesiems; nors ir nedažnai aptariama, ji taip pat yra dariusi nemažą įtaką. Ji teigia ne, kad šiuolaikinė technika naikina konkurenciją, bet kad, priešingai, neįmanoma bus pasinaudoti daugybe naujų techninių galimybių, jeigu nebus imamasi priemonių kovoti su konkurencija, t. y. jeigu nebus įvesta monopolija. Tokio tipo argumentas nebūtinai esti apgaulingas, kaip gali įtarti kritiškas skaitytojas: akivaizdus atsakymas – jeigu nauja

technika, tenkinanti mūsų poreikius, yra iš tiesų geresnė, ji turėtų pajėgti atsilaikyti prieš bet kokią konkurenciją – tinka ne visais aptariamais atvejais, apie kuriuos kalbama. Be abejo, daugeliu atvejų jos griebiamasi kaip ypatingos suinteresuotų šalių agitacijos formos. Matyt, dar dažniau ji remiasi painiava tarp techninio tobulumo siaurąja inžinerine prasme ir reikalingumo, kaip tai supranta visuomenė, kaip visuma.

Tačiau vis tiek išlieka grupė atvejų, kur šis argumentas turi šiokią tokią galią. Antai bent jau galima įsivaizduoti, kad britų automobilių pramonė galėtų gaminti pigesnius ir geresnius automobilius negu Jungtinės Valstijos, jeigu kiekvienas Anglijoje būtų verčiamas naudotis Anglijoje pagamintais automobiliais, arba kad elektros vartojimas visais tikslais galėtų būti pigesnis už anglį ar dujas, jeigu kiekvienas būtų priverstas naudotis tik elektra. Visais tokiais atvejais bent jau įmanoma tokia galimybė, kad mes visi, susiklosčius tokiai situacijai, išloštume ir turėtume teikti jai pirmenybę, jeigu turėtume pasirinkimą. Tačiau juk nė vienas individas niekada negali rinktis, nes alternatyva yra tik tokia: arba visi turime naudotis tokiu pat pigiu automobiliu (ar visi tik elektra), arba galime iš šių dalykų rinktis, tik už kiekvieną mokėdami jau daug brangiau. Aš nežinau, ar taip iš tikrųjų yra abiem pateiktais atvejais. Bet reikia pripažinti, kad galbūt priverstinai standartizuodami arba drausdami didesnę už tam tikrą laipsnį įvairovę, kai kuriose srityse galėtume sukurti perteklių, dosniai kompensuojantį vartotojo pasirinkimo laisvės suvaržymus. Galima net įsivaizduoti, kad kada nors bus padarytas išradimas, kurio įdiegimas būtų neabejotinai naudingas, bet tik tuo atveju, jeigu dauguma žmonių ar net visi būtų priversti tuo pačiu metu juo naudotis.

Nepriklausomai nuo to, ar tokie pavyzdžiai turi kokią didesnę išliekamąją vertę, jie, be abejo, nėra pavyzdžiai, leidžiantys teisėtai tvirtinti, kad technikos pažanga centralizuotą valdymą daro neišvengiamą. Jie tik verstų rinktis: arba tam tikrą naudą gauti prievarta, arba negauti jokios, arba dažniausiai – ją gauti kiek vėliau, techninei pažangai įveikus atitinkamus sunkumus. Tiesa, tokiose situacijose mums gali tekti paaukoti galimą tiesioginį pelną kaip užmokestį už mūsų laisvę – bet, antra vertus, mes išvengiame būtinumo ateities raidą daryti priklausomą nuo tų žinių, kuriomis dabar disponuoja atskiri žmonės. Aukodami tokią galimą naudą dabar, mes išsaugojame svarbų tolesnės pažangos akstiną. Nors kurį laiką kaina, kurią turime mokėti už įvairovę ir pasirinkimo laisvę, gali būti ir didesnė, galų gale net materiali pažanga priklausys kaip tik nuo šios įvairovės, nes mes niekada negalime numatyti, iš kurių prekių gamybos ar paslaugų teikimo formų gali išsirutulioti kas nors geresnio. Žinoma, negalima tvirtinti, kad laisvės išsaugojimas mūsų materialios gerovės augimo kaina bus atlygintas visais atvejais. Tačiau argumentas, liudijantis laisvės naudai, yra būtent tas, kad mes privalome palikti vietos iš anksto nenumatomai savaiminei raidai. Vadinasi, tai ne mažiau tinka tais atvejais, kai atsižvelgiant į turimą informaciją atrodo, jog prievarta gali būti tik naudinga, nors konkrečiu atveju ji iš tikrųjų gali nedaryti jokios žalos.

Daugelyje šiuolaikinių diskusijų dėl technologinės pažangos padarinių ši pažanga vaizduojama taip, lyg ji būtų kažkas, kas mums svetima, ir kas priverstų mus naudoti naujas žinias tam tikru konkrečiu būdu. Nors, žinoma, išradimai suteikė mums milžinišką galią, bet absurdiška būtų siūlyti šia galia pasinaudoti naikinant brangiausia, ką esam paveldėję – laisvę. Tačiau tai reiškia, kad jeigu norime ją išsaugoti, turime ginti ją ryžtingiau negu bet kada ir būti pasirengę dėl jos aukotis. Nors šiuolaikinėje technologijos raidoje nėra nieko, kas verstų mus rinktis visuotinį ekonominį planavimą, joje yra daug to, kas daro nepalyginamai pavojingesnę tą galią, kurią įgytų planuojanti valdžia.

***

Tad nors nekyla jokių abejonių dėl to, kad žengimas planavimo link yra sąmoningos veiklos padarinys ir kad nėra jokios išorinės būtinybės, kuri mus skatintų planuoti, verta patyrinėti, kodėl tiek daug technikos specialistų rastume pirmose planuotojų gretose. Šio reiškinio aiškinimas glaudžiai susijęs su svarbia aplinkybe, kurios niekuomet nevalia užmiršti planuotojų kritikams: neabejotinai beveik kiekvienas mūsų technikos specialistų idealas galėtų būti įgyvendintas per palyginti trumpą laiką, jeigu jo siekimas būtų laikomas vieninteliu žmonijos tikslu. Yra begalė puikių dalykų, kurie, kaip mes visi sutinkame, yra itin pageidautini ir galimi, bet kurių mes negalime tikėtis pasiekti daugiau nei keleto per visą savo gyvenimą ar kuriuos galime tikėtis pasiekti, tik iš dalies. Kaip tik tai, kad specialistas negali patenkinti ambicijų savo srityje, ir verčia jį maištauti prieš esamą tvarką. Visi žinome, kaip skaudu matyti likimo valiai paliktus nepadarytus dalykus, kurie, visų pripažinimu, yra ir pageidautini, ir galimi. Kad visų šių dalykų negalima padaryti vienu metu, kad kiekvienas iš jų gali būti įgyvendintas tik aukojant kitus – šitai galima suprasti tik atsižvelgus į veiksnius, kurių neaprėpia jokia specializacija ir kuriuos galima įvertinti tik skausmingomis intelekto pastangomis – ir jos skausmingesnės, nes verčia matyti platesniame kontekste tuos dalykus, į kuriuos nukreiptas visas mūsų triūsas, ir palyginti juos su kitais dalykais, kurie, nebūdami mūsų tiesioginio domėjimosi akiratyje, dėl to mums mažiau rūpi.

Daugybę dalykų, paėmus atskirai, galima būtų pasiekti planinėje visuomenėje. Atsiranda planavimo entuziastų, įsitikinusių, jog jie sugebės įpiršti tokios visuomenės vadovams, kad jų pasirinktas tikslas yra būtiniausias. Kai kurių jų viltys neabejotinai išsipildys, nes planinė visuomenė iš tikrųjų teiks tam tikriems tikslams įgyvendinti didesnę paramą nei dabar. Būtų kvaila tai neigti, nes mums žinomų planinių ar pusiau planinių visuomenių pavyzdžiai tikrai liudija tuos gerus dalykus, už kuriuos šių šalių tautos turi dėkoti vien planavimui. Puikūs plentai Vokietijoje ir Italijoje dažnai pateikiami kaip pavyzdys, nors tai nėra toks planavimas, kuris nebūtų įmanomas ir liberali visuomenėje. Bet lygiai taip pat kvaila šiuos atskirų sričių techninio tobulumo pavyzdžius laikyti planavimo pranašumo apskritai liudijimu. Teisingiau būtų sakyti, kad tokie ypatingi, išsiskiriantys iš kitų, technikos laimėjimai, liudija piktnaudžiavimą resursais.

Kiekvienas, kuris yra važiavęs garsiaisiais vokiečių plentais ir pastebėjęs, kad transporto judėjimas ten mažesnis nei daugelyje antraeilių Anglijos kelių, tikrai neabejos, kad taikos sąlygomis jų tiesimas vargu ar būtų pateisinamas. Kitas klausimas, ar tai ne tas atvejis, kai planuotojai, užuot suteikę pirmenybę „sviestui“, atidavė ją „patrankoms“[22]. Tačiau, vadovaujantis mūsų standartais, čia nėra jokio pagrindo džiaugtis.

Specialisto iliuzija, kad planinėje visuomenėje jo labiausiai puoselėjamiems sumanymams būtų garantuojama daugiau dėmesio, yra bendresnis fenomenas nei pats terminas „specialistas“ implikuoja. Savo pomėgiais ir interesais mes visi tam tikru mastu esame specialistai. Ir mes visi manome, kad mūsų asmeninė vertybių hierarchija nėra tik asmeninė, bet kad, laisvai diskutuodami su protingais žmonėmis, mes įtikintume kitus savo sampratos teisingumu. Kraštovaizdžio puoselėtojas, kurio didžiausias noras – išsaugoti tradicinį vaizdą ir pašalinti visas pramonės dėmes nuo jo skaistaus veido, ne mažiau nei sveikatos entuziastas, norintis atsikratyti visų dailių, bet antisanitarinių senųjų vienkiemių, arba automobilininkas, svajojąs apie visą šalį, išraižytą plačių plentų, efektyvumo fanatikas, trokštantis maksimalios specializacijos ir mechanizacijos ne mažiau nei idealistas, kuris, idant galėtų skleistis asmenybė, norėtų išsaugoti kiek įmanoma daugiau nepriklausomų amatininkų – visi jie žino, kad jų tikslas gali būti galutinai pasiektas tik pasitelkus taip geidžiamą planavimą. Bet juk aišku, kad pradėjus visuomeninį planavimą, kurio jie taip šaukiasi, tik išryškėtų užslėptas jų tikslų nesuderinamumas.

Planuotojų sąjūdis dėl savo dabartinės galios daugiausia turi dėkoti tam faktui, kad nors apskritai planavimas vis dar yra tik sumanymas, jis vienija beveik visus nuoširdžius idealistus, visus vyrus ir moteris, skyrusius gyvenimą vieninteliam tikslui. Tačiau viltys, kurias jie sieja su planavimu, yra ne visapusiško, bet kaip tik labai riboto, požiūrio į visuomenę padarinys, kurį dažnai lydi didžiulis jų puoselėjamų tikslų svarbos pervertinimas. Tuo nenorima nuvertinti šio tipo žmonių pragmatinės reikšmės tokiai laisvai visuomenei kaip mūsų. Dėl šios reikšmės jais ir galima žavėtis. Tačiau kaip tik tie žmonės, kuriems labiausiai knieti suplanuoti visuomenę, taptų pavojingiausi, jei jiems būtų leista tai daryti, ir netolerantiškiausi kitų planams. Nuo tikro ir atsidavusio idealisto iki fanatiko dažnai tėra vienas žingsnis. Nors kaip tik tramdomo specialisto nepasitenkinimas labiausiai skatina poreikį planuoti, turbūt negalėtų būti labiau nepakeliamo – ir iracionalesnio – pasaulio kaip tas, kuriame žymiausi kiekvienos srities specialistai galėtų nevaržomai imtis savų idealų įgyvendinimo. Taip pat ir „koordinacija“ negali tapti nauja specialybe, kaip kad, atrodo, vaizduojasi kai kurie planuotojai. Ekonomistas mažiausiai galėtų pasigirti turįs tų žinių, kurių prireiktų koordinatoriui. Jis gina tokį metodą, kuris šią koordinaciją atlieka be visažinio diktatoriaus pagalbos. Bet tai kaip tik reiškia, kad bus išsaugota dalis tokių individualias pastangas kaustančių beasmenių ir dažnai nesuprantamų varžtų, dėl kurių taip niršta visi specialistai.

[22] Bet tuo metu, kai aš skaitau korektūras, gaunu žinių, jog darbai Vokietijos plentuose nutraukti!

V. PLANAVIMAS IR DEMOKRATIJA

Tas valstybės vyras, kuris mėgintų nurodinėti žmonėms, kaip jiems naudoti savo kapitalą, ne tik užsikrautų visiškai nereikalingą rūpestį, bet ir imtųsi teisės spręsti. Teisės, kurios negalima saugiai patikėti jokiai tarybai ar senatui ir kuri pavojingiausia tampa rankose žmogaus, kuriam pakanka paikumo ir pasitikėjimo savimi, kad vaizduotųsi galįs tokią teisę naudoti.

Adamas Smithas

Bendri visų kolektyvistinių sistemų bruožai gali būti glaustai nusakyti fraze, patinkančia įvairiausių pakraipų socialistams: sąmoningas visuomenės pastangų organizavimas apibrėžtam visuomeniniam tikslui. Kad mūsų dabartinei visuomenei trūksta šio „sąmoningo“ vadovavimosi vienu tikslu ir kad įvairių rūšių veikla joje yra skatinama neatsakingų individų užgaidų bei kaprizų – šitai visuomet būdavo pagrindiniai socializmą palaikančių kritikų priekaištai.

Ši frazė labai aiškiai nusako reikalo esmę daugeliu požiūrių. Ir ji iškart nurodo mums tą tašką, kur kyla individo laisvės ir kolektyvizmo konfliktas. Įvairių rūšių kolektyvizmas, komunizmas, fašizmas ir pan. skiriasi vienas nuo kito tik tikslu, į kurį norima nukreipti visuomenės pastangas. Bet visi kartu jie skiriasi nuo liberalizmo ir individualizmo tuo, kad siekia mobilizuoti visuomenę su visais jos ištekliais vieninteliam tikslui ir atsisako pripažinti autonomines sritis, kuriose viešpatautų individų tikslai. Trumpai tariant, jie yra totalitariniai tikrąja šio naujo žodžio prasme, žodžio, kurį pritaikėme apibūdinti nenumatytoms, bet neatsiejamoms apraiškoms to, ką teorijoje vadiname kolektyvizmu.

Tas „socialinis“ ar „bendras“ tikslas, kuriam turėtų būti organizuojama visuomenė, paprastai miglotai apibūdinamas kaip „bendras labas“, „visuotinė gerovė“, „bendras interesas“. Nereikia daug mąstyti norint suprasti, jog šie terminai neturi pakankamai apibrėžtos reikšmės, kad jais būtų galima nustatyti apibrėžtą veiklos kryptį. Milijonų gerovė ir laimė negali būti išmatuotos pagal paprastą mažiau–daugiau skalę. Tautos gerovė, kaip ir žmogaus laimė, priklauso nuo daugybės dalykų, kurie gali būti reikalingi be galo įvairiais tarpusavio deriniais. Tai negali būti tinkamai išreikšta kaip vienas tikslas, bet tik kaip tikslų hierarchija, kaip visa apimanti vertybių skalė, kurioje kiekvieno žmogaus kiekvienas poreikis turi savo vietą. Tvarkyti visą mūsų veiklą pagal vieną planą reiškia tarti, jog kiekvienam mūsų poreikiui yra paskirtas rangas vertybių hierarchijoje, kuris turėtų būti pakankamai išsamus, kad leistų planuotojui išsirinkti vieną iš visų galimų veiklos krypčių. Trumpai sakant, tai reiškia manyti, kad egzistuoja išsamus etinis kodeksas, kuriame įvairioms žmogiškoms vertybėms skirta atitinkama vieta.

Išsamaus etinio kodekso idėja yra nepažįstama, ir reikia vaizduotės pastangų suvokti, ką ji aprėpia. Mes nesame pratę galvoti apie dorovinį kodeksą kaip apie daugiau ar mažiau užbaigtą. Tas faktas, jog mes nuolat renkamės iš skirtingų vertybių neturėdami bendro kodekso, nurodančio, kaip turėtume rinktis, mūsų nestebina ir neverčia manyti, kad mūsų dorovinis kodeksas nepilnas. Mūsų visuomenėje nėra reikalo ar pagrindo žmonėms susikurti bendrą požiūrį į tai, kaip tokiose situacijose reiktų elgtis. Tačiau ten, kur visos naudotinos priemonės yra visuomenės nuosavybė ir kur jos turi būti naudojamos visuomenės vardu pagal vieningą planą, toks bendras „socialinis“ požiūris į tai, kas privalu daryti, turi lydėti visus sprendimus. Tokiame pasaulyje mes tuoj atrastume, kad mūsų dorovinis kodeksas kupinas spragų.

Mūsų čia nedomina klausimas, ar vertėtų turėti tokį pilną dorovinį kodeksą. Galima paminėti tik tai, kad lig šiol per visą civilizacijos istoriją sritis, kurioje individo veiksmai saistomi konkrečių taisyklių, nuolat siaurėjo. Mūsų bendrą dorovinį kodeksą sudarančių taisyklių laipsniškai mažėjo, ir jos darėsi vis bendresnio pobūdžio. Nuo pirmykščio žmogaus, susaistyto smulkmeniško kasdienės veiklos ritualo, ribojamo nesuskaičiuojamų tabu ir galbūt net neįsivaizdavusio, jog jis galėtų elgtis kitaip negu jo gentainiai – nuo tų laikų dorovė vis labiau linkusi tapti tik ribomis, apibrėžiančiomis tą sritį, kur individas gali elgtis kaip tinkamas. Priimti bendrą etinį kodeksą, kuris būtų pakankamai išsamus esant centralizuotam ekonominiam planavimui, reikštų šiai tendencijai priešingą veiksmą.

Mus esminis pastebėjimas yra tai, kad tokio pilno etinio kodekso nėra. Mėginimas visą ekonominę veiklą tvarkyti pagal vienintelį planą iškeltų begalę klausimų, į kuriuos, atsakyti galima tik pasitelkus moralės nuostatas. Tačiau šiandieninės moralės normos į šiuos klausimus atsakymo neturi ir nėra jokio bendro požiūrio, ką tokioje situacijoje reikėtų daryti. Tokiais klausimais žmonės arba apskritai neturės aiškios nuomonės, arba turės priešingas nuomones, nes laisvoje visuomenėje, kurioje gyvenome, nebuvo reikalo apie juos galvoti ir juo labiau – formuoti šių klausimų atžvilgiu bendrą nuomonę.

Mes ne tik, kad nesame sudarę tokios visa apimančios vertybių skalės: jokiam protui nebūtų įmanoma aprėpti skirtingų žmonių, besivaržančių dėl turimų išteklių, skirtingų poreikių begalinę įvairovę ir pasverti kiekvieną iš jų. Mūsų problemai ne itin svarbu, ar asmens tikslai ribojami tik individualių poreikių, ar jie apima ir jo artimųjų ar net tolimesnių tėvynainių poreikius – t. y. ar jis egoistas, ar altruistas įprastine šių žodžių prasme. Svarbiausias ir pagrindinis dalykas – faktas, kad joks žmogus nepajėgus apžvelgti daugiau negu ribotą lauką, suvokti daugiau negu ribotą neatidėliotinų poreikių skaičių. Nepriklausomai nuo to, ar jo interesai apsiribos jo paties fiziniais poreikiais, ar jam nuoširdžiai rūpės kiekvienos jam pažįstamos žmogiškos būtybės gerovė, jo puoselėjami tikslai visuomet aprėps tik be galo mažą visiems žmonėms rūpimų tikslų dalį.

Tai yra tas fundamentalus faktas, kuriuo grindžiama visa individualizmo filosofija. Ji neteigia, kaip dažnai tvirtinama, kad žmogus yra arba turi būti egoistas ar savanaudis. Ji tik remiasi neginčijamu faktu, kad dėl mūsų vaizduotės galių ribotumo į savo vertybių skalę tegalime įtraukti ribotą visuomenės poreikių dalį, kadangi, griežtai kalbant, vertybių skalė gali egzistuoti tik individų protuose – esama tik dalinių vertybių skalių, neišvengiamai skirtingų ir dažnai tarpusavyje nesuderinamų. Iš to individualistas daro išvadą: individams turi būti leista nustatytose ribose vadovautis savo pačių, o ne kieno nors kito vertybėmis bei polinkiais; šiose ribose individo tikslų sistema turi būti viršesnė ir negali būti pavaldi jokiam kitų diktatui. Pripažinimas, kad individas yra pagrindinis savo tikslų žinovas, ir įsitikinimas, kad veikdamas jis turi kiek įmanoma daugiau vadovautis savo paties nuožiūra – sudaro individualizmo esmę.

Toks požiūris, žinoma, neneigia bendrų tikslų galimybės, tiksliau, tokio individualių tikslų sutapimo, dėl kurio žmonėms būtų verta jungti savo pastangas. Jį palaikantieji pripažįsta tokį bendrą veiksmą tik tais atvejais, kai individų pažiūros sutampa; vadinamieji „visuomenės tikslai“, pasak jų, yra tapatūs daugelio individų siekiamiems tikslams, arba tikslams, kuriems įgyvendinti individai nori talkinti mainais už paramą, gaunamą tenkinant jų pačių norus. Bendras veiksmas yra apribotas žmonių sutarimo dėl bendrų tikslų. Labai dažnai šie bendri tikslai bus ne galutiniai individų tikslai, o priemonės, kurias skirtingi asmenys gali panaudoti skirtingiems tikslams. Iš tiesų žmonės greičiau sutaria dėl bendrų veiksmų ten, kur bendras tikslas jiems yra ne galutinis tikslas, bet priemonė, galinti pasitarnauti įvairiausiems tikslams.

Kai individai suvienija savo pastangas siekdami bendrų tikslų, organizacijos, tokios kaip valstybė, kurias jie sukūrė būtent tam reikalui, įgauna savo tikslų ir priemonių sistemą. Tačiau bet kuri šitaip įkurta organizacija išlieka vienu „asmeniu“ šalia visų kitų, o valstybės atveju, žinoma, kur kas galingesniu nei kuris kitas, bet vis dėlto asmeniu, turinčiu atskirą ir ribotą sritį, vien kurioje jos tikslai yra aukščiausi. Šios srities ribas lemia tai, kiek individai sutaria dėl tam tikrų tikslų; ir tikimybė, kad jie sutars dėl konkrečios veiklos krypties, būtinai mažėja didėjant tokios veiklos apimčiai. Yra tokios valstybės funkcijos, dėl kurių reikalingumo jos piliečiai praktiškai vieningai sutars; yra tokių, dėl kurių sutars didžioji dauguma; ir t. t., kol prieisime tas sritis, kur kiekvienas individas galbūt ir norės, vienų ar kitų valstybės veiksmų, bet kur bus beveik tiek nuomonių dėl jos veikimo būdo, kiek yra skirtingų žmonių.

Galime tikėtis, kad valstybės veiksmai bus grindžiami savanorišku susitarimu tik tol, kol jie apsiribos tomis sritimis, kur sutarimas egzistuoja. Bet valstybė neišvengiamai slopins individo laisvę ne tik tada, kai imsis tiesiogiai kontroliuoti sritis, kur tokio sutarimo nesama. Deja, mes negalime neribotai plėsti bendrų veiksmų srities nevaržydami individo laisvės jo paties srityje. Kai tik visuomeninis sektorius, kuriame valstybė kontroliuoja visas priemones, peržengia tam tikrą

proporciją, jo veiksmų padariniai ima dominuoti visoje sistemoje. Net jei valstybė tiesiogiai kontroliuoja tik dalies turimų išteklių naudojimą, jos sprendimų padariniai tampa tokie dideli, kad netiesiogiai ji kontroliuoja beveik viską. Pavyzdžiui, Vokietijoje jau 1928 metais centrinė ir vietinė valdžia tiesiogiai kontroliavo didesnę pusę nacionalinių pajamų (oficialiais to meto Vokietijos duomenimis – 53%) – ji netiesiogiai kontroliuoja beveik visą ekonominį tautos gyvenimą. Tuomet kažin ar lieka bent vienas individualus tikslas, kurio įgyvendinimas nepriklausytų nuo valstybės veiksmų, ir „socialinė vertybių skalė“, kuria vadovaujasi valstybės veikla, turi apimti praktiškai visus individualius tikslus.

***

Nesunku numatyti galimus padarinius, kai demokratija imasi kurti planus, kuriems įgyvendinti reikia daugiau sutarimo, negu jo iš tikrųjų esama. Tauta gali pritarti ir palaikyti valdomos ekonomikos sistemą, nes gali būti įtikinta, kad taip pasieks didį klestėjimą. Prieš priimant šį sprendimą vykstančiose diskusijose planavimo tikslas bus apibūdintas kokiu nors terminu, panašiu į „visuotinę gerovę“, kuris tik nuslepia, jog nėra tikrojo sutarimo dėl planavimo tikslų. Tuo tarpu iš tiesų bus sutariama tik dėl taikytino mechanizmo. Bet tai toks mechanizmas, kurį galima panaudoti tik bendram tikslui; o klausimas, į kurį konkretų tikslą turi būti nukreipta visa veikla, iškils tuoj pat, kai tik vykdomajai valdžiai teks vieningo plano siekimą paversti konkrečiu planu. Tada pasirodys, kad sutarimas dėl planavimo reikalingumo nėra paremtas sutarimu dėl tikslų, kuriems planas turi tarnauti. Tauta, pritarusi nuomonei, kad planuoti reikia centralizuotai, bet nesutarusi dėl plano tikslų, bus panaši į grupę žmonių, įsipareigojusių kartu keliauti, bet nesutarusių kur. Dėl to visiems jiems gali tekti vykti į kelionę, kurios dauguma visai nenori. Tai, kad planavimas sukuria padėtį, kuomet mums būtina sutarti dėl kur kas daugiau dalykų, negu esame pratę, ir tai, kad esant planinei sistemai mes negalime apriboti kolektyvinių veiksmų užduotimis, dėl kurių sutariame, bet esame verčiami ieškoti sutarimo dėl visko, idant apskritai galima būtų imtis kokio nors veiksmo – tai vienas iš tų bruožų, kurie geriausiai nusako planinės sistemos pobūdį.

Gali būti, kad tauta vieningai pareiškė savo valią, kad jos parlamentas parengtų visa apimantį ekonominį planą, tačiau tai nereiškia, kad tauta ar jos atstovai yra būti pajėgūs sutarti dėl konkretaus plano. Demokratinių susirinkimų nesugebėjimas vykdyti tarsi ir aiškių tautos jiems suteiktų įgaliojimų, neišvengiamai sukels nepasitenkinimą demokratinėmis institucijomis. Į parlamentus pradedama žiūrėti kaip į neveiksmingas „plepyklas“, nepajėgiančias ar nekompetentingas išspręsti užduočių, kurioms spęsti jie buvo išrinkti. Tvirtėja įsitikinimas, kad, norint veiksmingai planuoti, valdymo funkcija turi būti „atimta iš politikos“ ir atiduota į ekspertų – nuolatinių pareigūnų ar nepriklausomų autonominių organų – rankas.

Šį problema yra gerai žinoma socialistams. Jau prabėgo pusė šimtmečio nuo to laiko, kai Webbai ėmė skųstis „Bendruomenių Rūmų nesugebėjimu susidoroti su savo darbu“[23]. Neseniai profesorius Laskis smulkiau išdėstė šį argumentą:

„Niekam ne paslaptis, kad dabartinis parlamentinis mechanizmas yra gana netinkamas sparčiai leisti daugybę sudėtingų įstatymų. Nacionalinė vyriausybė iš esmės tai pripažino įgyvendindama savo ekonomines bei tarifines priemones ne diskutuodama iki smulkmenų Bendruomenių Rūmuose, bet deleguodama įstatymų leidybą kitiems organams. Manau, kad leiboristų vyriausybė išplės šio precedento mastą. Ji stengsis palikti Bendruomenių Rūmams dvi deramas funkcijas – būti nuoskaudų išliejimo ir visų priemonių bendrų principų aptarimo vieta. Ten svarstomų įstatymų projektai būtų panašūs į bendras formules, suteikiančias plačius įgaliojimus atitinkamiems vyriausybės departamentams. Šie įgaliojimai būtų vykdomi vyriausybinių organų, kuriuos, reikalui esant, galima būtų pulti Rūmuose nepasitikėjimo votumo priemonėmis. Deleguotos įstatymų leidybos būtinumą ir naudą neseniai stipriai parėmė Donoughmore‘o komitetas; ir tai yra neišvengiama, jeigu nenorime, kad socializacijos procesas būtų sužlugdytas įprastų trukdymo priemonių, kurias leidžia taikyti esama parlamentinė sistema.“

Ir kad neliktų jokių abejonių, jog socialistinė vyriausybė neturi būti per daug saistoma demokratinių procedūrų, profesorius Laskis to paties straipsnio pabaigoje iškėlė klausimą, „ar pereinamuoju į socializmą laikotarpiu leiboristų vyriausybė gali rizikuoti, kad jos priemonės būtų atšauktos po kitų visuotinių rinkimų“ – ir reikšmingai paliko jį neatsakytą[24].

***

Svarbu aiškiai suvokti visų pripažįstamas neefektyvaus parlamentų darbo priežastis, kai sprendžiamos konkrečios tautos ekonomikos problemos. Kalti dėl to ne individualūs atstovai ar parlamentinės institucijos, bet pavestos užduoties vidinis prieštaringumas. Iš jų reikalaujama ne veiksmų ten, kur jie gali sutarti, bet sutarimo visais klausimais – sutarimo visais nacionalinių išteklių naudojimo klausimais. Bet tokiai užduočiai spręsti daugumos principas nėra tinkamas. Daugumos principas tinka renkantis iš riboto skaičiaus alternatyvų; bet tikėti, kad daugumos nuomonė turi sutapti bet kuriuo klausimu, yra prietaras. Nėra jokių priežasčių, kodėl dauguma turėtų būti už vieną iš skirtingų galimų veikimo krypčių, jeigu jų yra daugybė. Kiekvienas įstatymų leidėjų susirinkimo narys gali teikti pirmenybę kokiam nors konkrečiam vadovavimo ekonomikai planui, o ne veiklai be jokio plano, tačiau gali pasirodyti, kad dauguma neteiks

[23] Sidney&Beatrice Webb, *Industrial Democracy* (1897), p. 800.

[24] Laski H. J., „Labour and the Constitution“, *New Statesman and Nation*, Nr. 81, rugsėjo 10, 1932, p. 277. Knygoje (*Democracy in Crisis* [1933], ypač p. 87), kurioje vėliau profesorius Laskis plėtojo šias idėjas, nuostata, kad parlamentinei demokratijai neturi būti leista kliudyti įgyvendinti socializmą, reiškiama dar aiškiau: socialistinė vyriausybė ne tik „prisiims didžiulę valdžią ir ją vykdys potvarkiais ir dekretais“, taip pat „nesilaikys klasikinių normalios opozicijos formulių“, bet pati „parlamentinės valdžios tąsa priklausys nuo to, ar jai [t. y. leiboristų vyriausybei] konservatorių partija suteiks garantijas nestabdyti leiboristų pradėto pertvarkos darbo tuo atveju, jei šie pralaimėtų rinkimus“! Kadangi profesorius Laskis apeliuoja į Donoughmore‘o komiteto autoritetą, verta priminti, kad profesorius Laskis buvo to komiteto narys ir greičiausiai vienas iš jo ataskaitos autorių.

pirmenybės jokiam konkrečiam planui, manydama, kad jo nereikia apskritai.

Nuoseklaus plano negalima priimti ir suskaidant jį dalimis bei balsuojant dėl atskirų klausimų. Demokratinis susirinkimas, kuris balsuotų ir taisytų visa apimantį ekonominį planą skirsnis po skirsnio, lyg tai būtų paprastas įstatymo projektas, darytų nesąmones. Ekonominį planą, kad jis būtų vertas tokio vardo, reikia grįsti vieninga koncepcija. Net jeigu parlamentas galėtų taip, žingsnis po žingsnio, sutarti dėl tam tikro projekto, juo tikrai galiausiai niekas nebūtų patenkintas. Sudėtinga visuma, kurios visos dalys turi būti rūpestingai tarpusavyje suderintos, negali būti grindžiama priešingų nuomonių kompromisais. Sudaryti ekonominį planą tokiu būdu dar labiau neįmanoma, negu, pavyzdžiui, demokratiniu būdu sėkmingai suplanuoti karinę operaciją. Čia, kaip ir ten, užduotį neišvengiamai reikės pavesti ekspertams.

Vis dėlto ir čia esama skirtumo: generolas, kuriam pavesta operacija, turi vieninteli tikslą, vien tik kuriam operacijos metu turi būti skirtos visos jo kontroliuojamos priemonės. Ekonomikos planuotojui neįmanoma iškelti vienintelio tikslo ir panašiai riboti priemones, kuriomis jis naudojasi. Generolui nereikia derinti įvairių nepriklausomų tikslų – yra tik vienas aukščiausias tikslas. Tuo tarpu ekonominio plano ar kurios nors jo dalies tikslai negali būti apibrėžti atsietai nuo konkretaus plano. Pati ekonominės problemos esmė yra ta, kad ekonominis planas sudaromas renkantis iš priešingų ar konkuruojančių tikslų – skirtingų žmonių skirtingų poreikių. Tačiau kurie iš šių tikslų iš tikrųjų yra prieštaraujantys, kuriuos turėsime paaukoti, idant pasiektume tam tikrus kitus tikslus, trumpai tariant, kokios mūsų pasirinkimo alternatyvos – gali būti žinoma tik tiems, kuriems žinomi visi faktai; ir tik jie, ekspertai, pajėgūs spręsti, kuriems iš visų skirtingų tikslų turi būti suteikta pirmenybė. Jie neišvengiamai primes savo vertybių skalę tai bendruomenei, kuriai rengia planą.

Tai ne visada aiškiai suvokiama, ir užduoties delegavimas kitoms institucijoms paprastai teisinamas techniniu jos pobūdžiu. Bet tai nėra tiesa, kad suteikiami įgaliojimai spręsti tik technines smulkmenas, ar net kad problemos šaknys – tai parlamentų nepajėgumas suprasti techninius dalykus[25]. Civilinės teisės struktūros pakeitimai yra ne mažiau techniniai ir ne daugiau

[25] Pravartu šiame kontekste žvilgtelėti į vyriausybės dokumentą, kuriame šios problemos pastaruoju metu buvo aptariamos. Dar prieš trylika metų, t. y. prieš Anglijai galiausiai išsižadant ekonominio liberalizmo, įstatymų leidybos delegavimo procesas jau buvo taip įsisiūbavęs, kad prireikė paskirti komitetą, kuris ištirtų, „kokios apsaugos priemonės būtų pageidautinos ar būtinos įstatymo suverenumui apginti“. Savo ataskaitoje Donoughmore‘o komitetas (*Report of the [Lord Chancellor's] Committee in Minister‘s Powers,* Cmd. 4060 [1932]) parodė, kad jau tuo metu parlamentas griebdavosi „visiško ir besąlygiško delegavimo praktikos“, bet laikė šitai (tai buvo dar prieš mums realiai pažvelgiant į totalitarizmo prarają!) neišvengiamu ir palyginti nepavojingu reiškiniu. Greičiausiai delegavimas kaip toks iš tiesų nėra pavojingas laisvei. Įdomiausia, kodėl prireikė tokio masto delegavimo. Pirmuoju tarp ataskaitoje išvardintų priežasčių minimas faktas, kad „dabartiniu metu parlamentas kasmet priima tiek daug įstatymų“ ir kad „dauguma detalių yra tokio techninio pobūdžio, jog jos netinkamos aptarti parlamente“. Bet jeigu tai būtų viskas, nebūtų jokio pagrindo neleisti aptarti detalių iki, o ne po to, kai parlamentas priima įstatymą. „Jeigu parlamentas nenorėtų deleguoti įstatymų leidžiamosios valdžios, jis nepajėgtų priimti tokių ir tiek įstatymų, kokių ir kiek reikalauja viešoji nuomonė“, – ko gero, daugeliu atvejų svarbesnis pagrindas šitaip tvirtinti nekaltai atsiskleidžia trumpame teiginyje, kad „dauguma įstatymų taip tiesiogiai paliečia žmonių gyvenimą, jog lankstumas būtinas“! Ką tai reiškia, jeigu ne leidimą savavaliauti – suteikimą valdžios, kuri nesaistoma jokių griežtų principų ir kuri, parlamento nuomone, negali būti apribota jokiomis apibrėžtomis ir vienareikšmėmis taisyklėmis?

painūs, jei norėsime įvertinti visas jų implikacijas; ir vis dėlto niekas dar nėra rimtai siūlęs, kad šių įstatymų rengimas būtų perduotas ekspertams. Reikalas tas, kad šios srities įstatymai numato tik bendras taisykles, kurias svarstant dauguma gali sutarti, tačiau priimant sprendimus dėl ekonominės veiklos valdymo suderinimo reikalaujantys interesai yra tokie skirtingi, kad prieiti prie vienos nuomonės demokratiniame atstovų susirinkime beveik nėra jokios tikimybės.

Tiesa, reikia pripažinti, kad ne įstatymo leidimo funkcijos delegavimas kaip toks yra nepriimtinas. Priešintis delegavimui reikštų kovoti su simptomu, o ne su priežastimi, ir kadangi jis gali būti neišvengiamas kitų priežasčių padarinys, tokia kova tik pablogintų reikalą. Tol, kol deleguojama galia yra tik galia nustatyti bendras taisykles, gali būti labai svarių motyvų perduoti tokių taisyklių nustatymą iš centrinės valdžios vietinei valdžiai. Nepriimtina yra tai, kad delegavimo dažniausiai griebiamasi todėl, kad tam tikri dalykai negali būti reguliuojami bendromis taisyklėmis, o tik diskretišku sprendimu konkrečiais atvejais. Tuomet delegavimas reiškia, kad tam tikrai valdžiai suteikiama galia įstatymo statusu įtvirtinti sprendimus, kurie visais atžvilgiais yra savavališki (jie paprastai apibūdinami kaip „sprendimai pagal aplinkybes“).

Konkrečių techninių užduočių skyrimas tam tikriems organams, kad ir būdingas bruožas, vis dėlto yra tik pirmas ženklas, kad planavimu užsiėmusi demokratija laipsniškai netenka savo galios. Tinkamas delegavimas nėra toji priemonė, kuri iš tikrųjų galėtų pašalinti tas priežastis, kurios kelia visa apimančio planavimo šalininkų nepasitenkinimą demokratijos bejėgiškumu. Tam tikrų galių perdavimas atskiroms struktūroms sukuria naujų kliūčių įgyvendinant vieningą koordinuotą planą. Net jeigu, jį pasitelkus, demokratijai pavyktų suplanuoti kiekvieną ekonominės veiklos sektorių, jai vis tiek iškiltų problema, kaip integruoti šiuos atskirus planus į visumą. Daugybė atskirų planų dar nelemia planingos visumos. Planuotojai pirmieji turėtų pripažinti, kad tai gali būti blogiau už jokio plano neturėjimą. Bet demokratinė įstatymų leidyba ilgai nesiryš išsižadėti sprendimų gyvybiškai svarbiais klausimais, ir, kol ji tokios pozicijos laikysis, niekam kitam nebus įmanoma parengti visa apimančio plano. Tuo tarpu sutarimas, kad planuoti būtina, kartu su demokratinių susirinkimų nesugebėjimu sukurti planą skatins vis ryžtingiau reikalauti, kad vyriausybei ar kuriam nors atskiram individui būtų suteikta galia veikti savo atsakomybe. Vis labiau plinta įsitikinimas, kad reikalai bus tvarkomi geriau, jei atsakingi organai bus išlaisvinti iš demokratinių procedūrų saitų.

Ekonomikos diktatoriaus poreikis – būdinga planavimo sąjūdžio pakopa. Prieš keliolika metų vienas iš įžvalgiausių Anglijos žinovų, vėlyvasis *Élie‘us Halévy‘us*, gyvenęs užsienyje, teigė „jeigu padarytumėte lordo Eustace‘o Percy‘o, sero Oswaldo Mosley‘aus ir sero Staffordo Cripso jungtinę nuotrauką, manau, rastumėte tokį bendrą bruožą – visus juos sutartinai skelbiant: „Mes gyvename ekonominiame chaose ir negalime iš jo išeiti kitaip, kaip tik vedami vienokios ar

kitokios diktatūros.“[26] Įtakingų visuomenės veikėjų, kurių bruožai tiktų šiai „jungtinei nuotraukai“, nuo to laiko gerokai pagausėjo.

Vokietijoje, dar Hitleriui neatėjus į valdžią, šis sąjūdis jau buvo daug toliau pažengęs. Svarbu atminti, kad prieš 1933 metus Vokietija jau buvo pasiekusi tą pakopą, kai ji tikrai turėjo būti valdoma diktatoriškai. Tuo metu niekas negalėjo abejoti, kad kuriam laikui demokratija sutriko ir kad tokie tikri demokratai kaip Brüningas nebuvo pajėgesni valdyti demokratiškai negu Schleicheris ar von Papenas. Hitleriui nereikėjo naikinti demokratijos; jis tiesiog pasinaudojo demokratijos suirute ir lemiamu momentu gavo paramą iš daugelio tų, kurie, nors ir nekęsdami Hitlerio, vis dėlto matė, kad jis – vienintelė stipri figūra, pajėgi imtis praktinių darbų.

***

Argumentas, kuriuo planuotojai paprastai mėgina mus nuraminti, yra toks, kad kol demokratija išlaiko svarbiausius kontrolės svertus, demokratijos pagrindai lieka nepažeisti. Antai Karlas Manheimas rašo:

„Vienintelis [sic] bruožas, kuris planinę visuomenę skiria nuo devynioliktojo amžiaus visuomenės – kad vis daugiau visuomeninio gyvenimo sričių, o galiausiai kiekviena ir visos pajungiamos valstybės kontrolei. Bet jeigu keletas kontrolės svertų gali būti išlaikyta nepriklausomo parlamento rankose, tai jų gali būti išlaikyta ir daug... Demokratinėje valstybėje suverenitetas gali būti be galo sustiprintas neribotų įgaliojimų neišsižadant demokratinės kontrolės.“[27]

Ši nuomonė nepastebi vieno esminio skirtumo. Parlamentas, žinoma, gali kontroliuoti užduočių vykdymą ten, kur gali duoti apibrėžtų nurodymų, ten kur jau yra pasiekti sutarimai dėl tikslo ir jis įgalioja tik tikslinti detales. Padėtis visiškai kitokia, kai deleguojama nesutarus dėl tikslų, kai organas, kuriam pavesta planuoti, turi rinktis iš tikslų, apie kurių priešingumą parlamentas nė nenutuokia, ir kai daugiausia, ką galima padaryti, yra pateikti jam planą, kuris turi būti priimtas arba atmestas kaip visuma. Jis gali susilaukti kritikos, greičiausiai taip ir bus; bet kadangi jokia dauguma negali sutarti dėl alternatyvaus plano ir kadangi kritikuojamos dalys beveik visada gali būti pavaizduotos kaip esminės visumos dalys, toji kritika bus gana neveiksminga. Parlamentinė diskusija gali būti palikta kaip naudingas būdas „nuleisti garą“ ir dar labiau, kaip patogus kanalas oficialiems atsakymams į priekaištus skleisti. Ji net gali užkirsti kelią kai kuriems šiurkštiems pažeidimams ir sėkmingai reikalauti pašalinti atskirus trūkumus. Bet ji negali valdyti. Geriausiu atveju viskas bus baigta paskyrus praktiškai absoliučią valdžią turėsiančius asmenis. Visa sistema kryps į tą plebiscitinę diktatūrą, kurioje valdžios galva kartkartėmis patvirtinama liaudies balsavimu, tačiau savo rankose jis turi galią, kurios visiškai

[26] „Socialism and the Problems of Democratic Parliamentarism“, *International Aifairs,* XIII, 501.
[27] *Man and Society in an Age ol Reconstruction* (1940), p. 340.

pakanka, kad balsavimas vyktų norima linkme.

Tokia yra demokratijos kaina: galimybė kontroliuoti yra ribojama sritimis, kur egzistuoja realus sutarimas, ir kad kai kuriose srityse reikalai turi būti palikti atsitiktinumui. Tačiau visuomenėje, kurios funkcionavimas priklauso nuo centrinio planavimo, ši kontrolė negali būti padaryta priklausoma nuo daugumos sugebėjimo susitarti; dažnai bus būtina nežymios mažumos valią primesti visai visuomenei, nes ši mažuma bus didžiausia grupė, pajėgusi susitarti tarpusavyje rūpimu klausimu. Demokratinis valdymas sėkmingai veikė ten ir tol, kur ir kol valdžios funkcijos buvo ribojamos, remiantis plačiai pripažįstamu principu, kad daugumos sutarimas gali būti pasiektas laisvai diskutuojant; didžiulis liberalių principų nuopelnas, kad klausimų kuriuos būtina sutartinai spręsti sumažėjo ir juos galėjo spręsti laisvų žmonių visuomenė. Dabar dažnai kalbama, kad demokratija nesitaikstys su „kapitalizmu“. Jeigu „kapitalizmas“ čia reiškia konkurencinę sistemą, paremtą laisvu privačios nuosavybės disponavimu, tai svarbu suvokti, kad tik šioje sistemoje demokratija galima. Kai joje ima viešpatauti kolektyvinė ideologija, demokratija neišvengiamai pati susinaikina.

***

Mes visai nesirengiame daryti iš demokratijos fetišo. Gali būti, kad mūsų karta per daug kalba ir mąsto apie demokratiją, užuot daugiau kalbėjusi apie vertybes, kurioms ji tarnauja. Negalima apie demokratiją pasakyti to, ką lordas Actonas teisingai sakė apie laisvę, – kad ji „nėra priemonė aukštesniam politiniam tikslui pasiekti. Ji pati yra aukščiausias politinis tikslas. Ji reikalinga ne tam, kad būtų sukurta gera viešoji valdžia, o tam, kad būtų užtikrintas saugumas siekiant aukščiausių pilietinės visuomenės ir privataus gyvenimo tikslų.“ Demokratijos esmė – ji yra priemonė, utilitarinis įrankis saugantis vidinę taiką ir individo laisvę. Būdama priemone, ji jokiu būdu nėra visuomet tinkama ir garantuota. Neturime užmiršti, kad dažnai kultūrinės ir dvasinės laisvės daugiau būta autokratijos negu kai kurios demokratijos sąlygomis; ir bent jau galima įsivaizduoti, kad valdant labai vienalytei ir dogmatiškai daugumai, demokratinė valdžia gali būti ne mažiau slogi negu blogiausia diktatūra. Mūsų mintis yra ne ta, kad diktatūra neišvengiamai gniuždo laisvę, o greičiau ta, kad planavimas veda diktatūros link, nes diktatūra yra veiksmingiausias prievartos ir idealų primetimo įrankis ir, kaip tokia, ji būtina, jeigu vykdomas plataus masto centrinis planavimas. Planavimo ir demokratijos nesuderinamumas kyla iš paprasto fakto, kad demokratija neleidžia riboti laisvės, o to reikalauja ekonominės veiklos valdymas. Demokratija, nustojusi būti individo laisvės garantu, vienokios ar kitokios formos puikiausiai gali išlikti totalitariniame režime. Tikra „proletariato diktatūra“, net jeigu ji demokratinės formos, imdamasi centralizuotai vadovauti ekonomikos sistemai, asmeninę laisvę sunaikins tikriausiai ne mažiau veiksmingai kaip bet kokia autokratija.

Mada virtęs dėmesys demokratijai, kaip pagrindinei vertybei, kurią reikia ginti, kelia savus pavojus. Jis labiausiai atsakingas už klaidinantį ir nepagrįstą įsitikinimą – kol svarbiausias valdžios šaltinis yra daugumos valia, tokia valdžia negali būti savavališka. Apgaulingas nusiraminimas, kurį patiria daugelis taip manančių žmonių, yra svarbi visuotinai mūsų tykančių pavojų nesuvokimo priežastis. Visiškai negalima pateisinti įsitikinimo, kad, kol valdžia suteikiama laikantis demokratinių procedūrų, tol ji negali būti savavališka. Klaidingas ir priešingas teiginys – ne valdžios šaltinis, bet jos ribojimas užkerta kelią savivalei. Demokratinė kontrolė gali neleisti valdžiai savivaliauti, bet tai neatsitinka dėl pačios jos buvimo. Jeigu demokratija griebiasi uždavinio, kuriam įgyvendinti būtinai reikalinga valdžia, nesaistoma taisyklių, ji tampa savivalės valdžia.

VI. PLANAVIMAS IR ĮSTATYMO VIRŠENYBĖ

Naujausi teisės sociologijos tyrinėjimai dar kartą patvirtina, kad fundamentalus formalaus įstatymo principas, pagal kurį apie bet kokį atvejį turi būti sprendžiama pagal bendras racionalias taisykles, kurios turėtų kiek galima mažiau išimčių ir būtų grindžiamos logine subordinacija, veikia tik liberalioje konkurencinėje kapitalizmo fazėje.

Karlas Manheimas

NIEKAS aiškiau neatskiria sąlygų laisvoje šalyje nuo sąlygų, būdingų šaliai su savavališka valdžia, kaip laikymasis pirmoje iš jų tų didžiųjų principų, kurie žinomi kaip įstatymo viršenybės principai. Atmetus visas smulkmenas, tai reiškia, kad visi vyriausybės veiksmai yra susaistyti nustatytomis ir iš anksto paskelbtomis taisyklėmis – taisyklėmis, kurios leidžia gana patikimai numatyti, kaip valdžia panaudos savo prievartinę galią tam tikromis aplinkybėmis, ir šių žinių pagrindu kiekvienam planuoti savo individualius reikalus[28]. Nors šis idealas niekada negali būti visiškai pasiektas, kadangi įstatymų leidėjai ir tie, kuriems patikėtas įstatymo vykdymas, yra klystantys žmonės – esminis dalykas yra visiškai aiškus: veiksmų laisvę, paliekamą vykdomiesiems organams su jų prievartine galia, būtina kiek galima sumažinti. Nors kiekvienas įstatymas šiek tiek riboja individo laisvę keisdamas priemones, kuriomis žmonėms leidžiama naudotis siekiant savo tikslų, įstatymo viršenybė valdžiai užkerta kelią žlugdyti individualias pastangas *ad hoc* veiksmais. Žinomų žaidimo taisyklių ribose individas yra laisvas siekti savo asmeninių tikslų ir norų būdamas tikras, kad valdžios galios nebus sąmoningai panaudotos jo

[28] Pagal klasikinį A.V.Dicey'aus aiškinimą (*The Law of theConstitution*, 8th ed., p.198), Įstatymo Viršenybė reiškia pirmiausia įprasto įstatymo absoliučią viršenybę ar dominavimą kaip priešingybę savavališkos valdžios įtakai ir yra nesuderinama su vyriausybės savivale, išimtinėm teisėm ar net plačia valdžios veiksmų laisve“. Tačiau, daugiausia dėl Dicey'aus darbų, šis terminas Anglijoje įgijo siauresnę specialią prasmę, kuri čia mūsų nedomina. Platesnė ir senesnė įstatymo viršenybės ar viešpatavimo prasmė, kuri Anglijoje buvo tapusi tikra tradicija, daugiau postuluojama negu diskutuojama buvo išsamiausiai išanalizuota devynioliktojo amžiaus pradžios diskusijose Vokietijoje dėl *Rechtsstaat* prigimties – kaip tik todėl, kad kėlė klausimus, kurie tuo metu buvo nauja problema.

pastangoms sužlugdyti.

Mūsų anksčiau nurodytas skirtumas tarp pastovios įstatymų sistemos, pagal kurią gamybinė veikla remtųsi individualiais sprendimais, ir centralizuoto vadovavimo ekonominei veiklai iš tikrųjų yra tik atskiras bendresnio skirtumo tarp įstatymo viršenybės ir savavališkos valdžios atvejis. Pirmosios atveju, vyriausybė apsiriboja taisyklių, kurios apibrėžia turimų išteklių panaudojimo sąlygas, nustatymu, individams palikdama spręsti, kam jie turėtų būti naudojami. Antrosios atveju, vyriausybė nukreipia gamybos priemonių naudojimą tam tikriems tikslams. Pirmojo tipo taisyklės gali būti sudarytos iš anksto, kaip formalios taisyklės, kurios nėra orientuotos į konkrečių žmonių norus ir poreikius. Jos skirtos padėti žmonėms siekti įvairių individualių tikslų. Ir jos esti arba turi būti sudaromos tokiems ilgiems laikotarpiams, kad neįmanoma žinoti, ar jos vieniems žmonėms padės daugiau negu kitiems. Jas galima apibūdinti beveik kaip savotišką gamybos priemonę, padedančią žmonėms numatyti elgesį tų, su kuriais priversti bendradarbiauti, o ne kaip pastangas patenkinti konkrečius poreikius.

Kolektyvinio pobūdžio ekonomikos planavimas yra viso šito priešingybė. Planuojanti valdžia negali numatyti visų tinkamų galimybių, kuriomis žmonės galėtų pasinaudoti. Ji negali iš anksto susivaržyti bendromis ir formaliomis taisyklėmis, kurios užkirstų kelią savivalei. Ji turi pasirūpinti realiais žmonių poreikiais, kai tik jie kyla, ir tada sąmoningai iš jų rinktis. Ji turi nuolat spręsti klausimus, į kuriuos negalima atsakyti taikant vien formalius principus. Darydama šiuos sprendimus, ji turi suskirstyti įvairių žmonių poreikius pagal svarbą. Kai valdžia turi spręsti, kiek reikia užauginti kiaulių ar kiek autobusų skirt keleiviams aptarnauti, kurios šachtos turi veikti ar kokia turi būti parduodamų batų kaina, šie sprendimai negali būti išvesti iš formalių principų ar būti iš anksto nustatyti ilgam laikui. Jie neišvengiamai priklauso nuo esamų aplinkybių, ir, priimant tokius sprendimus, visuomet reikės balansuoti skirtingų asmenų ir grupių interesus. Galų gale kieno nors nuožiūra reikės nuspręsti, kurių interesai svarbesni ir ši nuožiūra turės tapti šalies įstatymo dalimi, nauja luomine tvarka, kurią prievartinis valdžios aparatas primeta tautai.

***

Tik ką paminėtas skirtumas tarp formalaus įstatymo ar teisingumo ir konkretaus taisyklių turinio yra labai svarbus ir kartu labai sunkiai praktikoje apibrėžiamas. Tačiau bendras principas yra gana paprastas. Šios dvi taisyklių rūšys skiriasi taip pat, kaip kelių taisyklė iš eismo taisyklių sąvado – nuo nurodymo žmonėms, kur vykti; arba, dar geriau, nei kelio ženklų pastatymas – nuo įsakinėjimo žmonėms, kuriuo keliu jiems važiuoti. Formalios taisyklės iš anksto pasako žmonėms, kokių veiksmų valstybė imsis tam tikro tipo situacijoje, apibrėžiamoje bendrais terminais, nenurodant laiko, vietos ar konkrečių žmonių. Jos nurodo tipines situacijas, į kurias gali patekti kiekvienas ir kuriose tokių taisyklių egzistavimas bus naudingas daugybei įvairių individualių

tikslų. Žinojimas, kad tokiose situacijose valstybė veiks apibrėžtu būdu arba reikalaus žmonių atitinkamai elgtis, yra suteikiamas žmonėms kaip priemonė sudarinėjant savo pačių planus. Taigi formalios taisyklės yra tik instrumentai ta prasme, kad tikimasi, jog jos bus naudingos nežinomiems žmonėms, tikslams, kuriems tie žmonės nuspręs jas panaudoti, ir tokiomis aplinkybėmis, kurios negali būti detaliai numatytos. Tiesą sakant, tai, kad mes nežinome jų konkretaus poveikio, kad mes nežinome, kokiems konkretiems tikslams šios taisyklės gali pasitarnauti arba kokiems konkretiems žmonėms jos pagelbės, kad joms tik suteikta tokia forma, kuri apskritai galėtų būti naudingiausia visiems su jomis susidūrusiems žmonėms, – yra svarbiausias formalių taisyklių kriterijus, jei jas suprantame čia vartojama šio termino prasme. Jos nereikalauja pasirinkti konkrečių tikslų ar konkrečių žmonių, nes mes paprasčiausiai negalime iš anksto žinoti, kas ir kaip jomis naudosis.

Mūsų laikais, kai siekis viską sąmoningai kontroliuoti yra tapęs aistra, gali pasirodyti paradoksalu laikyti vertybe tai, kad vienoje sistemoje mes žinosime mažiau apie konkretų valstybės naudojamų priemonių poveikį negu kad daugumoje kitų sistemų, ir kad socialinės kontrolės metodas turėtų būti laikomas pranašesniu dėl to, kad mes nežinome jo tikslių rezultatų. Tačiau ši aplinkybė iš tikrųjų yra racionalus įstatymo viršenybės, šio didžiojo liberalaus principo pagrindas. O šis tariamas paradoksas išsisklaido, vos taip argumentuodami pažengiame kiek toliau.

***

Argumentai yra dvejopi: vieni iš jų yra ekonominiai ir čia gali būti išdėstyti tik labai glaustai. Valstybė turi apsiriboti taisyklių, taikomų bendriems situacijų tipams, nustatymu ir turi suteikti individams laisvę spręsti klausimus, kurie priklauso nuo laiko ir vietos aplinkybių, nes tik konkrečiu atveju individai gali žinoti visas esamas aplinkybes ir prie jų taikyti savo veiksmus. Kad sudarydami planus galėtų veiksmingai naudoti savo žinias, individai turi gebėti numatyti valstybės veiksmus, kurie gali šiems planams turėti įtakos. Bet tam, kad valstybės veiksmus būtų galima numatyti, jie turi būti ribojami taisyklių, nustatytų nepriklausomai nuo konkrečių nenumatomų ir neįvertinamų atsitiktinių aplinkybių; ir konkrečių valstybės veiksmų padarinių numatyti nebūtų galima. Kita vertus, jei valstybė turėtų vadovauti individo veiksmams, kad būtų pasiekti konkretūs tikslai, – jos veikla turėtų būti grindžiama sprendimais, daromais atsižvelgus į visas to momento aplinkybes, ir todėl būtų nenumatoma. Todėl kuo daugiau valstybė „planuoja", tuo sunkiau planuoti individui.

Antras moralinis arba politinis argumentas netgi labiau susijęs su nagrinėjama problema. Kad valstybė galėtų tiksliai numatyti savo veiksmų padarinius, ji negali palikti reguliuojamiesiems, jokio pasirinkimo. Kai tik valstybė gali tiksliai numatyti skirtingų veikimo

krypčių poveikį konkretiems žmonėms, ta valstybė renkasi tarp skirtingų tikslų. Jeigu mes norime sukurti naujas, visiems prieinamas galimybes, kuriomis žmonės galėtų pasinaudoti kaip tinkami, tai tikslių rezultatų negalime numatyti. Vadinasi, bendros taisyklės, tikri įstatymai, skirtingai nuo specifinių potvarkių, turi veikti tomis aplinkybėmis, kurių negalima detaliai numatyti, taigi ir jų poveikis konkretiems tikslams ar konkretiems žmonėms negali būti žinomas iš anksto. Tiktai taip įstatymų leidėjas gali būti nešališkas. Būti nešališkam reiškia neturėti atsakymo į tam tikrus klausimus – į tos rūšies klausimus, kuriuos mes prireikus sprendžiame mesdami monetą. Pasaulyje, kur viskas būtų tiksliai numatoma, valstybė vargu ar galėtų apskritai ką nors daryti ir išlikti nešališka. Ten, kur tikslus vyriausybės politikos poveikis konkretiems žmonėms yra žinomas, kur vyriausybė tiesiogiai siekia tokio konkretaus poveikio, ten ji negali šio poveikio nežinoti ir todėl negali būti nešališka. Ji būtinai turi pasidaryti šališka, primesti žmonėms savo vertinimus ir užuot padėjusi jiems siekti jų tikslų, ji tuos tikslus jiems iškelia. Kai tik konkretus poveikis yra numatomas tuo metu, kai kuriamas įstatymas, jis užuot buvęs žmonių naudojamu instrumentu tampa įstatymų leidėjo instrumentu, kurį pastarasis naudoja žmonių atžvilgiu ir savo paties tikslams. Valstybė nustoja buvusi utilitariniu aparatu, skirtu padėti individams visapusiškiau ugdyti savo asmenybę, ir tampa „moraline“ institucija, kur „moralinė“ reiškia ne priešpriešą amoralumui, o apibūdina instituciją, kuri primeta jos nariams savo požiūrį visais moralės klausimais, nesvarbu, ar tas požiūris moralus ar itin amoralus. Taip suprantant problemą, nacistinė ar bet kokia kita kolektyvistinė valstybė yra „morali“, o liberali valstybė tokia nėra.

Galbūt kas nors pasakys, kad visa tai nesudaro rimtos problemos, nes sprendžiant,tik ekonomikos planuotojui svarbius klausimus, nebūtina ir neleistina vadovautis savo asmeninėm išankstinėm nuostatom, o galima būtų remtis bendra samprata to, kas teisinga ir racionalu. Šis tvirtinimas paprastai sulaukia paramos iš žmonių, turinčiųjų patyrimo kurti planus konkrečiai pramonės šakai, nes jie mano, kad nėra jokių neįveikiamų sunkumų randant sprendimą, kuris visų suinteresuotųjų būtų priimamas kaip teisingas. Priežastis, kodėl šis patyrimas nieko neįrodo, yra, žinoma, dalyvaujančiųjų „interesų“ atranka, nes planas kuriamas vienai pramonės šakai. Tie, tiesiogiai suinteresuotieji kokiu nors atskiru reikalu, nebūtinai yra geriausi visuomenės, kaip visumos, interesų gynėjai. Imkime tik būdingiausią atvejį: kurios nors pramonės kapitalistai ir darbininkai susitaria dėl tam tikros apribojimų politikos ir taip eksploatuoja vartotojus, paprastai nekyla sunkumų paskirstyti naudą pagal ankstesnius uždarbius arba taikant kokį nors panašų principą. Į nuostolį, kurį tenka pakelti tūkstančiams ar milijonams, paprastai tiesiog nekreipiama dėmesio arba jo skiriama visiškai nepakankamai. Jeigu norime patikrinti, ar naudinga taikyti kokį nors „teisingumo“ principą sprendžiant ekonominio planavimo problemas, turime bandyti jį taikyti ten, kur pelnas ir nuostolis yra matomi vienodai aiškiai. Tokiais atvejais lengvai pripažįstama, kad joks bendras principas, toks kaip teisingumas, negali duoti atsakymo. Kai mums reikia rinktis ar mokėti didesnį atlyginimą slaugėms ir gydytojams, ar kokybiškiau prižiūrėti ligonius; ar vaikams duoti daugiau pieno, ar mokėti didesnius atlyginimus žemės ūkio

darbininkams, ar daugiau įdarbinti bedarbių, ar mokėti geresnius atlyginimus jau dirbantiems – šiems klausimams spręsti būtina ištisa vertybių sistema, kurioje kiekvieno asmens ar grupės kiekvienas noras turėtų apibrėžtą vietą.

Tiesą sakant, planavimui įgyjant vis platesnį mastą, kyla būtinybė nuolat pildyti įstatymus nuorodomis į tai, kas „teisinga“ ar „racionalu“. Tai reiškia, kad tampa būtina konkretaus atvejo sprendimą vis dažniau palikti atitinkamo teisėjo ar valdžios nuožiūrai. Įstatymo viršenybės nuosmukio istoriją, „rechtsstaat“ išnykimo istoriją galima būtų apibūdinti šiais bruožais: dažnėjantys neaiškūs įstatymų leidybos ir jurisdikcijos papildymai; didėjanti įstatymų ir teismų savivalė ir nepasitikėjimas jais, dėl ko jie negalėjo, bet tapo politikos įrankiu. Svarbu šiame kontekste dar kartą pabrėžti, kad įstatymo viršenybės nuosmukis kurį laiką vyko Vokietijoje dar iki Hitleriui ateinant į valdžią ir kad politika, jau gerokai pažengusi totalitarinio planavimo link, buvo atlikusi didžiąją dalį to darbo, kurį užbaigė Hitleris.

Negali būti jokios abejonės, kad planavimas yra būtinai susijęs su sąmoninga skirtingų žmonių atskirų poreikių diskriminacija, nes leidžia vienam žmogui daryti tai, kas kitam turi būti užginta. Jis teisinėm priemonėm numato, kiek vieni žmonės bus pasiturintys ir kas bus leidžiama turėti ar daryti skirtingiems žmonėms. Praktiškai jis reiškia, kad grįžtama prie statuso viršenybės, pasukamas atgal „pažangių visuomenių judėjimų“ ratas, kuris, pagal garsųjį sero Henry Maine’o posakį, „lig šiol judėjo nuo statuso prie sutarties“. Iš tikrųjų įstatymo viršenybė, gal net labiau nei sutarties viršenybė, turėtų būti laikoma tikrąja statuso viršenybės priešingybe. Juk kaip tik įstatymo viršenybė, formaliai žiūrint, be jokių įstatymo teikiamų privilegijų, valdžios skirtų atskiriems žmonėms, laiduoja tą lygybę prieš įstatymą, kuri yra savavališkos valdžios priešingybė.

***

Būtina ir tik tariamai paradoksali viso to išvada yra tai, kad formali lygybė prieš įstatymą prieštarauja ir faktiškai yra nesuderinama su bet kokia valdžios veikla, sąmoningai nukreipta įgyvendinti materialią ar neformalią skirtingų žmonių lygybę, ir kad bet kokia politika, tiesiogiai nukreipta į neformalų paskirstymo teisingumo idealą, turi vesti prie įstatymo viršenybės panaikinimo. Norėdami pasiekti tą patį rezultatą, skirtingi žmonės juos traktuos skirtingai. Suteikti skirtingiems žmonėms tas pačias objektyvias galimybes – nereiškia suteikti jiems tą patį subjektyvų šansą. Negalima paneigti, kad įstatymo viršenybė sukuria ekonominę nelygybę – jos naudai galima pasakyti tik tai, jog ši nelygybė nėra skirta specifiškai paveikti atskirus žmones. Labai reikšminga ir būdinga tai, kad socialistai (ir nacistai) visuomet protestuodavo prieš „tiktai“ formalų teisingumą, kad jie visuomet priešindavosi įstatymams, kurie nenumato, kiek pasiturintys turėtų būti atskiri žmonės[29], ir kad jie visuomet reikalaudavo „įstatymo socializacijos“, užsipuldavo teisėjų

[29] Taigi nėra visiškai neteisinga, kuomet nacionalsocializmo teoretikas juristas Carlas Schmittas liberaliajam *Rechtsstaat*

nepriklausomumą ir tuo pat metu palaikydavo visus judėjimus, tokius kaip *Freirechtsschule*, kurie griauna įstatymo viršenybę.

Galima net pasakyti, jog tam, kad įstatymo viršenybė būtų veiksminga, yra svarbiau, kad taisyklė būtų taikoma be jokių išimčių negu specifinis tos taisyklės turinys. Dažnai taisyklės turinys iš tikrųjų mažai svarbus, jei tik ta pati taisyklė visuotinai taikoma. Grįžkime prie ankstesnio pavyzdžio: nesvarbu, ar vairuodami laikomės dešiniojo, ar kairiojo kelkraščio, jei tik visi laikomės to paties. Svarbiausia yra tai, kad taisyklė įgalina mus teisingai numatyti kitų žmonių elgesį, o tam reikia, kad ji būtų taikoma visais atvejais – net jeigu konkrečiu atveju mes jaučiame jos neteisingumą.

Formalaus teisingumo ir formalios lygybės prieš įstatymą konfliktas su mėginimu įgyvendinti įvairius neformalaus teisingumo ir lygybės idealus taip pat leidžia paaiškinti vis dažniau nevienodai suprantamą „privilegijos“ sąvoką ir dėl to kylantį piktnaudžiavimą. Paminėsime tik svarbiausią šio piktnaudžiavimo pavyzdį – kai terminas „privilegija“ taikomas nuosavybei kaip tokiai. Ji iš tiesų būtų privilegija, jeigu, pavyzdžiui, kaip kartais būdavo praeityje, žemės nuosavybė būtų rezervuota aukštuomenės nariams. Privilegija taip pat yra ten, kas tinka ir mūsų laikams, kur teisė gaminti ar parduoti tam tikrus daiktus yra rezervuojama tam tikriems valdžios paskirtiems žmonėms. Tačiau privačią nuosavybę kaip tokią, kurią visi gali įsigyti pagal tas pačias taisykles, vadinti privilegija todėl, kad tik kai kuriems pavyksta ją įsigyti, reiškia atimti iš žodžio „privilegija“ jo prasmę.

Galimybės numatyti konkrečių padarinių nebuvimas, kuris yra skiriamasis liberalios sistemos formalių įstatymų požymis, svarbus dar ir todėl, kad jis padeda paaiškinti kitą nesusipratimą dėl šios sistemos prigimties: įsitikinimą, esą jos būdinga nuostata – valstybės neveiklumas. Klausimas, ar valstybei reikia, ar nereikia „veikti“ ar „kištis“, sukuria apskritai klaidingą alternatyvą, o terminas „laissez faire“ itin dviprasmiškai ir klaidinamai apibūdina tuos principus, kuriais grindžiama liberali politika. Žinoma, kiekviena valstybė turi veikti, ir kiekvienas valdžios veiksmas yra kišimasis į ką nors. Bet ne tai yra esmė. Svarbiausias klausimas – ar individas gali numatyti valstybės veiksmą ir pasinaudoti šiuo žinojimu sudarydamas savo paties planus taip, kad valstybė negalėtų kontroliuoti, kaip panaudojamas jos aparatas, ir kad individas tiksliai žinotų, kiek jis bus ginamas nuo kitų kišimosi; ir ar valstybė turi galią sužlugdyti tas individualias pastangas. Valstybė, kontroliuojanti svorius bei matus (ar kitu būdu užkertanti kelią sukčiavimui ir apgaulei) yra, be abejo, veikli, tuo tarpu valstybė, leidžianti streikininkų piketams naudoti prievartą yra neveikli. Tačiau kaip tik pirmuoju atveju valstybė laikosi liberaliųjų principų, o antruoju – jų nesilaiko. Panašiai bus taikant bendras ir nuolatines taisykles, kurias valstybė gali nustatyti gamybai, pavyzdžiui, reikalavimus statyboms ar įmonės įstatymus: šie gali tikti ar netikti

(t. y. *įstatymo viršenybei*) priešpastato nacionalsocialistų *gerechte Staat* („teisingos valstybės“) idealą – tik tai, kad toji teisingumo rūšis, kuri supriešinama su formaliu teisingumu, būtinai suponuoja asmenų diskriminaciją.

konkrečiu atveju, bet jie neprieštarauja liberaliems principams, kol jie yra pastovūs ir nėra taikomi teikiant pirmenybę vieniems ir darant žalą kitiems konkretiems žmonėms. Tiesa, šiais atvejais, šalia ilgalaikių padarinių, kurie negali būti numatyti, bus taip pat trumpalaikių, kurie gali būti aiškiai žinomi ir būti aktualūs konkretiems žmonėms. Tačiau šios rūšies įstatymams jų trumpalaikiai padariniai paprastai nėra (ar bent neturėtų būti) pagrindinė intencija. Kai šie tiesioginiai ir numatomi padariniai tampa svarbesni, palyginti su ilgalaikiais padariniais, mes prieiname tą ribą, kur jų skirtumas, kad ir koks aiškus iš esmės, praktikoje išnyksta.

***

Įstatymo viršenybė buvo sąmoningai išpuoselėta tik vyraujant liberalioms pažiūroms ir yra vienas iš didžiausių laimėjimų ne tik kaip laisvės garantija, bet ir kaip teisinis jos įkūnijimas. Kaip sakė Imanuelis Kantas (anksčiau ir Voltaire'as beveik tais pačiais žodžiais): „Žmogus laisvas, jeigu jis privalo paklusti ne asmenims, o tik įstatymams". Nors kaip miglotas idealas ji egzistavo bent jau nuo Romos laikų, per pastaruosius keletą šimtmečių jai niekad negrėsė toks rimtas pavojus kaip šiandien. Idėja, kad įstatymų leidėjo galia – neribota, yra iš dalies liaudies suverenumo ir demokratinės valdžios padarinys. Tą idėją sustiprino įsitikinimas, kad kol visi valstybės veiksmai yra tinkamai paremti įstatymų leidėjų tol įstatymo viršenybė bus išsaugota. Tačiau tai yra visiškas įstatymo viršenybės principo nesupratimas. Ši viršenybė mažai ką turi bendra su klausimu, ar visi valdžios veiksmai yra teisėti juridine prasme. Jie puikiausiai gali būti tokie ir vis tiek būti nesuderinami su įstatymo viršenybe. Tas faktas, kad kažkas turi visišką juridinę galią veikti taip, kaip veikia, neatsako į klausimą, ar įstatymas duoda jam galią veikti savavališkai, ar, kita vertus, įstatymas nedviprasmiškai nurodo, kaip jis turi veikti. Visai gali būti, kad Hitleris įgijo beribę valdžią būtent konstituciniu būdu ir kad todėl visa, ką jis daro, yra teisėta juridine prasme. Tačiau kas tuo remdamasis imtųsi tvirtinti, jog įstatymo viršenybė vis dar gyva Vokietijoje?

Sakyti, kad planuojamoje visuomenėje įstatymo viršenybė negali išsilaikyti, nereiškia teigti, kad vyriausybės veiksmai bus juridiškai neteisėti ar kad tokia visuomenė nesirems įstatymais. Tai reiškia tik tai, kad valdžios prievartinio aparato taikymas daugiau nebus ribojamas ir apibrėžiamas iš anksto nustatytomis taisyklėmis. Įstatymas gali, o siekdamas padaryti centralizuotą vadovavimą ekonominei veiklai įmanomu, ir privalo – įteisinti tai, kas visais atžvilgiais yra savavališkas veiksmas. Jeigu įstatyme rašoma, kad, pvz., valdyba ar valdžios institucija gali daryti, kas jai patinka, tai visa, ką toji valdyba ar institucija daro, yra teisėta, tačiau jos veiksmai, žinoma, yra nesuderinami su įstatymo viršenybe. Suteikus vyriausybei neribotas galias, gali būti įteisinta savavališkiausia taisyklė; taip ir demokratija gali sukurti didžiausią įsivaizduojamą despotiją[30].

[30] Taigi konfliktas yra ne tarp laisvės ir įstatymo, kaip tai dažnai buvo klaidingai vaizduojamasi devynioliktojo amžiaus diskusijose. Kaip jau Johnas Lock'as išaiškino, negali būti laisvės be įstatymo. Konfliktas yra tarp dviejų įstatymo rūšių – tokių skirtingų įstatymų, kad vargu ar jiems tinka tas pats pavadinimas: vienas – tai įstatymo viršenybės įstatymas, t. y. bendri, iš anksto nustatyti principai tam tikros „žaidimo taisyklės", leidžiančios individams numatyti, kaip bus panaudojamas prievartinis valstybės aparatas arba kas jam ir kitiems piliečiams nurodytomis aplinkybėmis bus leista

Tačiau jeigu įstatymas skirtas suteikti valdžiai galimybę vadovauti ekonominiam gyvenimui, jis turi suteikti jai galią daryti ir įgyvendinti sprendimus tokiomis aplinkybėmis, kurių negalima numatyti, ir pagal tokius principus, kurių negalima suformuluoti bendra forma. Iš to išplaukia, kad, planavimui plečiantis, įstatymų leidybos delegavimas įvairioms valdyboms ir institucijoms tampa vis labiau įprastas. Kai prieš paskutinį karą byloje, į kurią neseniai atkreipė dėmesį lordas Hewartas, ponas Justice'as Darlingas pasakė: „Tik pernai Parlamentas priėmė sprendimą, kad Žemės ūkio valdybos sprendimai turėtų būti tokie pat neatšaukiami kaip ir Parlamento sprendimai", – tuomet tai buvo dar retas atvejis. Nuo to laiko tai tapo beveik kasdieniu dalyku. Nuolatos plačiausi įgaliojimai suteikiami įvairioms naujoms institucijoms, kurios, nesaistomos jokiomis apibrėžtomis taisyklėmis, turi vos ne beribę laisvę savo nuožiūra tvarkyti vieną ar kitą žmonių veiklą.

Taigi įstatymo viršenybė apriboja įstatymų leidybos sritį: sukausto ją tos rūšies bendromis taisyklėmis, kurios žinomos formalaus įstatymo vardu, ir draudžia tokią įstatymų leidybą, kuri tiesiogiai tarnauja atskiriems žmonėms arba kuri kam nors leidžia valstybės prievartinę galią taikyti diskriminacijos tikslams. Toji viršenybė reiškia ne tai, kad viskas įstatymo reglamentuojama, bet, priešingai, kad valstybės prievartinė galia gali būti taikoma tik įstatymo iš anksto numatytais atvejais ir taip, kad galima būtų numatyti, kaip ji bus panaudota. Vadinasi, konkretus įstatymas gali pažeisti įstatymo viršenybę. Jei kas norėtų tai paneigti, turėtų manyti, kad atsakymas į klausimą, ar dabar įstatymo viršenybės principai galioja Vokietijoje, Italijoje, Rusijoje, turėtų priklausyti nuo to, ar jų diktatoriai įgijo savo absoliučią valdžią konstituciniu būdu[31].

***

Ne taip svarbu, ar pagrindiniai įstatymo viršenybės taikymo principai išdėstomi, kaip kai kuriose šalyse, teisynuose konstitucijose, ar jų laikomasi tradiciškai. Kad ir kokios formos jie būtų, nesunku bus suprasti, kad bet kurie tokie pripažinti valdžios ribojimai grindžiami neatimamos individo teisės, nepažeistinų žmogaus teisių pripažinimu.

---

daryti, arba ką jie bus priversti daryti. Kitos rūšies įstatymas praktiškai suteikia valdžiai galią daryti, ką ji nori. Todėl aišku, kad įstatymo viršenybė negalėtų išlikti demokratijoje, kuri kiekvieną interesų konfliktą imtųsi spręsti ne pagal iš anksto nustatytas taisykles, bet „pagal reikalą".

[31] Kitas pavyzdys to, kaip įstatymo viršenybė pažeidžiama įstatymų leidybos, yra teisių atėmimo bilis (bill of attainder), pažįstamas iš Anglijos istorijos. Forma, kuria įstatymo viršenybė pasireiškia baudžiamajame įstatyme, paprastai apibūdinama lotynišku posakiu *nulla poena sine lege* – jokios kaltės be apibrėžtai ją numatančio įstatymo. Šios taisyklės esmė yra tai, kad įstatymas turėjo jau egzistuoti kaip bendra taisyklė dar prieš iškylant individualiam atvejui, kuriam jis taikytinas. Niekas nenuneigs, kad kai garsioje byloje Henrio VIII karaliavimo metu Parlamentas nusprendė dėl Ročesterio vyskupo virėjo, jog „minėtasis Richardas Rouzas bus numarintas jį išvirus nepaisant jo, kaip dvasininko, pranašumų", tas sprendimas buvo priimtas laikantis *įstatymo viršenybės*. Nors *įstatymo viršenybė* tapo esmine baudžiamosios procedūros dalimi visose liberaliose šalyse, ji negali būti išsaugota esant totalitariniam režimui. Ten, kaip tiksliai rašė E.B.Ashtonas, liberalioji maksima pakeičiama principu *nullum crimen sine poena* – joks „nusikaltimas" neturi likti be bausmės, nesvarbu, ar įstatymas tokią tiksliai numato, ar ne. „Valstybės teisės nesibaigia nubaudus įstatymo pažeidėjus. Bendruomenė turi teisę į visa tai, kas jai gali pasirodyti būtina jos interesų apsaugai – esamo įstatymo laikymasis tėra vienas iš elementaresnių reikalavimų" (E.B.Ashton, *The Fascist, His State and Mind* [1937], p. 119). Kas yra „bendruomenės interesų pažeidimas", sprendžia, žinoma, valdžia.

Nors ir patetiškai, bet itin būdinga tai painiavai, prie kurios daugelį mūsų intelektualų atvedė tikėjimas nesuderinamais idealais, yra tai, kad toks žymus visa apimančio centralizuoto planavimo propaguotojas kaip H. G. Wellsas tuo pačiu metu savo rašiniuose yra aistringas žmogaus teisių gynėjas. Individų teisės, kurias ponas Wellsas tikisi išsaugoti, neišvengiamai trukdytų jo siekiamam planavimui. Tam tikru mastu jis, regis, suvokia šią dilemą, ir todėl jo siūlomos „Žmogaus teisių deklaracijos“ straipsniai yra su tokia daugybe išlygų, kad praranda bet kokią prasmę. Ten, kur jis, pavyzdžiui, deklaruoja, kad kiekvienas žmogus „turės teisę pirkti ir parduoti be jokių diskriminacinių apribojimų visa, kas gali būti teisėtai perkama ir parduodama“, – ir tai yra puiku, – jis iškart paverčia šią nuostatą tuščia fraze pridurdamas, kad ji taikytina, kai perkama ir parduodama „tokiais kiekiais ir tokiomis sąlygomis, kurios suderinamos su bendra gerove“. Kadangi, kaip žinia, visi apribojimai, kurie tik esti taikomi ką nors parduodant ar perkant, yra sumanyti kaip būtini „bendrai gerovei“, tai iš tikrųjų nėra tokio ribojimo, kuriam šis straipsnis veiksmingai užkirstų kelią, ir jokios individo teisės, kurią jis garantuotų.

Arba kitame pagrindiniame straipsnyje deklaracija skelbia, kad kiekvienas žmogus „gali turėti bet kokį teisėtą užsiėmimą“ ir kad „jis turi teisę į mokamą darbą ir laisvą jo pasirinkimą, jei tik yra jam tinkamų darbų įvairovė“. Bet nėra pasakyta, kas spręs, ar tam tikras darbas yra „tinkamas“ konkrečiam asmeniui, o papildoma sąlyga, kad „jis pats gali pasiūlyti savo užsiėmimą, tas jo noras gali būti viešai apsvarstytas ir arba pripažintas, arba atmestas“, parodo, jog ponas Velsas mąsto kaip valdžia, kuri sprendžia, ar žmogus „tinka“ eiti tam tikras pareigas – o tai jau tikrai yra teisės laisvai pasirinkti užsiėmimą priešingybė. Ir kaipgi suplanuotame pasaulyje gali būti garantuojama „keliavimo ir migracijos laisvė“, jei ne tik susisiekimo priemonės ir valiuta yra kontroliuojamos, bet ir pramonės objektų išdėstymas yra suplanuotas, arba kaipgi gali būti garantuota spaudos laisvė, jei popieriaus ištekliai bei visi paskirstymo kanalai yra kontroliuojami planuojančios valdžios, – į šiuos klausimus ponas Wellsas atsako taip silpnai, kaip ir bet koks kitas planuotojas.

Šiuo požiūriu kur kas daugiau nuoseklumo parodo tie gausesni reformatoriai, kurie nuo pat socialistinio judėjimo pradžios puola „metafizinę“ individo teisių idėją tvirtindami, kad racionaliai sutvarkytame pasaulyje nebus individo teisių, o bus tik individo pareigos. Tai tapo iš tiesų bendra mūsų vadinamųjų „pažangiečių“ nuostata, ir mažai kas labiau pelnytų jums reakcionieriaus vardą kaip pasisakymas prieš tam tikrą priemonę tik dėl to, kad ji pažeidžianti individo teises. Net toks liberalus laikraštis kaip „Economist“ prieš keletą metų iš visų tautų kaip pavyzdį nurodė mums prancūzus, kurie esą išmokę pamoką, kad „demokratinė valdžia, ne mažiau kaip diktatūra, privalo visuomet [sic] *in posse* turėti neribotus įgaliojimus, dėl to visai nenustodama savo demokratinio ir atstovaujamojo pobūdžio. Nėra jokios individo teisių srities, kuri jokiomis

aplinkybėmis valdžios negali būti paliesta jai tvarkant administracinius reikalus. Nėra jokių ribų direktyviniams sprendimams, kurių gali ir turi imtis tautos laisvai išrinkta vyriausybė ir kurie gali būti nevaržomai ir atvirai kritikuojami opozicijos.“

Tai gali būti būtina karo metu, kai, suprantama, net laisva ir atvira kritika neišvengiamai ribojama. Tačiau žodelis „visuomet“ cituotame teiginyje leidžia suprasti, kad „Economist“ nelaiko tai apgailėtina karo meto būtinybe. Bet jeigu šis požiūris įtvirtinamas kaip nuolatinis, tai jis, žinoma, nesuderinamas su įstatymo viršenybės išsaugojimu ir veda tiesiai į totalitarinę valstybę. Betgi tai yra tas požiūris, kurio turi laikytis visi tie, kurie nori, kad vyriausybė vadovautų ekonominiam gyvenimui.

Tai, kad net formalus individo teisių ar mažumų lygių teisių pripažinimas praranda bet kokią prasmę valstybėje, ėmusioje visiškai kontroliuoti ekonominį gyvenimą, buvo pakankamai pademonstruota įvairių Centrinės Europos šalių patirčių. Ten buvo parodyta, kad įmanoma vykdyti negailestingą diskriminacijos politiką prieš tautines mažumas taikant pripažintas ekonominės politikos priemones ir sykiu niekad formaliai nepažeidžiant mažumų teises ginančių konstitucinių nuostatų. Ši ekonominės politikos priemonėmis vykdoma priespauda lengvai prasiskynė sau kelią dėl to, kad tam tikros pramonės šakos ar užsiėmimų rūšys buvo daugiausia tautinių mažumų rankose, tad dauguma priemonių, tariamai nukreiptų prieš pramonės šaką ar klasę, iš tikrųjų buvo nukreiptos prieš tautinę mažumą. Tos beveik beribės diskriminacijos ir priespaudos politikos galimybės, kurias atveria tokie, rodos, nekalti principai kaip „valstybinė gamybos plėtojimo kontrolė“, buvo vaizdžiai pademonstruotos visiems, norėjusiems pamatyti, kaip planavimo politiniai padariniai atrodo praktiškai.

VII. EKONOMINĖ KONTROLĖ IR TOTALITARIZMAS

Gėrybių gamybos kontrolė – tai paties žmogaus gyvenimo kontrolė.

Hillaire Belloc

Dauguma planuotojų, rimtai apmąsčiusių praktinius savo uždavinio aspektus, beveik neabejoja, kad planinė ekonomika turi būti plėtojama pagal daugmaž diktatoriškus principus. Kad sudėtinga tarpusavyje susijusių veiklų sistema, jeigu ji apskritai gali būti sąmoningai valdoma, turi būti valdoma vienintelio ekspertų štabo ir kad galutinė atsakomybė ir didžiausia galia turi priklausyti aukščiausiajam vadui, kurio veiksmai negali būti varžomi jokios demokratinės procedūros, – visa tai yra toks akivaizdus centrinio planavimo pagrindinių idėjų padarinys, jog jį pripažįsta praktiškai visi. Paguoda, kurią mums siūlo planuotojai, yra ta, kad šis autoritarinis valdymas bus taikomas „tik“ ekonomikos dalykams. Vienas iškiliausių ekonomikos planavimo

šalininkų, Stuartas Chase‘as, mus, pavyzdžiui, tikina, kad planinėje visuomenėje „politinė demokratija gali išlikti neribota visur, išskyrus ekonomikos dalykus“. Tokie patikinimai paprastai palydimi užuominos, kad atsisakę laisvės tose mūsų gyvenimo srityse, kurios yra arba turėtų būti mažiau svarbios, mes įgysime daugiau laisvės siekdami aukštesnių vertybių. Dėl šios priežasties žmonės, kurie bjaurisi politinės diktatūros idėja, dažnai triukšmingai reikalauja diktatoriaus ekonomikos srityje.

Pasitelkiami argumentai apeliuoja į mūsų geriausius jausmus ir dažnai patraukia subtiliausius protus. Jeigu planavimas tikrai išlaisvina mus iš mažiau svarbių rūpesčių ir taip daro mūsų gyvenimą paprastesnį, o mąstymą prakilnesnį, tai kam magėtų sumenkinti tokį idealą? Jeigu mūsų ekonominė veikla iš tikrųjų liestų tik žemesnę ar net antraeilę gyvenimo pusę, tai mes, žinoma, turėtume visais būdais ieškoti kelio, kuris atpalaiduotų mus nuo perdėto rūpinimosi materialiais tikslais ir, palikdamas juos kokio nors utilitarinio aparato rūpesčiui, išlaisvintų mūsų protus aukštesniems gyvenimo tikslams.

Deja, įsitikinimas, kuris remiasi idėja, kad valdžios viešpatavimas ekonominiame gyvenime yra viešpatavimas tik antraeiliams dalykams, ir skatina nerūpestingai žvelgti į jos keliamą pavojų mūsų ekonominės veiklos laisvei, yra visiškai nepagrįstas. Pirmiausia klaidingai manoma, kad, skirtingai nuo kitų gyvenimo tikslų, egzistuoja grynai ekonominiai tikslai. Tačiau, išskyrus patologinio šykštuolio atvejį, tikrovėje nėra nieko panašaus. Galutiniai protingų būtybių bet kurios veiklos tikslai niekuomet nėra ekonominiai. Griežtai kalbant, neegzistuoja joks „ekonominis motyvas“, o yra tik ekonominiai veiksniai, sąlygojantys kitų mūsų tikslų siekimą. Tai, kas įprastoje kalboje klaidinamai vadinama „ekonominiu motyvu“, yra tik troškimas turėti bendras galimybes ir galią siekti kuo įvairiausių nespecifikuotų tikslų[32]. Jeigu mes kovojame dėl pinigų, tai todėl, kad jie mums suteikia didžiausią pasirinkimo laisvę naudojantis mūsų pastangų vaisiais. Kadangi šiuolaikinėje visuomenėje būtent dėl piniginių pajamų ribotumo mes juntame suvaržymus, kuriais mus vis dar saisto mūsų santykinis neturtas, daugelis ėmė nekęsti pinigų kaip šių suvaržymų simbolio. Bet tai yra priežasties painiojimas su terpe, kurioje jėga reiškiasi. Būtų daug teisingiau pasakyti, kad pinigai yra vienas iš didingiausių žmogaus kada nors išrastų laisvės įrankių. Kaip tik pinigai dabartinėje visuomenėje atveria stulbinančią pasirinkimo laisvę neturtingam žmogui – didesnę laisvę, negu prieš keletą kartų buvo prieinama turtingiesiems. Geriau suprasime šią pinigų naudojimo reikšmę, jeigu pasvarstysime, kas iš tikrųjų įvyktų, jeigu, kaip daugelis socialistų paprastai siūlo, „piniginis motyvas“ būtų pakeistas „neekonominiais stimulais“. Jeigu bet koks atlyginimas, užuot pateiktas pinigais, būtų išduodamas viešų apdovanojimų ar privilegijų forma, suteikiant vadovaujančias padėtis kitų žmonių atžvilgiu, skiriant geresnį butą ar maistą, atveriant galimybes keliauti ar lavintis – visa tai tik reikštų, kad gavėjui daugiau nebebus leidžiama rinktis ir kad skiriantieji atlyginimą nustato ne tik jo dydį, bet ir konkrečią jo formą.

[32] Plg. Lionel Robbins, *The Economic Causes of War* (1939), priedas.

***

Jei jau supratome, kad nėra jokio atskiro ekonominio motyvo ir kad ekonominis laimėjimas ar ekonominis nuostolis yra tik kažkoks laimėjimas ar nuostolis, kur vis dar mūsų galioje lieka spręsti, kurį iš mūsų poreikių ar norų šis laimėjimas ar nuostolis paveiks, tuomet mums lengviau pamatyti ir svarbų tiesos grūdą toje bendroje pažiūroje, kad ekonomikos dalykai lemia tik mažiau svarbius gyvenimo tikslus, taip pat suvokti tą panieką, kuri dažnai skiriama „tik“ ekonominiams motyvams. Tam tikra prasme tai visiškai pagrįsta esant rinkos ekonomikai – tačiau tik tokiai laisvai ekonomikai. Kol mes galime laisvai disponuoti savo pajamomis ir visa savo nuosavybe, tol ekonominis nuostolis visuomet atims iš mūsų tik mažiausiai svarbias mūsų norų patenkinimo galimybes. „Tik“ ekonominis nuostolis yra būtent tas, kurio poveikį mes vis dar galime nukreipti į mažiau svarbias reikmes, tuo tarpu sakydami, kad to, ką praradome, vertė kur kas didesnė už jo ekonominę vertę arba kad ji negali būti pasverta ekonominiais būdais, mes turime omenyje tai, jog nuostolį turėsime pakelti ten, kuri jis mus užklumpa. Panaši padėtis ir ekonominio laimėjimo ar naudos atveju. Kitaip sakant, ekonominiai pokyčiai dažniausiai paveikia tik mūsų poreikių pakraščius, „paribius“. Yra daugybė dalykų, kurie mums daug svarbesni negu tos gyvenimo aplinkybės ir patogumai, kuriuos paveikia patirti ekonominiai laimėjimai ar nuostoliai. Palyginti su jais, „bjauri nauda“ ir klausimas, ar mūsų ekonominė padėtis kiek geresnė ar blogesnė, neatrodo labai svarbūs. Ir šitai verčia daugelį žmonių patikėti, kad tokie dalykai kaip ekonominis planavimas paveikia tik ekonominius dalykus ir negali sudaryti rimtų kliūčių svarbesnėms gyvenimo vertybėms.

Bet tai klaidinga išvada. Ekonominės vertybės mums mažiau svarbios už daugelį dalykų kaip tik todėl, kad spręsdami ekonominius reikalus mes esame laisvi pasirinkti, kas mums daugiau ir kas mažiau svarbu. Arba, kaip galėtume pasakyti, todėl, kad dabartinėje visuomenėje ne kas kitas, tik mes patys sprendžiame savo gyvenimo ekonomines problemas. Pasiduoti ekonominės veiklos kontrolei – reikštų pasiduoti visuotinei kontrolei, nebent mes paskelbtume savo specifinį tikslą. Kadangi mums paskelbus savo specifinį tikslą, dar reikės, kad jį patvirtintų, – iš tikrųjų visa mūsų veikla bus kontroliuojama.

Taigi ekonominis planavimas kelia ne tik klausimą, ar galėsime mums priimtinu būdu patenkinti tai, ką laikome savo daugmaž svarbiais poreikiais. Jis taip pat kelia klausimą, ar mes patys būsime tie, kurie spręs, kas mums daugiau ir kas mažiau svarbu, ar tai turi spręsti planuotojas. Ekonominis planavimas paveiktų ne tik tuos mūsų ribinius poreikius, kuriuos turime omenyje, kai niekinančiai kalbame apie „tik“ ekonominius dalykus. Praktiškai jis reikštų, kad mums, kaip individams, nebūtų daugiau leidžiama spręsti, ką laikyti ribiniu poreikiu.

Valdžia, vadovaujanti visai ekonominei veiklai, kontroliuotų ne tik tą mūsų gyvenimo dalį, kuri susijusi su žemesniaisiais dalykais; ji kontroliuotų ribotų priemonių skirstymą visiems mūsų tikslams. O kas kontroliuoja visą ekonominę veiklą, tas kontroliuoja visų mūsų tikslų priemones ir todėl turi spręsti, kurie iš jų tenkintini ir kurie – ne. Štai kur dalyko esmė. Ekonominė kontrolė yra ne vien tam tikros žmogaus gyvenimo srities kontrolė, kuri gali būti atskirta nuo visa kita; ji yra priemonių visiems mūsų tikslams įgyvendinti kontrolė. O kas vienintelis kontroliuoja priemones, tas taip pat turi nustatyti, kurie tikslai bus aptarnauti, kurios vertybės bus įkainotos daugiau ir kurios mažiau – trumpai tariant, kuo žmogus turi tikėti ir ko siekti. Centralizuotas planavimas reiškia, kad ekonominė problema turi būti sprendžiama bendruomenės, o ne individo; tačiau jis reiškia ir tai, kad bendruomenė arba, greičiau, jos atstovai privalo nustatyti santykinę skirtingų poreikių svarbą.

Vadinamoji ekonominė laisvė, kurią planuotojai mums žada, reiškia kaip tik tai, kad mes būsime atpalaiduoti nuo būtinumo spręsti savo pačių ekonomines problemas ir kad skausmingas pasirinkimas, kuris čia dažnai neišvengiamas, bus daromas be mūsų ir už mus. Kadangi šiuolaikinėmis sąlygomis beveik viskuo esame priklausomi nuo priemonių, kurias parūpina mūsų bendrapiliečiai, ekonominis planavimas pajungtų valdymui beveik visą mūsų gyvenimą. Vargu ar yra bent vienas jo aspektas, pradedant mūsų pirminiais poreikiais ir baigiant mūsų santykiais su šeima ir draugais, pradedant mūsų darbu ir baigiant mūsų laisvalaikiu, kuriam planuotojas nepritaikytų savo „sąmoningos kontrolės“[33].

***

Planuotojo galia mūsų privačiam gyvenimui nebūtų nė trupučio suvaržyta, jeigu jis teiktųsi netaikyti jos tiesioginei mūsų vartojimo kontrolei. Nors planinė visuomenė greičiausiai tam tikru mastu pasitelktų normavimą bei panašių (netiesioginių) priemonių, planuotojo galia mūsų privačiam gyvenimui nuo jų nepriklauso ir vargu ar būtų mažiau veiksminga, net jeigu vartotojas nominaliai būtų laisvas naudoti savo pajamas kaip tinkamas. Šios galios, kurią valdžia planinėje visuomenėje turi visam vartojimui, šaltinis yra jo vykdoma gamybos kontrolė.

Mūsų pasirinkimo laisvė konkurencinėje visuomenėje paremta ta aplinkybe, kad vienam asmeniui atsisakius patenkinti mūsų norą, mes galime kreiptis į kitą. Bet jeigu mes susiduriame su

[33] Viso gyvenimo kontrolės mastą, kurį lemia ekonominė kontrolė, geriausiai iliustruoja mainų su užsieniu sritis. Iš pirmo žvilgsnio atrodo, kad privatų gyvenimą mažiausiai veikia valstybinė užsienio mainų kontrolė, ir dauguma žmonių jos įvedimą sutiktų visiškai abejingi. Tačiau daugelio kontinentinių kraštų patirtis mąstančius žmones yra išmokiusi šį žingsnį laikyti lemiamu posūkiu totalitarizmo ir individualios laisvės panaikinimo link. Ir iš tikrųjų jis reiškia individą visiškai atiduoti valstybės tironijai, visiškai panaikinti visus būdus išsivaduoti iš jos – ne tik turtingiesiems, bet visiems. Jei individas netenka laisvės keliauti svetur, nebegali laisvai pirkti užsienio knygų ar žurnalų, jei visos kontaktų su užsieniu priemonės gali būti ribojamos ribojamos vien tomis, kurioms pritaria oficialioji nuomonė ar kurias ji laiko būtinomis, veiksminga viešosios nuomonės kontrolė tampa kur kas reikšmingesnė už tą, kurią vykdė bet kokia absoliutinė septynioliktojo ar aštuonioliktojo amžiaus valdžia.

monopolistu, tai esame jo valioje. O valdžia, valdanti visą ekonominę sistemą, būtų galingiausias monopolistas, kokį tik galima įsivaizduoti. Nors galbūt mums nereikėtų baimintis, kad tokia valdžia naudotųsi šia galia kaip privatus monopolistas, nes jos tikslas greičiausiai būtų ne maksimalaus finansinio pelno gavimas, tačiau ji turėtų pilną galią spręsti, kas ir kokiomis sąlygomis mums turi būti duota. Ji ne tik spręstų, kokios prekės ir patarnavimai ir kiek jų turi būti pateikta; ji galėtų tvarkyti jų paskirstymą įvairioms sritims bei grupėms ir panorėjusi – diskriminuoti bet kuriuos žmones tiek, kiek jai patinka. Jei prisiminsime priežastį, dėl kurios planavimą dauguma žmonių gina, tai ar gali likti didesnių abejonių, kad ši galia būtų panaudota įgyvendinti tiems tikslams, kuriems valdžia pritaria, ir žlugdyti tiems tikslams, kuriems ji nepritaria?

Galia, kurią teikia gamybos ir kainų kontrolė, yra praktiškai neribota. Konkurencinėje visuomenėje kaina, kurią turime mokėti už daiktą, tarifas vienam daiktui gauti už kitą priklauso nuo kiekio kitų daiktų, iš kurių vieną paimdami, mes jų paliekame mažiau kitiems visuomenės nariams. Ši kaina nėra nustatoma kieno nors sąmoninga valia. Ir jeigu vienas būdas mūsų tikslams pasiekti pasirodo mums per brangus, esame laisvi išmėginti kitus būdus. Kliūtys mūsų kelyje kyla ne dėl kieno nors nepritarimo mūsų tikslams, bet dėl to, kad tokios pat priemonės reikalingos kitur. Valdomoje ekonomikoje, kur valdžia prižiūri visus tikslus, yra visiškai aišku, kad ji savo galią panaudos remti vieniems ir žlugdyti kitiems tikslams. Ne mūsų pačių, bet kažkieno kito nuomonė apie tai, kas mums turėtų patikti ar nepatikti, lems tai, ką mes gausime. O kadangi valdžia būtų pajėgi sugriauti bet kokius mėginimus išsisukti nuo jos vadovavimo, ji kontroliuotų mūsų vartojimą beveik taip pat veiksmingai kaip ir tuomet, jei tiesiai mums įsakinėtų, kaip išleisti savo pajamas.

***

Tačiau ne tik kaip vartotojams ir net ne daugiausia šia prasme mums valdžios valia formuotų mūsų kasdienį gyvenimą ir jam „vadovautų“. Dar daugiau ji tai darytų mums, kaip gamintojams. Šios dvi mūsų gyvenimo dalys negali būti atskirtos. Kadangi daugumai laikas, kurį praleidžiame darbe, sudaro didelę viso mūsų gyvenimo dalį ir kadangi darbas paprastai lemia ir mūsų gyvenamąją vietą bei mus supančius žmones, tam tikra laisvė pasirinkti darbą turbūt net svarbesnė mūsų laimei negu laisvė naudotis savo pajamomis laisvalaikiu.

Be abejo, net geriausiame iš visų pasaulių ši laisvė bus labai ribota. Retas žmogus teturi plačias galimybes pasirinkti užsiėmimą. Bet svarbu tai, kad tam tikrą pasirinkimą turime, kad nesame amžinai įpareigoti dirbti konkretų darbą, kuris mums parinktas ar kurį galbūt patys pasirinkome praeityje, ir jeigu mūsų padėtis tampa visai nepakenčiama arba jeigu mūsų širdis labiau linksta prie kito, tai beveik visuomet, ką nors paaukoję, galime tą padėtį pakeisti. Niekas nepadaro sąlygų labiau nepakenčiamų kaip žinojimas, jog jokiomis mūsų pastangomis jų

negalėsime pakeisti; ir net jeigu mes niekuomet nesurastume savyje dvasios stiprybės būtinam aukojimuisi, žinojimas, kad galėtume išsigelbėti, jei tik pakankamai pasistengtume, šiaip jau nepriimtiną padėtį padaro pakenčiamą.

Tai nereiškia, kad šiuo požiūriu viskas eina tik į gera mūsų dabartiniame pasaulyje ar kad viskas taip buvo liberaliojoje praeityje ir kad nedaug tegalima praplėsti žmonių pasirinkimo galimybes. Čia, kaip ir kitose srityse, valstybė gali daug nuveikti padėdama skleisti žinias bei informaciją ir palaikydama mobilumą. Bet reikalas tas, kad toks valstybės veiksmas, kuris iš tikrųjų galimybes praplėstų, yra beveik visiškai priešingas tam „planavimui“, kuris šiandieną visuotinai ginamas ir praktikuojamas. Tiesa, dauguma planuotojų žada, kad naujame suplanuotame pasaulyje laisvas užsiėmimo pasirinkimas bus skrupulingai puoselėjamas ar net plečiamas. Bet jie žada daugiau, negu gali įvykdyti. Jeigu jiems rūpi planavimas, jie priversti kontroliuoti skirtingų profesijų ir veiklos pasirinkimą ar atlyginimo sąlygas arba ir vieną, ir kita. Beveik visais žinomais planavimo atvejais tokios kontrolės ir ribojimų įvedimas būdavo viena iš pirmųjų priemonių. Jeigu tokia kontrolė būtų visuotinai taikoma ir vykdoma vieno planavimo organo, tai nereikia lakios vaizduotes, kad suprastum, kas liktų iš žadėtosios „profesijos pasirinkimo laisvės“. „Pasirinkimo laisvė“ būtų gryna fikcija, vien tik pažadas nediskriminuoti, o tuo tarpu neišvengiamai tektų diskriminuoti, ir daugiausia, ko žmogus galėtų tikėtis, būtų tai, kad atranka būtų daroma tokiu pagrindu, kurį valdžia laikytų objektyviu.

Būtų mažas skirtumas, jei planuojanti valdžia apsiribotų įdarbinimo sąlygų tvirtinimu ir mėgintų reguliuoti dirbančiųjų skaičių šias sąlygas peržiūrėdama. Nustatydama atlyginimą, ji uždarytų ištisoms žmonių grupėms kelią į daugelį profesijų ne mažiau sėkmingai, negu jas specialiai atstumdama. Neišvaizdi mergaitė, trokštanti tapti pardavėja, paliegęs berniukas, iš širdies trokštantis darbo, kur liguistumas jam kliudytų, ir apskritai mažiau gabūs ar mažiau tinkami nebus būtinai atstumti konkurencinės visuomenės; jeigu jie pakankamai tą darbo vietą vertina, jie dažnai turės galimybę padaryti pradžią savo finansine auka, o vėliau ir įsitvirtinti dėl savybių, kurios iš pradžių nebuvo labai akivaizdžios. Bet kai valdžia nustato atlyginimus visai kategorijai, ir atranka iš kandidatų daroma pagal objektyvius kriterijus, tai troškimų stiprumas mažai ko bus vertas. Asmuo, kurio kvalifikacija nėra standartinė arba kurio temperamentas nėra įprastas, jau negalės sudaryti ypatingos sutarties su darbdaviu, kurio nuostatos atitiktų jo ypatingus poreikius: jau neturės pasirinkimo žmogus, kuriam griežtai nustatytas darbo laikas ar net nerūpestingas gyvenimas gaunant menkas ir gal net neužtikrintas pajamas patinka labiau negu kasdienė rutina. Sąlygos bus be išimties tokios, kokios tam tikru mastu neišvengiamai būna didelėje organizacijoje, – ar net blogesnės, nes čia nebus jokios galimybės išsigelbėti. Nebeturėsime laisvės būti racionalūs ir sumanūs ten ir tada, kur ir kada mums tiesiog atrodys verta tai daryti; visi turėsime prisitaikyti prie standartų, kuriuos planuojanti valdžia turės patvirtinti, idant palengvintų sau užduotį. Siekdama šį neaprėpiamą uždavinį padaryti įvykdomą, ji turės visą žmogaus sugebėjimų bei

polinkių įvairovę redukuoti į kelias nesunkiai vienas kitą pakeičiančių vienetų kategorijas ir sąmoningai nepaisyti mažesnių asmeninių skirtumų.

Nors skelbiamas planavimo tikslas būtų tas, kad žmogus nustotų buvęs vien tik priemone, praktiškai – kadangi plane būtų neįmanoma atsižvelgti į individualius norus ir nenorus – individas labiau negu bet kada taptų vien priemone, valdžios naudojama aptarnauti tokioms abstrakcijoms kaip „visuomeninė gerovė“ arba „bendruomenes labas“.

***

Kad konkurencinėje visuomenėje daugelis daiktų gali būti įsigyti už tam tikrą kainą – nors dažnai turime mokėti negailestingai brangiai, – yra faktas, kurio svarba kažin ar gali būti pervertinta. Tačiau jo priešybė – ne visiška pasirinkimo laisvė, o įsakymai bei draudimai, kuriems būtina paklusti, ir galų gale – galingųjų malonė.

Dėl painiavos, įsigalėjusios visuose šiuose dalykuose, svarbu pasakyti, jog dingstimi priekaištauti galėjo tapti tai, kad konkurencinėje visuomenėje beveik viskas gali būti gauta už tam tikrą kainą. Jeigu žmonės, kurie protestuoja prieš tai, kad aukštesnės gyvenimo vertybės būtų įtrauktos į „piniginius santykius“, iš tikrųjų nori pasakyti, kad mums neturi būti leidžiama aukoti mūsų mažesnių poreikių siekiant išsaugoti aukštesnes vertybes ir kad šis pasirinkimas turi būti daromas už mus kitų, tai šis reikalavimas laikytinas labai keistu ir kažin ar liudija didelę pagarbą individo orumui. Kad gyvybė ir sveikata, grožis ir dora, garbė ir rami sąžinė gali dažnai būti išsaugoti tik didžiule materialia kaina ir kad kažkas čia turi daryti pasirinkimą, yra lygiai taip pat neginčijama kaip ir tiesa, jog mes visi kartais nesame pasirengę toms materialioms aukoms, kurios būtinos ginant šias aukštesnes vertybes nuo visokių pažeidimų.

Paimkime tik vieną pavyzdį. Mes, žinoma, galėtume iki nulio sumažinti automobilių avarijų skaičių, jeigu, nerasdami kito būdo, pasiryžtume užmokėti automobilių išnaikinimo kainą. Ir tas pat galioja tūkstančiams kitų pavyzdžių, kai mes nuolat rizikuojame gyvybe, sveikata ir visomis subtiliomis mūsų pačių ir mūsų kaimynų dvasios vertybėmis siekdami to, ką tuo pat metu paniekinamai apibūdiname kaip mūsų materialų komfortą. Kitaip ir negali būti, nes visi mūsų tikslai varžosi dėl tų pačių priemonių; ir mes negalėtume siekti nieko kito, tik šių absoliučių vertybių, jeigu būtų nevalia jokia kaina statyti jų pavojun.

Kad žmonės trokšta palengvinti skausmingą pasirinkimą, kurio iš jų dažnai reikalauja nepermaldaujami faktai, nėra joks netikėtumas. Bet retai kuris nori tokio palengvinimo, kad vietoj jo rinktųsi kiti. Žmonės paprasčiausiai nori, kad apskritai nereiktų rinktis. Ir jie per daug lengvai patiki, kad pasirinkimas iš tikrųjų nėra būtinas, kad jį jiems užkrovė tik ta konkreti ekonominė

sistema, kurioje mes gyvename. Iš tikrųjų jie nepatenkinti tuo, kad egzistuoja ekonominė problema.

Naivų žmonių tikėjimą, kad ekonominės problemos iš tikrųjų jau nebėra, dar sustiprina nepagrįstos kalbos apie „potencialų perteklių“, kuris – jei jis būtų tikras dalykas – iš tiesų reikštų, kad nebėra ekonominės problemos, kuri pasirinkimą daro neišvengiamą. Tačiau nors šie spąstai įvairiais pavadinimais tarnavo socialistinei propagandai per visa socializmo istoriją, jie ir dabar, kaip ir prieš šimtą metų, kai jie buvo pirmąkart panaudoti, yra nenuslepiama netiesa. Per visa šį laiką nė vienas ja pasinaudojęs nepateikė veiksmingo gamybos plėtros plano, kuris bent Vakarų Europoje panaikintų tai, ką mes laikome neturtu, o ką jau kalbėti apie visą pasaulį. Skaitytojas gali būti tikras, kad visi kalbantieji apie potencialų perteklių yra arba nesąžiningi, arba nesupranta, ką kalbą[34]. Bet kaip tik ši nepamatuota viltis labiau negu kas kita stumia mus į planavimo kelią.

Nors masių judėjimas dar semiasi peno iš klaidingo įsitikinimo, esą planinė ekonomika duotų daug didesnę produkciją, palyginti su konkurencine sistema, jo laipsniškai išsižada dauguma problemos tyrinėtojų. Daugelis socialistinių pažiūrų ekonomistų, rimtai studijavusių centralizuoto planavimo problemas, dabar tenkinasi viltimi, kad planinė visuomenė savo našumu prilygs konkurencinei sistemai; dabar jie propaguoja planavimą ne dėl jo didesnio produktyvumo, bet dėl to, kad jis užtikrinsiąs teisingesnį ir lygesnį gėrybių skirstymą. Tai iš tikrųjų vienintelis rimtas argumentas planavimo naudai. Neginčytina, – jeigu norime užtikrinti tokį gėrybių skirstymą, kuris atitiktų iš anksto nustatytą standartą, jeigu norime sąmoningai apibrėžti, kas ką turės, tai privalome planuoti visą ekonominę sistemą. Bet lieka klausimas, ar toji kaina, kurią turėsime mokėti už kažkieno teisingumo idealo įgyvendinimą, nesukels daugiau nepasitenkinimo ir daugiau priespaudos, negu kad jų kadaise sukėlė tiek daug keiktas laisvas ekonomikos jėgų žaismas.

***

Mes rimtai apsigautume, jei šiuos savo nuogąstavimus mėgintume sušvelninti mintimi, jog centralizuoto planavimo įvedimas būtų tik grįžimas po trumpo laisvosios ekonomikos tarpsnio prie tų ryšių ir tos tvarkos, kuri valdė ekonominę veiklą daugelį amžių, ir kad todėl asmens laisvės pažeidimai čia nebūtų didesni kaip tie, kurie buvo iki *laissez faire* amžiaus. Tai pavojinga iliuzija. Net tais Europos istorijos periodais, kai ekonominis gyvenimas buvo labiausiai reglamentuojamas, buvo apsiribojama bendros ir daugmaž pastovios taisyklių sistemos sudarymu išsaugant individui

[34] Kad pateisintume šiuos piktus žodžius, galime pacituoti išvadas, prie kurių knygoje *Conditions of Economic Progress* (1940) priėjo Colinas Clarkas, vienas žinomiausių jaunesniosios kartos ekonomistų statistikų, neabejotinai pažangių pažiūrų ir griežtai moksliškos nuostatos žmogus: „Dažnai kartojamos frazės apie skurdą pertekliaus pašonėje ir apie tai, kad gamybos problemos jau būtų išspręstos, jei tik išspręstume paskirstymo problemą, pasirodo esą pačios melagingiausios iš visų šiuolaikinių klišių. <...>. Nepakankamas gamybinių pajėgumų panaudojimas yra itin svarbus klausimas tik Jungtinėse Valstijose, nors kai kuriais metais jis buvo šiek tiek svarbus ir Didžiojoje Britanijoje, Vokietijoje bei Prancūzijoje; tačiau didžiumai pasaulio jis visiškai antraeilis, palyginti su kur kas svarbesniu faktu, kad ir panaudojant visus gamybinius resursus pagaminama tiek mažai. Pertekliaus amžius dar negreitai ateis <...>. Jeigu nepagrįstas nedarbas būtų pašalintas iš gamybinio ciklo, tai gerokai pakeltų Jungtinių Valstijų gyventojų pragyvenimo lygį, bet pasaulio, kaip visumos, požiūriu tai būtų tik menkas indėlis sprendžiant kur kas didesnę problemą – kaip padidinti pasaulio gyventojų daugumos realias pajamas bent kiek priartinant jas prie civilizuoto lygio“ (p. 3–4).

plačią laisvės sritį. Tuo metu turėtas kontrolės aparatas nebūdavo pajėgus išreikalauti vykdyti ką nors daugiau kaip bendriausius nutarimus. Ir net ten, kur kontrolė buvo beveik visa apimanti, ji darė įtaką tik toms asmens veiklos sritims, per kurias jis dalyvavo visuomeniniame darbo pasidalijime. Kur kas platesnėje srityje, kurioje jis tuomet dar gyveno iš savo paties gamybos, jis turėdavo laisvę veikti kaip tinkamas.

Padėtis dabar visiškai kita. Liberaliosios eros laikotarpiu didėjantis darbo pasidalijimas sukūrė tokią situaciją, kad beveik kiekviena mūsų veikla yra visuomeninio proceso dalis. Tai tokia raida, kurios mes negalime pasukti atgal, nes tik dėl jos galime išlaikyti nepaprastai išaugusio gyventojų skaičiaus bent jau dabartinį pragyvenimo lygį. Vadinasi, konkurencijos pakeitimas centriniu planavimu pareikalautų kur kas didesnės mūsų gyvenimo dalies centralizuoto valdymo negu kad kada nors anksčiau. Jis negalėtų apsiriboti tuo, ką laikome savo ekonomine veikla, nes dabar mes beveik kiekviena savo gyvenimo dalimi esame priklausomi nuo kieno nors kito ekonominės veiklos[35]. Tas užsidegimas „kolektyviniu poreikių tenkinimu“, kuriuo mūsų socialistai taip puikiai išgrindė kelią totalitarizmui ir kuris reikalauja, kad mes mėgautumės savo malonumais ar tenkintume savo būtinus poreikius nustatytu laiku ir nustatyta forma, yra, žinoma, iš dalies sumanytas kaip politinio auklėjimo priemonė. Bet jo taip pat neišvengiamai reikalauja planavimas, kurio esmė – atimti iš mūsų pasirinkimą, idant gautume tai, kas geriausiai tinka planui, ir tokiu laiku, kurį numato planas.

Dažnai tvirtinama, kad politinė laisvė neturi prasmės be ekonominės laisvės. Tai visai teisinga, tačiau teisinga prasme, beveik priešinga prasmei, kuria toji frazė vartojama mūsų planuotojų. Ekonominė laisvė, kuri yra bet kokios kitos laisvės prielaida, negali būti laisvė nuo ekonominių rūpesčių, kurią mums žada socialistai ir kuri gali būti pasiekta tik tuo pačiu metu atėmus iš individo ir būtinumą, ir valią rinktis; tai turi būti mūsų ekonominės veiklos laisvė, kurią kartu su pasirinkimo teise neišvengiamai lydi rizika ir atsakomybė dėl tos teisės.

VIII. KAS KĄ?

Puikiausia iš visų kada nors pasauliui suteiktų progų buvo atmesta todėl, kad lygybės troškimas sužlugdė laisvės viltį.

Lordas Actonas

Reikšminga, kad vienas iš dažniausių priekaištų, mestų konkurencijai, yra tas, jog ji „akla“. Čia visai ne pro šalį prisiminti, kad antikos laikais aklumas buvo teisingumo deivės savybė.

[35] Neatsitiktinai totalitarinėse valstybėse, ar tai būtų Rusija, ar Vokietija, ar Italija, klausimas, kaip organizuoti žmonių laisvalaikį, tapo planavimo problema. Vokiečiai šiai problemai net išrado šlykštų ar savaime prieštaringą pavadinimą *Freizeitgestaltung* (pažodžiui: laisvo laiko formavimas), tarsi dar galima būtų kalbėti apie „laisvą laiką“, kai jį reikia praleisti valdžios nurodytu būdu.

Nors konkurencija ir teisingumas gali neturėti daugiau nieko bendra, konkurenciją, kaip ir teisingumą, galima pagirti už tai, kad ji nedaro skirtumo tarp asmenų. Kad neįmanoma iš anksto pasakyti, kas bus laimingieji ir ką ištiks nesėkmė, kad atlyginimai ir nuobaudos nėra dalijami pagal kieno nors nuomonę dėl atskirų žmonių nuopelnų ar pražangų, o priklauso nuo jų gebėjimų ir laimės, – šitai ne mažiau svarbu kaip ir tai, jog sudarinėdami įstatymus, negalėsime iš anksto numatyti, kurie konkretūs asmenys išloš ir kurie pralošjuos taikant. Ir tai vis dėlto yra tiesa, nes konkurencijos sąlygomis atsitiktinumas ir sėkmė dažnai ne mažiau svarbūs atskirų žmonių likimui už sumanumą ir įžvalgą.

Mums duota pasirinkti ne iš vienos sistemos, kurioje kiekvienas gauna, ką nusipelnęs, pagal kažkokį absoliutų ir visuotiną teisingumo matą, ir kitos sistemos, kurioje individams tenkančias dalis lemia atsitiktinumas ir laiminga ar nelaiminga proga, bet iš sistemos, kurioje keleto asmenų valia sprendžia, ką kas gaus, ir sistemos, kur tai bent iš dalies priklauso nuo žmonių sugebėjimų ir iniciatyvos, o iš dalies ir nuo nenumatomų aplinkybių. Tai ne mažiau reikšminga, nes esant laisvojo verslo sistemai ne visų šansai yra lygūs; juk tokia sistema būtinai grindžiama privačia nuosavybe ir (nors galbūt ne taip pat būtinai) paveldėjimu, kurie sukuria galimybių skirtingumus. Iš tikrųjų esama tvirtų argumentų šių galimybių nelygybę mažinti, kiek tik leidžia įgimti skirtingumai ir kiek tai įmanoma padaryti nepažeidžiant beasmeniškumo to proceso, kur kiekvienas turi mėginti savo šansą ir kur jokio asmens nuomonė apie tai, kas teisinga ir pageidautina, nėra viršesnė už kitų.

Faktas, kad neturtingųjų galimybės konkurencinėje visuomenėje yra kur kas ribotesnės negu turtingųjų galimybės, visai neprieštarauja tai tiesai, kad tokioje visuomenėje neturtingasis yra daug laisvesnis už materialiai kur kas geriau apsirūpinusį žmogų kitokio tipo visuomenėje. Nors konkurencijos sąlygomis tikimybė, jog neturtingas žmogus susikraus didelį turtą, yra daug mažesnė negu nuosavybę paveldėjusio žmogaus, pirmajam tai ne tik įmanoma: konkurencinė sistema yra vienintelė sistema, kur tai priklauso vien nuo jo paties, o ne nuo galingųjų malonės, ir kur niekas negali pastoti žmogui kelio jam mėginant šį tikslą pasiekti. Tik todėl, kad mes užmiršome, ką reiškia nelaisvė, mes dažnai nepastebime to akivaizdaus fakto, kad visais praktiniais požiūriais menkai apmokamas nekvalifikuotas darbininkas mūsų šalyje turi daugiau laisvės tvarkyti savo gyvenimą negu smulkusis verslininkas Vokietijoje ar daug geriau apmokamas inžinierius ar direktorius Rusijoje. Ar tai būtų darbo, ar gyvenamosios vietos keitimas, ar tam tikrų pažiūrų skleidimas, ar laisvalaikio praleidimo būdas – nors kartais už savo polinkių tenkinimą gali tekti mokėti brangiai, o daugeliui gali atrodyti, kad per brangiai, – vis dėlto nėra jokių neįveikiamų kliūčių, jokių pavojų asmens saugumui ir laisvei, kurie brutalia jėga sietų jį su užduotimi ir aplinka, kurią jam skyrė vyresnybė.

Tiesa yra tai, kad daugumos socialistų teisingumo idealas būtų patenkintas, jei vien

privačios pajamos, gaunamos už nuosavybę būtų panaikintos, o skirtumai tarp atskirų žmonių uždirbtų pajamų pasiliktų tokie, kokie jie yra dabar[36]. Jie tik užmiršta, kad perleidus visą gamybos priemonių nuosavybę valstybei, valstybės atliekami veiksmai praktiškai turi nulemti visas kitas pajamas. Valstybei šitaip suteikta galia ir reikalavimas, kad valstybė naudotų ją „planavimui“, reiškia ne ką kita kaip reikalavimą, kad ji ją naudotų suvokdama visus šiuos padarinius.

Klaidinga manyti, kad galia, kuri šitaip suteikiama valstybei, yra tik iš kitų jai perleista. Tai galia, kuri yra naujai sukurta ir kurios konkurencinėje visuomenėje niekas neturi. Kol nuosavybė paskirstyta daugybei savininkų, nė vienas iš jų nepriklausomai veikdamas neturi išimtinės galios nustatinėti atskiriems žmonėms jų pajamas ar pareigas – niekas nėra priklausomas nuo kurio nors vieno nuosavybės savininko, nebent tas siūlytų geresnes sąlygas nei kiti.

Mūsų karta užmiršo vieną dalyką – kad privačios nuosavybės sistema yra svarbiausia laisvės garantija ne tik tiems, kurie nuosavybę turi, bet ne ką mažiau ir tiems, kurie jos neturi. Tik todėl, kad gamybos priemonių kontrolė paskirstyta daugeliui nepriklausomai veikiančių žmonių, niekas neprimeta mums visiškos valdžios, ir mes, kaip individai, galime patys spręsti, ką daryti su savimi. Jeigu visos gamybos priemonės būtų sutelktos į vienas rankas – tebūnie jos nominaliai „visuomenės“, kaip visumos, ar diktatoriaus rankos, – tas, kuris šią kontrolę vykdys, turės mus savo visiškoje valdžioje.

Kas gali rimtai abejoti, kad nedidelės rasinės ar religinės mažumos narys be jokios nuosavybės bus laisvesnis tada, kai kiti jo bendruomenės nariai turės nuosavybę ir todėl bus pajėgūs jį pasisamdyti, negu tada, kai privati nuosavybė bus panaikinta ir jis taps bendruomeninės nuosavybės nominalios dalies savininku? Ar kad galia, kurią mano atžvilgiu turi multimilijonierius, galintis būti mano kaimynu ar galbūt mano darbdaviu, yra kur kas mažesnė už tą, kurią turi menkiausias *fonctionnaire*, besinaudojantis prievartine valstybės galia, nuo kurio sprendimo priklauso, ar man bus leista ir kaip bus leista gyventi ar dirbti? Ir kas neigs, kad pasaulis, kuriame turtingieji turi valdžią, yra vis dėlto geresnis už tą, kuriame tik turintieji valdžią gali įsigyti turto?

Graudina, bet kartu ir padrąsina tai, kad tokie žymūs ir seni komunistai kaip Maxas Eastmanas iš naujo atranda šią tiesą:

„Dabar man atrodo akivaizdu – nors, turiu pripažinti, aš lėtai ėjau prie šios išvados, – kad privačios nuosavybės institucija yra vienas iš pamatinių dalykų, suteikiančių žmogui tą ribotą

[36] Labai gali būti, kad mes pervertiname tą mastą, manydami, kad pajamų nelygybę lemia daugiausia iš nuosavybės gaunamos pajamos, vadinasi, ir tą mastą, kuriuo būtų įveikta svarbiausioji nelygybė panaikinus pajamas iš nuosavybės. Ta menka informacija, kurią turime apie pajamų paskirstymą Tarybų Rusijoje, neduoda pagrindo manyti, kad nelygybė ten esmingai mažesnė už nelygybę kapitalistinėje visuomenėje. M. Eastmano (*The End of Socialis in Russia* [1937], p. 30–34) pateikta informacija iš oficialių Rusijos šaltinių, kurie liudija, kad skirtumas tarp aukščiausio ir žemiausio atlyginimų Rusijoje yra to paties dydžio (maždaug 50 ir 1) kaip Jungtinėse Valstijose; o Leonas Trockis, pagal J.Burnhamo cituojamą straipsnį (*The Managerial Revolution* [1941], p. 43), ne anksčiau kaip 1939 metais suskaičiavo, kad „ 11 ar 12 procentų tarybinių gyventojų dabar gauna maždaug 50 procentų nacionalinių pajamų. Ši diferenciacija didesnė nei Jungtinėse Valstijose, kur 10 procentų gyventojų gauna apie 35 procentus nacionalinių pajamų“.

laisvės ir lygybės kiekį, kurį Marxas tikėjosi paversti beribiu šią instituciją panaikindamas. Gana keista, kad Marxas pirmasis tai pamatė. Jis mums pranešė, žvelgdamas atgal, kad privataus kapitalizmo su jo laisvąja rinka evoliucija buvo prielaida rastis visoms mūsų demokratinėms laisvėms. Jam niekad neatėjo į galvą, žvelgiant į priekį, kad jeigu taip yra iš tikrųjų, tai visos kitos laisvės gali išnykti panaikinus laisvąją rinką“.[37]

***

Kartais, atremiant tokius nuogąstavimus, sakoma, kad nėra jokio reikalo planuotojui nustatinėti individų pajamų. Socialiniai ir politiniai sunkumai, kylantys nustatant atskirų žmonių indėlį į nacionalines pajamas, yra tokie akivaizdūs, kad net labiausiai užkietėjęs planuotojas greičiausiai labai susimąstys prieš pateikdamas kokiam nors valdininkui šią užduotį. Tikriausiai kiekvienas, kas šiuos sunkumus suvokia, bus linkęs apriboti planavimą gamyba, naudotis juo tik užtikrindamas „racionalų pramonės organizavimą“, o pajamų paskirstymą kiek galint daugiau palikti beasmenėms jėgoms. Nors ir neįmanoma valdyti pramonės nedarant jokio poveikio paskirstymui ir nors nė vienas planuotojas nepanorės palikti paskirstymo vien rinkos jėgoms, jie visi greičiausiai bus linkę apsiriboti patikinimu, kad šis paskirstymas atitiks tam tikras bendras lygybės ir teisingumo taisykles, kad bus vengiama ryškios nelygybės ir kad santykis tarp pagrindinių klasių pajamų bus teisingas, nesiimdami atsakomybės dėl atskirų tam tikros klasės žmonių padėties ar dėl mažesnių grupių bei individų gradacijų bei diferenciacijos.

Jau matėme, kad dėl glaudžios visų ekonominių reiškinių tarpusavio priklausomybės sunku nutraukti planavimą ten, kur norime, ir kad laisvosios rinkos trikdymams pasiekus tam tikrą laipsnį, planuotojas bus verčiamas plėsti savo kontrolę tol, kol ji taps visa apimanti. Šie ekonominiai argumentai, paaiškinantys, kodėl neįmanoma nutraukti sąmoningos kontrolės tiksliai ten, kur mes norime, yra gerokai sustiprinami tam tikrų visuomeninių ar politinių tendencijų, kurių jėga, plečiantis planavimui, vis labiau jaučiama.

Kai tik paaiškėja ir tampa bendrai pripažinta tai, kad individo padėtį lemia ne beasmenės jėgos, kad ji nėra daugelio konkurencinių pastangų padarinys, bet kad ją lemia sąmoningas valdžioje esančiojo sprendimas, žmonių požiūris į savo padėtį visuomenės sistemoje neišvengiamai pakinta. Visuomet egzistuos vienokia ar kitokia nelygybė, kuri atrodys neteisinga dėl jos kenčiantiesiems, vilčių žlugimas, kuris atrodys neužtarnautas, ir likimo smūgiai, kurie atrodys nepelnyti. Bet kai tokie dalykai atsitiks sąmoningai valdomoje visuomenėje, žmonių reagavimo būdas labai skirsis nuo reakcijos į juos, kai jie nėra nulemti kieno nors sąmoningo sprendimo.

Nelygybė neabejotinai kur kas lengviau pakeliama ir mažiau žeidžia asmens orumą, jei ją

[37] *Reader's Digest*, July, 1941, p. 39.

lemia beasmenės jėgos, o ne kieno nors sumanymas. Konkurencinėje visuomenėje žmogus nežeminamas, jo orumas nepažeidžiamas, jei firma praneša atsisakanti jo paslaugų ar negalinti pasiūlyti jam geresnio darbo. Tiesa, užsitęsusio masinio nedarbo periodais poveikis daugeliui gali būti labai panašus į tokį. Bet šiam blogiui užkirsti kelią yra kitokių ir geresnių būdų negu centrinis planavimas. Tačiau darbo ar pajamų netekimas, kurie visuomet kai kuriuos užklups bet kokioje visuomenėje, be abejo, yra mažiau žeminantis, jei tai yra nesėkmės, o ne valdžios sąmoningai užkrautas padarinys. Kad ir kokia karti būtų ta patirtis, ji būtų daug kartesnė esant planinei visuomenei. Ten individai turės spręsti ne tik tai, ar asmuo reikalingas tam tikram darbui, bet ir ar jis reikalingas apskritai ir kiek reikalingas. Jo padėtis gyvenime turės būti jam nustatyta kitų.

Nors žmonės susitaikys su vargu, kuris gali užklupti kiekvieną, jie ne taip lengvai susitaikys su vargu, kuris yra valdžios sprendimo padarinys. Negerai būti tik sraigteliu beasmenėje mašinoje, bet dar blogiau, jeigu negalime iš jos pasitraukti, jeigu mes „pririšti“ prie savo vietos ir prie mums parinktų viršininkų. Nepasitenkinimas savo likimu neišvengiamai didės suvokiant, kad tai žmogaus sąmoningo sprendimo padarinys.

Jei kartą vyriausybė ėmėsi planavimo teisingumo vardan, ji negali nesiimti atsakomybės už kiekvieno likimą ar padėtį. Planinėje visuomenėje mes visi žinosime, kad esame geresnėje ar blogesnėje padėtyje už kitus ne dėl aplinkybių, kurių niekas nekontroliuoja ir kurių neįmanoma tiksliai numatyti, bet dėl to, kad kažkoks valdininkas to nori. Ir visos mūsų pastangos pagerinti savo padėtį turės būti skirtos ne numatyti nekontroliuojamoms aplinkybėms ir kuo geriau pasiruošti joms įveikti, bet valdininkams, turintiems visą valdžią, nuteikti mūsų naudai. Devynioliktojo amžiaus anglų politinių mąstytojų piešiamas košmaras – padėtis, kurioje „neegzistuos jokio kito kelio į turtą ir garbę, kaip tik per vyriausybę“[38], – bus įgyvendinta taip tobulai, kaip jie niekad nesapnavo, nors tai jau pakankamai pažino kai kurios šalys, po to perėjusios į totalitarizmą.

***

Kai tik valstybė išsikelia uždavinį planuoti visą ekonominį gyvenimą, atskirų individų bei grupių deramo statuso problema neišvengiamai tampa centrine politine problema. Kadangi prievartinė valstybės galia viena pati spręs, kas ką privalo turėti, vienintelė galia, kurios bus verta siekti, bus priklausymas šiai vadovaujančiai galiai. Neliks jokių ekonominių ar socialinių klausimų, kurie nebus politiniai klausimai ta prasme, kad jų sprendimas priklausys išimtinai nuo tų, kurių rankose prievartinė galia ir kurių nuomonė visais atvejais bus viršesnė.

Man atrodo, pats Leninas pasiūlė Rusijai garsųjį posakį „kas ką?“ pirmaisiais Tarybų valdžios metais – šūkį, kuriame žmonės koncentruotai išreiškė visuotinę socialistinės visuomenės

[38] Cituojamus žodžius iš tikrųjų yra pasakęs jaunasis Disraelis.

problemą[39]. Kuris kurį suplanuos, kuris kuriam vadovaus ir viešpataus, kas nustatys kitiems žmonėms jų vietą gyvenime ir kas gaus kitų atseikėtą dalį? Štai kas būtinai taps svarbiausiais klausimais, sprendžiamais išimtinai aukščiausiosios valdžios.

Ne taip seniai vienas amerikiečių politinis tyrinėtojas šiek tiek išplėtojo Lenino posakį tvirtindamas, kad bet kokios valdžios problema – atsakyti, „kas, ką, kada ir kaip gauna“. Tam tikra prasme tai nėra netiesa. Kad bet kokia vyriausybė lemia skirtingų žmonių padėtį ir esant bet kokiai sistemai vargu ar yra koks nors gyvenimo aspektas, kurio negalėtų paveikti vyriausybės veiksmai, – visa tai, be abejo, tiesa. Kiek vyriausybė apskritai imasi kokių nors veiksmų, jie visuomet turės įtakos tam, „kas, ką, kada ir kaip gauna“.

Tačiau čia reikia nurodyti du fundamentalius skirtumus. Pirma, gali būti imamasi konkrečių priemonių neturint galimybės žinoti, kaip jos paveiks konkrečius individus; vadinasi, ir nesiekiant tokio konkretaus poveikio. Šį dalyką jau esame aptarę. Antra, kaip tik vyriausybės veiklos mastas lemia, ar visa, ką bet koks asmuo bet kokiu metu gauna, priklauso nuo vyriausybės ir ar šios įtaka apsiriboja tuo, kad kai kurie žmonės kai ką kada nors gaus. Čia ir glūdi visas skirtumas tarp laisvosios ir totalitarinės sistemos.

Liberaliosios ir totaliai planuojamos sistemos priešingumą vaizdžiai liudija įprasti nacistų ir socialistų nusiskundimai dėl „dirbtinio politikos ir ekonomikos atskyrimo“ ir jų taip pat įprasti reikalavimai pajungti ekonomiką politikai. Šios frazės, matyt, reiškia ne tik tai, kad ekonominėms jėgoms dabar leidžiama tarnauti tikslams, kurie visai nepriklauso vyriausybės politikai, bet taip pat ir tai, kad ekonominė galia gali būti pasitelkiama, nepriklausomai nuo vyriausybės valdymo, ir tokiems tikslams, kuriems vyriausybė gali nepritarti. Bet alternatyva nėra vien tai, kad turi būti tik viena valdžia, o tai, kad ši vienintelė valdžia kontroliuotų visus žmonių tikslus ir ypač kad ji visiškai kontroliuotų kiekvieno individo padėtį visuomenėje.

***

Tikras dalykas, kad vyriausybė, kuri imasi vadovauti ekonominei veiklai, turės panaudoti savo galią kažkieno distributyviam teisingumo idealui įgyvendinti. Bet kaip ji gali naudoti ir kaip naudos šią galią? Kokiais principais ji vadovausis, ar turėtų vadovautis? Ar yra apibrėžtas atsakymas į nesuskaičiuojamus pelnyto atlyginimo klausimus, kurie iškils ir kuriems reikės rasti pagrįstą sprendimą? Ar yra tokia vertybių skalė, dėl kurios galėtų sutarti protingi žmonės, pateisinanti naują hierarchinę visuomenės tvarką bei patenkinanti teisingumo reikalavimus?

Yra tik vienas bendras principas, tik viena paprasta taisyklė, kuri iš tikrųjų duotų

[39] Cituojama pagal: M.Muggeridge, *Winter in Moscow* (1934); Arthur Feiler, *The Experiment of Bolshevism* (1930).

apibrėžtą atsakymą į visus šiuos klausimus: lygybė, visiška ir absoliuti visų individų lygybė visais tais atžvilgiais, kurie prieinami žmogaus kontrolei. Jeigu tai būtų visuotinai laikoma pageidautinu dalyku (visai nekreipiant dėmesio į klausimą, ar tai būtų praktiškai veiksminga, t. y. ar tai sukurtų pakankamus akstinus), toks principas suteiktų neapibrėžtai distributyvaus teisingumo idėjai aiškią prasmę ir duotų planuotojui aiškų vadovavimosi kriterijų. Bet visiškai prasilenkia su tiesa teigiantieji, kad šios rūšies mechaninę lygybę žmonės paprastai laiko pageidautina. Nė vienas socialistinis judėjimas, skelbęs visišką lygybę, nebuvo kada nors susilaukęs rimtesnės paramos. Socializmas žadėjo ne absoliučiai lygų, bet teisingesnį ir lygesnį paskirstymą. Ne „lygybė“ absoliučia prasme, bet „didesnė lygybė“ yra vienintelis tikslas, kurio siekiama rimtai.

Nors šie du idealai skamba labai panašiai, jie be galo skirtingi, kai turime galvoje mūsų problemą. Jeigu absoliuti lygybė apibrėžtų planuotojo užduotį visai aiškiai, tai didesnės lygybės siekis būtų vien negatyvus ir išreikštų ne daugiau kaip nepasitenkinimą esama padėtimi; todėl kol mes nepasirengę pripažinti, kad kiekvienas žingsnis visiškos lygybės link yra sveikintinas, tai vargu ar atsako bent į vieną iš tų klausimų, kuriuos turės spręsti planuotojas.

Tai nėra kabinėjimasis prie žodžių. Čia mes susiduriame su lemiama problema, kurią terminų panašumas gali nuo mūsų nuslėpti. Jeigu sutarimas dėl visiškos lygybės atsakytų į visus nuopelnų klausimus, kuriuos turi spręsti planuotojas, tai didesnės lygybės formulė neatsako praktiškai nė į vieną. Pastarosios turinys kažin ar apibrėžtesnis už frazes „bendras labas“ ar „visuomenės gerovė“. Ji neatleidžia mūsų nuo būtinybės spręsti kiekvienu atskiru atveju klausimą dėl konkrečių individų ar grupių nuopelnų ir niekuo nepadeda tam sprendimui. Visa, ką ji mums praktiškai nurodo, yra atimti iš turtingųjų, kiek tik galime. Bet kai ateina laikas šį grobį pasidalinti, problema lieka tokia pat, tarsi „didesnės lygybės“ formulė niekad ir nebūtų buvusi sugalvota.

***

Daugelis žmonių sunkiai pripažįsta, kad mes neturime dorovinių kriterijų, kurie mus įgalintų šiuos klausimus išspręsti – jeigu ne tobulai, tai bent dėl didesnio bendro pasitenkinimo, palyginti su tuo, kuris pasiektas konkurencinėje sistemoje. Argi neturi kiekvienas iš mūsų tam tikros sampratos apie tai, kas yra „teisinga kaina“ ar „deramas atlyginimas“? Argi mes negalime remtis stipriu žmonių teisingumo jausmu? Ir net jeigu dabar dar ne visai sutariame dėl to, kas teisinga ar derama konkrečiu atveju, tai argi žmonių idėjos nesusikonsoliduotų į labiau apibrėžtus kriterijus, jei tik jiems būtų suteikta galimybė pamatyti savo idealus įgyvendintus?

Deja, šios viltys menkai pagrįstos. Mūsų turimi kriterijai yra kilę iš mums žinomo konkurencinio režimo ir būtinai išnyks po to, kai išnyks konkurencija. Kalbėdami apie teisingą kainą ar deramą atlyginimą turime omenyje įprastą kainą ar atlyginimą, tą grįžtamąjį atlygį, kurio

tikėtis žmones išmokė praeities patyrimas, arba tokią kainą ar atlyginimą, kurie egzistuotų, jeigu nebūtų monopolistinės eksploatacijos. Vienintelė rimta išimtis kadaise buvo darbininkų pretenzijos į „visą jų darbo produktą“, kuriomis remiasi ne viena socialistinė doktrina. Tačiau šiandien yra mažai socialistų, kurie laikosi nuomonės, kad socialistinėje visuomenėje kiekvienos pramonės šakos visa produkcija bus išsidalijama tos šakos dirbančiųjų. Juk tai reikštų, kad darbininkai pramonės šakose, naudojančiose didelį kapitalą, turėtų kur kas didesnes pajamas už dirbančius mažai kapitalo turinčiose pramonės šakose, o tai daugumos socialistų būtų laikoma didžiausia neteisybe. Ir dabar gana plačiai pripažįstama, kad ši konkreti tezė buvusi paremta klaidinga faktų interpretacija. Bet jeigu jau kartą individualaus darbuotojo pretenzija į „savo“ produktą atmetama, ir visas pelnas nuo kapitalo paliekamas paskirstyti visiems dirbantiesiems, tai vėl iškyla toji pagrindinė – paskirstymo problema.

Galima tarti, kad tam tikros prekės „teisinga kaina“ ar „deramas“ atlyginimas už tam tikrą paslaugą galėtų būti pakankamai objektyviai nustatyti, jeigu nepriklausomai būtų numatytos reikiamas tų prekių ar paslaugų kiekis. Jeigu šios būtų pateikiamos nepriklausomai nuo išlaidų, tai planuotojas galėtų pamėginti atrasti, kokia kaina ar atlyginimas reikalingi tokiai pasiūlai sukurti. Bet planuotojas taip pat turi nutarti, kiek turi būti pagaminta kiekvienos rūšies prekių, ir tai darydamas nusprendžia, kokia bus teisinga kaina ar deramas atlyginimas. Jeigu planuotojas nutaria, kad mažiau reikia architektų ar laikrodininkų ir kad juos gali atstoti tie, kurie sutinka atlikti darbą už mažesnį atlyginimą, tai „deramas“ atlyginimas bus mažesnis. Spręsdamas, kuris iš įvairių tikslų yra svarbesnis, planuotojas taip pat sprendžia klausimą, kuri iš skirtingų asmenų bei grupių santykinai svarbesnė. Kadangi jis apskritai neturėtų traktuoti žmonių vien kaip priemonių, jis privalo atsižvelgti į padarinius ir sąmoningai pasverti tų skirtingų tikslų svarbą jo sprendimo padarinių atžvilgiu. Tačiau tai reiškia, kad jis būtinai tiesiogiai kontroliuos skirtingų žmonių padėtį.

Tai tinka kalbant ne tik apie individualų, bet ir apie skirtingų profesinių grupių santykinę padėtį. Paprastai mes linkę vaizduotis pajamas tam tikro verslo ar profesijos viduje kaip daugmaž vienodas. Bet pajamų skirtumai ne tik tarp geriausiai ir blogiausiai apmokamo gydytojo ar architekto, rašytojo ar aktoriaus, boksininko ar žokėjaus, bet ir tarp geriausiai ir blogiausiai apmokamo santechniko ar daržininko, bakalėjininko ar siuvėjo yra tokie pat dideli kaip ir skirtumai tarp turtingųjų ir neturtingųjų klasių pajamų. Ir nors, žinoma, bus griebiamasi standartizacijos kuriant kategorijas, individų diskriminacijos būtinybė pasiliks tokia pat nepriklausomai nuo to, ar ji pasireikš nustatant jiems jų individualias pajamas, ar skiriant juos tam tikroms kategorijoms.

Nėra reikalo daugiau kalbėti apie tikimybę, kad žmonės laisvoje visuomenėje paklustų tokiai kontrolei ar kad, jai paklusę jie liktų laisvi. Tai, ką Johnas Stiuartas Millis parašė šiuo klausimu beveik prieš šimtą metų, ir šiandien lygiai taip pat teisinga:

„Su nekintama taisykle – tokia kaip lygybės taisyklė – galima būtų susitaikyti, galima

būtų susitaikyti ir su atsitiktinumu ar išorine būtinybe; tačiau kad saujelė žmogiškųjų būtybių svertų kiekvieno nuopelnus ir duotų vienam daugiau, kitam mažiau, jei jai taip patinka ar ji taip nusprendžia, – šitai būtų nepakeliama, nebent tai darantys asmenys būtų laikomi daugiau nei žmonėmis ir jie remtųsi nežmoniškai baisiomis priemonėmis“[40].

***

Šie sunkumai nebūtinai baigiasi atvirais konfliktais, kol socializmas lieka negausios ir gana homogeniškos grupės siekiu. Jie iškyla į paviršių tik tuomet, kai socialistinę politiką iš tikrųjų mėginama įgyvendinti naudojantis daugybės įvairių, sudarančių tautos daugumą grupių, parama. Tada opiausias klausimas – kuris iš aibės skirtingų idealų bus primestas visiems ir kaip visi šalies resursai bus pajungti jam aptarnauti. Kaip tik todėl, kad planavimo sėkmei užtikrinti reikia sukurti vienodą požiūrį į pagrindines vertybes, mūsų laisvės apribojimas materialių dalykų atžvilgiu tiesiogiai veikia mūsų dvasinę laisvę.

Socialistai, kultūringi savo barbariškų palikuonių tėvai, tradiciškai tikisi išspręsti šią problemą auklėdami. Tačiau ką reiškia auklėjimas šiuo požiūriu? Juk jau esame patyrę, kad žinojimas negali sukurti naujų etinių vertybių, kad joks išsimokslinimo lygis nepriverčia žmonių laikytis tų pačių moralės normų, būtinų sąmoningai tvarkant visuomenės santykius. Konkrečiam planui pateisinti reikalingas ne racionalus įtikinimas, bet tikėjimo pripažinimas. Ir iš tikrųjų socialistai visur pirmieji pripažino, kad uždavinys, kurį jie sau iškėlė, reikalauja visuotinai pripažinti bendrą *Weltanschauung*, vieną vertybių sistemą. Stengdamiesi sukelti masinius judėjimus, paremtus vientisa pasaulėžiūra, socialistai pirmiausia ir sukūrė tas indoktrinacijos priemones, kuriomis taip veiksmingai pasinaudojo nacistai ir fašistai.

Vokietijoje ir Italijoje nacistams ir fašistams tikrai nereikėjo daug ko išrasti. Naujųjų politinių judėjimų išradimai, apėmę abiejų šalių gyvenimo aspektus, jau buvo padaryti socialistų. Politinės partijos, pajungiančios sau visą individo veiklą nuo lopšio iki kapo, pretenduojančios vadovauti visiems jo vertinimams ir siekiančios visas problemas paversti partinės ideologijos problemomis, idėja buvo pirmiausia įgyvendinta socialistų. Austrų socialistų autorius, kalbėdamas apie savo šalies socialistų judėjimą, su pasididžiavimu praneša, kad šio judėjimo „būdingas bruožas tas, jog jis yra sukūręs specialias organizacijas kiekvienoje darbininkų ir tarnautojų veiklos srityje“[41].

Nors šiuo požiūriu austrų socialistai galbūt yra toliau už kitus pažengę, padėtis kitur nebuvo labai skirtinga. Ne fašistai, bet socialistai buvo tie, kurie pradėjo burti vaikus nuo gležniausio amžiaus į politines organizacijas siekdami, kad jie tikrai išaugtų geri proletarai. Ne

[40] Principles of Political Economy, Book I, chap. ii, par. 4.
[41] G. Wieser, *Ein Staat stirbt*, Oesterreich 1934—1938 (Paris, 1938), p. 41.

fašistai, bet socialistai pirmieji sugalvojo organizuoti sportą bei žaidimus, futbolą bei turizmą partiniuose klubuose, kur nariams negrėstų užkratas kitokiomis pažiūromis. Socialistai pirmieji įtvirtino tai, kad partijos narys turi išsiskirti iš kitų sveikinimosi maniera bei kreipimosi forma. Būtent jie, organizuodami savo „kuopeles“ ir sugalvojo privataus gyvenimo sekimo priemonių, sukūrė totalitarinės partijos prototipą. „Balilla“ ir „Hitlerjugend“, „Dopolavoro“ ir „Kraft durch Freude“, politinės uniformos ir karinės partijos formuotės – visa tai ne kas kita kaip senesniųjų socialistinių institucijų imitacijos[42].

***

Kol socialistinis judėjimas šalyje yra glaudžiai susijęs su atskiros grupės interesais, dažniausiai su labiau kvalifikuotais pramonės darbininkais, tol bendro požiūrio į skirtingų visuomenės narių pageidautiną statusą formavimas yra palyginti paprasta problema. Judėjimui betarpiškai rūpi vienos konkrečios grupės statusas ir jo tikslas yra įtvirtinti tą statusą kitų grupių atžvilgiu. Tačiau problemos pobūdis kinta, kai žengiant pirmyn į socializmą kiekvienam tampa vis aiškiau, kad jo pajamas ir jo bendrą padėtį lemia prievartinis valstybės aparatas, kad jis gali išlaikyti ar pagerinti savo padėtį tik būdamas organizuotos grupės, pajėgiančios daryti įtaką valstybės aparatui ar kontroliuoti pastarąjį savo interesų naudai, nariu.

Tame virvės traukime, kurį šioje stadijoje pradeda įvairios skirtingų interesų grupės, tikrai nebūtinai nugalės neturtingiausių ir gausiausių grupių interesai. Taip pat ir senesniosios socialistų partijos, atvirai atstovavę konkrečios grupės interesams, nebūtinai buvo pranašesnės dėl to, jog buvo pirmos ir visą savo ideologiją pasuko taip, kad ji būtų patraukli fizinį darbą dirbantiems pramonės darbininkams. Pati jų sėkmė ir atkaklumas peršant visą savo dogmas neišvengiamai sukels galingą atoveiksmį – ne kapitalistų, bet tų labai stambių ir taip pat nuosavybės neturinčių klasių, kurios jaučia grėsmę savo santykinei padėčiai dėl pramoninės darbininkų elito puolimo.

Socialistinė teorija ir socialistinė taktika, net kur jos nebuvo pajungtos marksizmo dogmai, visur buvo paremtos idėja skirstyti visuomenę į dvi – kapitalistų ir pramonės darbininkų – klases, turinčias savo bendrų interesų, prieštaraujančių kitos klasės interesams. Socializmas tikėjosi greito senos vidurinės klasės išnykimo ir visiškai nekreipė dėmesio į naujos vidurinės klasės kilimą, į nesuskaičiuojamą armiją kontorų tarnautojų ir mašininkių, administracijos darbuotojų ir mokytojų, prekybininkų ir smulkiųjų tarnautojų, į prestižinių profesijų žemesniųjų sluoksnių klasę. Vienu metu šios klasės teikdavo darbininkų judėjimui daugumą vadų. Bet kaip radėjo aiškėti, kad šių klasių padėtis blogėja, palyginti su pramoninės darbininkų padėtimi, pastarųjų išpažįstami idealai prarado didžiąją dalį savo patrauklumo kitų akyse. Nors jie visi buvo socialistai, nes nekentė

[42] Politiniai „knygos klubai“ Anglijoje pateikia ne tokią jau nesvarbią paralelę.

kapitalistinės sistemos ir siekė turto padalijimo pagal savąsias teisingumo idėjas, šios idėjos pasirodė esančios labai nepanašios į tas, kurios buvo įsikūnijusios senesniųjų socialistinių partijų veikloje.

Priemonės, kurias senosios socialistų partijos sėkmingai naudodavo vienos profesinės grupės paramai užsitikrinti – pagerindamos tos grupės santykinę ekonominę padėtį, – negali būti panaudotos visų paramai užsitikrinti. Neišvengiamai turi kilti konkuruojantys socialistiniai judėjimai, kurie kreipsis paramos į tuos, kurių padėtis palyginti pablogėjusi. Daug tiesos dažnai skelbiamame teiginyje, jog fašizmas ir nacionalsocializmas yra viduriniosios klasės socializmas – tik Italijoje ir Vokietijoje šių naujųjų judėjimų rėmėjai vargu ar dar priklausė vidurinei klasei. Tai buvo daugiausia naujosios nuskriaustųjų klasės maištas prieš darbininkų aristokratiją, sukurtą pramonės darbininkų judėjimo.

Negali kilti abejonių, kad nė vienas ekonominis faktorius nepagelbėjo šiems judėjimams taip kaip mažai apmokamų profesionalų, universitetą baigusių inžinierių ar teisininkų ir apskritai „proletariato baltomis apykaklėmis“ pavydas mašinistui, spaustuvės surinkėjui bei kitiems stiprių profesinių sąjungų nariams, kurių pajamos daugelį kartų viršijo pirmųjų pajamas. Neabejotina ir tai, kad eilinis nacistų judėjimo narys judėjimo pradžioje pajamų požiūrių buvo vargingesnis už eilinį profsąjungos narį ar senesniosios socialistų partijos narį. Šią aplinkybę tik paryškino faktas, kad pirmasis neretai būdavo matęs geresnius laikus ir dažnai vis dar gyvendavo praeities suformuotoje aplinkoje.

Pasakymas „klasių kova *a rebour*“, kuris buvo populiarus Italijoje besiformuojant fašizmui, nurodo labai svarbų šio judėjimo bruožą. Konfliktą tarp fašistų ar nacionalsocialistų ir senesniųjų socialistinių partijų iš tiesų reikėtų laikyti tokiu konfliktu, kuris neišvengiamai kyla tarp besivaržančių socialistinių grupuočių. Tarp jų nebuvo jokio nesutarimo dėl to, kad kaip tik valstybės valia turinti nustatyti kiekvienam asmeniui jam deramą vietą visuomenėje. Bet visuomet buvo ir visuomet išliks labiausiai nesutariama dėl deramų vietų skirtingoms klasėms ir grupėms.

***

Senieji socialistų vadai, kurie savo partijas visuomet laikė visuotinio ateities judėjimo į socializmą priešakiniais būriais, sunkiai galėdavo suprasti, kodėl kaskart, ėmus plačiau diegti socialistinius metodus, kildavo vargingųjų klasių pasipiktinimas. Nors atskirų pramonės šakų senosios socialistų partijų ar darbininkų organizacijų nariai nesunkiai sutardavo dėl bendrų veiksmų prieš darbdavius, didelės klasės būdavo paliekamos šalti už durų. Ne be pagrindo šioms klasėms labiau pasiturinčios darbininkų judėjimo grupės atrodė priklausančios greičiau išnaudotojų

negu išnaudojamųjų klasei[43].

Žemesniųjų vidurinės klasės sluoksnių nepasitenkinimą, kurio pagrindu fašizmas ir nacionalsocializmas iš jų užverbavo didelę dalį savo šalininkų, dar sustiprino faktas, kad jų išsilavinimas ir profesinis pasirengimas daugeliu atvejų teikė jiems viltį užimti vadovaujančias padėtis ir kad jie laikė save turinčiais teisę priklausyti vadovaujančiai klasei. Tuo metu, kai jaunesnioji karta, socialistinių doktrinų išmokyta niekinti pelno vaikymąsi, nusigręždavo nuo nepriklausomų, su rizika susijusių pozicijų ekonomikoje ir vis gausesniais būriais traukdavo į tarnautojų, gaunančių garantuotas algas, gretas, jie reikalaudavo sau tokios vietos, kuri suteiktų jiems pajamas ir galią, ir, jų įsivaizdavimu, atitiktų profesinį pasirengimą. Jie pasitikėjo organizuota visuomene ir tikėjosi tokioje visuomenėje anaiptol ne tos vietos, kurią, regis, rengėsi jiems siūlyti darbininkų valdoma visuomenė. Jie buvo visiškai pasirengę perimti senesniojo socializmo metodus, bet ketino juos panaudoti kitos klasės interesams. Šis judėjimas sugebėjo patraukti į savo pusę visus tuos, kurie, pritardami valstybinės kontrolės visai ekonominei veiklai, nepritarė tiems tikslams, kuriems pramonės dirbančiųjų „viršūnės“ naudojo savo politinę jėgą.

Naujasis socialistinis judėjimas iš pat pradžių turėjo keletą taktinių pranašumų. „Darbininkiškas“ socializmas buvo išaugęs demokratiniame ir liberaliame pasaulyje, buvo prie jo pritaikęs savo taktiką ir perėmęs daugumą liberalizmo idealų. Jo pagrindiniai veikėjai vis dar tikėjo, kad socializmo sukūrimas pats savaime išspręs visas problemas. Tuo tarpu fašizmas ir nacionalsocializmas atsirado vis labiau reguliuojamai visuomenei susivokiant, kad demokratinis ir tarptautinis socializmas siekia nesuderinamų idealų. Jų taktika buvo subrandinta pasaulyje, kuriame jau šeimininkavo socialistinė ideologija ir jos keliamos problemos. Jie neturėjo jokių iliuzijų dėl galimybės demokratiškai išspręsti tas problemas, kurios reikalauja iš žmonių daugiau sutarimo, negu galima būtų racionaliai tikėtis. Jie neturėjo jokių iliuzijų dėl proto pajėgumo išspręsti skirtingų žmonių ar grupių poreikių tenkinimo klausimus, neišvengiamai keliamus planavimo, ar dėl galimybės surasti lygybės formulę, duodančią į juos atsakymą. Jie žinojo, kad stipriausioji grupė, kuri suburtų pakankamai naujos hierarchinės tvarkos visuomenėje šalininkų ir kuri atvirai pažadėtų privilegijas ją remiančioms klasėms, greičiausiai susilauktų paramos visų tų nusivylusiųjų, kuriems buvo pažadėta lygybė, bet kurie pamatė, kad jais tik pasinaudota ginant vienos atskiros klasės interesus. Labiausiai jų sėkmę lėmė tai, kad jie iškėlė, *Weltanschauung* teoriją, kuri, rodės, įteisino jų šalininkams žadėtas privilegijas.

[43] Praėjo jau dvylika metų nuo to laiko, kai vienas iš žymių Europos socialistų intelektualų, Hendrickas de Manas (kuris vėliau nuosekliai žengė toliau ir susitaikė su nacistais), pažymėjo, kad „pirmą kartą nuo socializmo atsiradimo antikapitalistinės nuotaikos atsisuko prieš socialistinį judėjimą“ (*Sozialismus und National-Faszismus* [Potsdam, 1931], p. 6).

IX. SAUGUMAS IR LAISVĖ

Visuomenė taps viena įstaiga ir viena gamykla, kur bus dirbama ir gaunama po lygiai.

Leninas (1917)

Šalyje, kur vienintelis darbdavys yra valstybė, opozicija reiškia lėtą mirtį iš bado. Senasis principas „kas nedirba, tas nevalgo" buvo pakeistas nauju: „kas neklauso, tas nevalgo".

L. Trockis (1937)

Panašiai kaip tariamoji „ekonominė laisvė“, nors ir šiek tiek pagrįsčiau, ekonominis saugumas dažnai vaizduojamas kaip būtina realios laisvės sąlyga. Tam tikra prasme tai teisinga ir svarbu. Mąstymo savarankiškumas ar dvasios stiprybė nebūdinga tiems, kurie negali būti tikri, kad savo tikslus jie gali pasiekti savo pastangomis. Tačiau ekonominio saugumo idėja ne mažiau miglota ir daugiaprasmė nei daugelis kitų šios srities terminų; ir kaip tik todėl visuotinis pritarimas saugumo reikalavimui gali tapti laisvės pavojumi. Iš tiesų, kai saugumas suprantamas pernelyg suabsoliutintai, jo visuotinis siekimas ne tik neišplečia laisvės galimybių, bet tampa jai didžiausia grėsme.

Iš pat pradžių verta palyginti dvi skirtingas saugumo rūšis: ribotą saugumą, kuris gali būti garantuotas visiems ir kuris todėl nėra jokia privilegija, bet yra visai teisėtas tikslas; ir absoliutų saugumą, kuris laisvoje visuomenėje negali būti garantuotas visiems ir kuris neturi būti teikiamas kaip privilegija, išskyrus kelis ypatingus atvejus, tokius kaip teisėjų atvejis, kur visiška nepriklausomybė yra pirmaeilis reikalavimas. Šios dvi saugumo rūšys yra, pirma, garantijos, kad nebus nepaprasto fizinio nepritekliaus – užtikrins visiems pragyvenimo minimumą ir, antra, garantuos santykinai geresnį pragyvenimo lygį tam tikram asmeniui ar grupei arba, trumpai tariant, užtikrins minimalias, pelnytomis laikomas papildomas pajamas. Netrukus pamatysime, kad šis skirtumas iš esmės sutampa su skirtumu tarp garantijų, kurios gali būti visiems suteiktos už rinkos ribų kaip jos papildymas, ir garantijų, kurios gali būti suteiktos tik kai kuriems ir tik kontroliuojant ar panaikinant rinką.

Visuomenėje, kuri yra pasiekusi tokį bendrą gerovės lygį, koks yra pas mus, nėra jokių kliūčių, kad pirmosios rūšies garantijos būtų suteiktos visiems be jokio pavojaus bendrai laisvei. Sudėtingesnis klausimas – tai tikslus lygis, kuris turėtų būti taip užtikrinamas. Ypač svarbus klausimas, ar tie, kurie šitaip išlaikomi bendruomenės, gali neribotą laiką naudotis visomis tomis pačiomis teisėmis kaip ir kiti[44]? Nerūpestingas požiūris į šiuos klausimus gali greitai sukelti rimtų ir net pavojingų politinių problemų; vis dėlto negali būti jokios abejonės, kad tam tikras maisto,

[44] Esama ir rimtų tarptautinių santykių problemų, kurios kyla, jeigu vien tam tikros šalies pilietybė suteikia teisę į aukštesnį nei kitur gyvenimo lygį, ir į kurias neverta žvelgti pro pirštus.

gyvenamojo ploto ir aprangos minimumas, kurio pakaktų išsaugoti sveikatą ir sugebėjimą dirbti, gali būti užtikrintas kiekvienam. Iš tikrųjų didžiajai Anglijos gyventojų daliai šios rūšies saugumas jau seniai garantuotas.

Taip pat nėra jokių priežasčių, dėl kurių valstybė nepadėtų individams apsidrausti nuo tų įprastų gyvenimo netekčių, kurioms dėl jų netikėtumo retas kuris individas gali reikiamai pasiruošti. Ten, kur, kaip antai ligos ar nelaimingo atsitikimo atveju, tokia parama nesumažina paskatų vengti nelaimių ar pastangų įveikti jų padarinius – kur, trumpai sakant, turime reikalą su tikrai draustinais atvejais, – valstybės pagalba organizuojant visa apimančią socialinio draudimo sistemą turi tvirtą pagrindą. Čia esama daug konkrečių detalių, dėl kurių tie, kurie nori išsaugoti konkurencinę sistemą, ir tie, kurie nori ją pakeisti kuo nors kitu, nesutars. Prisidengus socialinės rūpybos vardu galima, įvesti priemones, kurios laipsniškai padarys konkurenciją daugiau ar mažiau neveiksmingą. Tačiau iš principo nėra jokio nesuderinamumo tarp tokios valstybinės rūpybos plėtros ir individo laisvės išsaugojimo. Tai pačiai kategorijai priklauso ir valstybės teikiama pagalba nukentėjėliams nuo tokių „Dievo siųstų išmėginimų" kaip žemės drebėjimai ir potvyniai. Visais atvejais, kai kolektyvinis veiksmas gali sušvelninti negandas, nuo kurių individas pats negali apsisaugoti ar susidoroti su jų padariniais, tokio veiksmo neabejotinai turi būti imamasi.

Pagaliau nepaprastai svarbi problema yra kova su bendrais ekonominės veiklos svyravimais ir juos lydinčiomis masinio nedarbo bangomis. Tai, žinoma, viena iš sunkiausių ir aktualiausių mūsų laiko problemų. Tačiau nors jos sprendimas pareikalaus nemažai planavimo gerąja prasme, jis nereikalauja ar bent jau neturi reikalauti tos ypatingos rūšies planavimo, kuris, jo gynėju teigimu, turi pakeisti rinką. Daugelis ekonomistų tikisi, kad veiksmingiausias vaistas čia galėtų būti rastas pinigų politikos srityje, tai būtų visiškai suderinama net su devynioliktojo amžiaus liberalizmu. Tiesa, kiti mano, kad tikros sėkmės galima laukti tik sumaniai organizuojant itin plataus masto viešuosius darbus. Tai jau gali daug rimčiau apriboti konkurencijos sritį, todėl, eksperimentuodami, turėsime atidžiai sekti kiekvieną savo žingsnį, idant nepadarytume visos ekonominės veiklos tolydžio vis labiau priklausomos nuo valstybės išlaidų krypties ir dydžio. Bet tai ne vienintelis ir, mano nuomone, ne vaisingiausias kelias pažaboti didžiausias ekonominio saugumo grėsmes. Bet kokiu atveju būtiniausios pastangos apsisaugoti nuo šių svyravimų neveda prie tokio planavimo, kuris kelia pavojų mūsų laisvei.

***

Tačiau planavimas dėl saugumo, kuris turi tokią klastingą įtaką mūsų laisvei, yra planavimas dėl kitokio saugumo. Tai planavimas, kurio tikslas – apsaugoti individus ar grupes nuo jų pajamų sumažėjimo, kuris, nors ir jokiu būdu nepelnytas, yra kasdienis reiškinys konkurencinėje visuomenėje; nuo nuostolių su visais po jų būsiančiais vargais, kurių niekaip negalima pateisinti

moraline prasme, bet kurių negalima atskirti nuo konkurencinės sistemos. Tad šis saugumo reikalavimas yra kitokio pobūdžio reikalavimas gauti teisingą atlyginimą – atlyginimą, atitinkantį subjektyvius nuopelnus, o ne objektyvius žmogaus pastangų rezultatus. Šios rūšies saugumas ar teisingumas atrodo nesuderinami su asmens laisve pasirinkti savo užsiėmimą.

Kiekvienoje sistemoje, kur žmonių apsisprendimas rinktis profesiją bei verslą pagrįstas jų pačių pasirinkimu, būtina, kad šių profesijų atlyginimas atitiktų jų naudingumą kitiems visuomenės nariams, net jeigu tai neturėtų jokio ryšio su subjektyviais nuopelnais. Nors pasiekti rezultatai dažniausiai atitiks įdėtas pastangas bei ketinimus, jokioje visuomenėje tokia padėtis negali išlikti nuolat. Ji ypač negali išlikti tais atvejais, kai tam tikros profesijos ar amato naudingumas kinta dėl iš anksto nenumatomų aplinkybių. Visi žinome tragišką padėtį žmonių, savo srities profesionalų, kurių sunkiai įgyti gebėjimai staiga praranda vertę dėl kokio nors išradimo, itin naudingo likusiai visuomenės daliai. Pastarojo šimtmečio istorija kupina tokių pavyzdžių, kai kartais vienu metu nuskriaudžiami šimtai tūkstančių žmonių.

Be abejo, mūsų teisingumo jausmą žeidžia tai, kad žmogus, gabus ir sunkiai dirbęs visą gyvenimą, turi patirti savo pajamų mažėjimą ir visų vilčių žlugimą, pats visiškai nebūdamas dėl to kaltas. Nukentėjusiųjų reikalavimai, kad valstybė įsikištų gindama jų teisėtus lūkesčius, tikrai susilauks visuotinės užuojautos ir paramos. Dėl visuotinio pritarimo šiems reikalavimams vyriausybės daug kur ėmėsi priemonių ne tik ginti šitaip nukentėjusius žmones nuo nepaprasto vargo ir skurdo, bet ir garantuoti ankstesnes pajamas bei apsaugoti nuo rinkos netikėtumų[45].

Tačiau tam tikro pajamų lygio garantijos negali būti suteiktos visiems, jeigu norima, kad išliktų kokia nors laisvė pasirinkti veiklą. O jeigu jos suteikiamos tik kai kuriems, tai tampa privilegija kitų žmonių sąskaita, ir pastarųjų saugumas dėl to neišvengiamai mažėja. Nesunku parodyti, kad pastovios pajamos gali būti visiems užtikrintos tik panaikinus bet kokią laisvę rinktis savo veiklą. Vis dėlto, nors tokia bendra teisėtų lūkesčių garantija dažnai laikoma siektinu idealu, ji nėra tas dalykas, kurio būtų mėginama rimtai imtis. Nuolat daroma tik štai kas: tokios garantijos dalijamos čia vienai, čia kitai grupei, taigi tų, kurie lieka „lauke už durų“, nesaugumas tolydžio didėja. Nenuostabu, kad dėl to saugumo privilegijai teikiama vertė auga, jos paklausa tolydžio didėja, kol galų gale jokia mokama kaina, net laisvės, nebeatrodo per didelė.

***

Jeigu tie, kurių naudingumas sumažėja dėl nenumatomų ir nekontroliuojamų aplinkybių, būtų saugomi nuo nepelnyto nuostolio, o tiems, kurių naudingumas tokiu pačiu būdu padidėja, būtų kliudoma iš to neužtarnautai pasipelnyti, tai atlyginimas netrukus netektų bet kokio ryšio su

[45] Itin įdomūs pasiūlymai, kaip šios negandos gali būti sušvelnintos liberalioje visuomenėje, pateikti profesoriaus W. H. Hutto knygoje, kuria verta įdėmiai pastudijuoti (*Plan for Reconstruction* [1942]).

faktiniu naudingumu. Jis priklausytų nuo valdžios nuomonės apie tai, ką tam tikras asmuo turėjo padaryti, ką jis turėjo numatyti ir ar geri, ar blogi buvo jo ketinimai. Tokie sprendimai didele dalimi bus subjektyvūs. Šio principo taikymas būtinai sukurs tokią padėtį, kad žmonės, dirbantys tą patį darbą, pradės gauti skirtingus atlyginimus. Tokie atlyginimų skirtumai tinkamai nebeskatins žmonių diegti visuomenės pageidaujamų pakeitimų, o atlyginamiems individams būtų net neįmanoma nuspręsti, ar tam tikras pakeitimas vertas su juo susijusių rūpesčių.

Tačiau jeigu žmonių pasiskirstymo įvairiuose darbuose pokyčiai, visados būtini kiekvienoje visuomenėje, nebegalėtų toliau būti vykdomi piniginiais „atlygiais“ ir „nuobaudomis" (kurios neturi jokio būtino ryšio su subjektyviu nuopelnu), jie turėtų būti vykdomi tiesioginiais įsakymais. Kai asmens pajamos yra garantuotos, jam negali būti leista nei pasilikti savo darbe vien todėl, kad jis jį mėgstąs, nei pasirinkti kitą jam patinkamą darbą. Kadangi ne jis gauna pelną ar kenčia dėl nuostolių, priklausomų nuo jo pasilikimo ar išėjimo, vietoje jo pasirinkimo laisvę turi tie, kurie kontroliuoja gautų pajamų skirstymą.

Pakankamų paskatų problema, kuri čia iškyla, paprastai aptarinėjama taip, tarsi ji būtų vien žmonių noro „atiduoti visas savo jėgas“ problema. Šitai, nors ir svarbu, yra ne visa problema ir net ne svarbiausias jos aspektas. Nepakanka, jog žmonės „atiduotų visas savo jėgas“, turime padaryti taip, kad jiems tai apsimokėtų. Svarbiausia, jeigu norime jiems palikti pasirinkimo laisvę, idant jie galėtų patys spręsti, kuo jiems užsiimti, tai jiems turi būti duotas koks nors lengvai suvokiamas matas skirtingos veiklos visuomeninei svarbai nustatyti. Net ir labai norint, šiame pasaulyje neįmanoma pasirinkti vieną iš visų variantų, jei šių pasirinkimų privalumai neturėtų jokio ryšio su jų naudingumu visuomenei. Kad būtų galima žinoti, ar žmogui reikia palikti įprastą ir pamėgtą aplinką ir imtis kitos veiklos, būtina, kad pakitusi šių užsiėmimų lyginamoji vertė visuomenei atsispindėtų siūlomuose atlyginimuose.

Problema, žinoma, netgi dar svarbesnė, nes šiame pasaulyje žmonės iš tikrųjų nėra linkę ilgesnį laiką kam nors „atiduoti visas savo jėgas", jei tai tiesiogiai nesusiję su jų interesais. Bent jau daugumai iš jų reikia šiokio tokio išorinio spaudimo, kad jie tiek jėgų atiduotų. Šia prasme paskatų problema yra labai rimta problema tiek kasdienio darbo, tiek valdymo srityje. Inžinerinės technologijos taikymas visai tautai – o tai ir yra planavimas – iškelia disciplinos problemas, kurios sunkiai sprendžiamos“, – sako amerikiečių inžinierius, turįs didžiulę valstybinio planavimo patirtį ir aiškiai suvokęs problemą, – „kad būtų galima atlikti inžinerinę užduotį, – tęsia jis, – turi vyrauti neplanuojama ekonominė aplinka. Reikia erdvės, iš kurios galėtų būti pritraukiami darbininkai, o kai darbininkas atleidžiamas, jis turi išnykti ir iš darbo, ir iš algalapio. Nesant tokios erdvės, drausmė negali būti išlaikyta be kūno bausmių, kaip kad dirbant vergams“[46].

[46] D.C.Coyle, „The Twilight of National Planning“, *Harper's Magazine,* October, 1935, p. 558.

Administracinio darbo srityje sankcijų už aplaidumą problema iškyla kiek kitokiu, bet ne mažiau rimtu pavidalu. Gerai buvo pasakyta, kad konkurencinės ekonomikos paskutinė sankcija – antstolis, o planinės ekonomikos – budelis[47]. Bet kokios gamyklos administratoriui suteikta galia vis vien bus gana didelė. Bet, kaip ir darbininko atveju, planinėje sistemoje administratoriaus padėties bei pajamų negalima padaryti priklausomų tik nuo darbo, kuriam jis vadovauja, sėkmingumo ar nesėkmingumo. Kadangi nei rizika, nei laimėjimas nėra jo paties, čia turi lemti ne jo asmeninis sprendimas, bet tai, ar jis padaro, ką privalo padaryti pagal iš anksto nustatytą taisyklę. Klaida, kurios jis „privalėjo“ išvengti, nėra tik jo paties reikalas; ji yra nusikaltimas bendruomenei ir taip turi būti ir traktuojama. Nors kol išlieka objektyviai nustatomų pareigų vykdymo ribose, jis gali būti tikresnis dėl savo pajamų negu kapitalistas verslininkas, tačiau tikros nesėkmės atveju jam gresia didesnis pavojus negu bankrotas. Jis gali būti ekonomiškai saugus tol, kol patenkina savo vyresnybę, bet šis saugumas įgyjamas laisvės ir gyvybės nesaugumo kaina.

Konfliktas, kurį čia nagrinėjame, iš tiesų yra fundamentalus konfliktas tarp dviejų nesuderinamų visuomenės organizacijos tipų, kurie pagal būdingiausias jų pasireiškimo formas dažnai apibūdinami kaip komercinis ir karinis visuomenės tipai. Šie terminai galbūt nėra labai vykę, nes nukreipia dėmesį į neesminius dalykus ir neleidžia aiškiai suvokti, kad čia susiduriame su griežta alternatyva ir kad trečios galimybės nėra. Arba pasirinkimas ir rizika lieka individui, arba jis netenka ir vieno, ir nuo kito. Armija iš tikrųjų iš mums pažįstamų sistemų daugeliu požiūrių geriausiai atspindi antrąjį organizacijos tipą, kur ir darbą, ir darbo vykdytoją paskiria vadovybė ir kur, pristigus provizijos, visi vienodai gauna mažesnį davinį. Tai vienintelė sistema, kurioje individui gali būti suteiktas visiškas ekonominis saugumas ir ją pritaikius visai visuomenei toks saugumas gali būti garantuotas visiems jos nariams. Tačiau šis saugumas yra neatsiejamas nuo laisvės apribojimų ir nuo hierarchinės karinio gyvenimo tvarkos – tai barakų saugumas.

Žinoma, galima pagal šį principą organizuoti atskirus šiaip jau laisvos visuomenės padalinius, ir nėra jokios priežasties, pagrindžiančios, kodėl ši gyvenimo forma su visais jai būtinais individo laisvės apribojimais neturėtų būti prieinama tiems, kurie jai teikia pirmenybę. Tiesą sakant, kokia nors savanoriška darbo tarnyba, besitvarkanti pagal karines taisykles, gali pasirodyti esanti geriausia forma valstybei užtikrinti visiems darbo galimybę ir minimalias pajamas. Šios rūšies pasiūlymai praeityje nesulaukė didesnio pritarimo, todėl, kad geidžiantieji išsižadėti savo laisvės saugumo naudai visuomet reikalaudavo, kad jiems atsisakius laisvės, laisvė turėtų būti atimta ir iš tų, kurie nenori jos aukoti. O šią pretenziją sunku pateisinti.

Tačiau mums pažįstamas karinis organizacijos tipas suteikia nepakankamą vaizdą apie tai, kaip šis tipas atrodytų pritaikytas visai visuomenei. Tol, kol tik dalis visuomenės yra organizuota pagal karinius principus, karinės organizacijos narių nelaisvė yra švelninama

[47] W.Roepke, *Die Gesellschaftskrisis del Gegenwart* (Zurich, 1942), p. 172.

aplinkybės, kad dar yra laisva erdvė, į kurią jie gali pasitraukti, jeigu apribojimai tampa per daug varginantys. Jeigu mes norime įsivaizduoti, kaip visuomenė atrodytų, jeigu ji būtų sutvarkyta pagal idealą, sugundžiusį tokią daugybę socialistų – kaip viena didelė gamykla, turime pažvelgti į senovės Spartą arba į dabartinę Vokietiją, kuri judėjo šia kryptimi dvi ar tris kartas iš eilės ir dabar beveik pasiekė savo tikslą.

***

Visuomenėje, pripratusioje prie laisvės, nelabai tikėtina, kad atsirastų daug žmonių, pasirengusių sąmoningai užmokėti tokią kainą už saugumą. Tačiau visur įsigalėjusi politika, kuri dosnia ranka teikia saugumo privilegijas čia vienai, čia kitai grupei, vis dėlto sparčiai kuria sąlygas, kuriomis saugumo troškimas tampa stipresnis už meilę laisvei. Tokio reiškinio priežastis yra tame, kad kiekviena visiško saugumo privilegija vienai grupei neišvengiamai didina likusiųjų nesaugumą. Jeigu jūs vieniems garantuojate fiksuotą kintančio pyrago dalį, kitiems liekanti dalis neišvengiamai svyruos santykinai labiau negu visumos dydis. Ir esminis saugumo elementas, kurį siūlo konkurencinė sistema, – didžiulė galimybių įvairovė – vis labiau ir labiau mažinama.

Rinkos sistemoje atskirų grupių saugumą gali užtikrinti tik tokia planavimo rūšis, kuri žinoma kaip restrikcionizmas (kuris, beje, apima beveik visą praktiškai vykdomą planavimą!). „Kontrolė“, t. y. produkcijos kiekio ribojimas norint, kad kainos garantuotų „pakankamą“ pelną, yra vienintelis būdas, rinkos ekonomikoje garantuojantis gamintojams tam tikras pajamas. Bet tai neišvengiamai reiškia galimybių kitiems apribojimus. Jeigu gamintojas, tebūnie jis verslininkas ar darbininkas, yra apsaugotas nuo autsaiderių mažinamų kainų, tai reiškia, kad kitiems, kurie yra blogesnėje padėtyje, užkertamas kelias prisidėti santykinai prie didesnės kontroliuojamų pramonės šakų gerovės. Bet koks ribojimas laisvai įsijungti verslan mažina visų tų, kurie jame nedalyvauja, saugumą. Ir gausėjant tų, kurių pajamos garantuojamos tokiu būdu, alternatyvių galimybių laukas, liekantis tam, kurio pajamos mažėja, vis siaurėja; dėl kokio nors pasikeitimo nepalankioje padėtyje atsidūrusiųjų šansai išvengti katastrofiško jų pajamų mažėjimo atitinkamai menkėja. Ir jeigu perspektyvaus verslo dalyviams būtų leidžiama, kaip kad dabar, atstumti kitus siekiant užsitikrinti sau visą naudą aukštesnių atlyginimų ar didesnio pelno forma, tai esantieji tuose versluose, kurių paklausa smunka, neturi kur dėtis, ir kiekvienas pokytis tampa didžiulio nedarbo priežastimi. Beveik nėra abejonių, kad pastaraisiais dešimtmečiais tokiomis priemonėmis siekto saugumo pasekmė yra išaugęs nedarbas, vadinasi, ir ištisų gyventojų sluoksnių nesaugumas.

Anglijoje ir Amerikoje tarpiniams visuomenės sluoksniams įtaką darantys ribojimai įgijo didelį mastą palyginti neseniai, ir mes dar vargu ar suvokiame visus jų padarinius. Visišką padėties beviltiškumą tų, kurie šitaip suvaržytoje visuomenėje palikti už ginamo verslo ribų ir gylį prarajos, skiriančios juos nuo laimingųjų, kuriems jų apsaugotas nuo konkurencijos darbas leidžia

nesivarginti suteikiant bent kiek vietos esantiems už durų, gali įvertinti tik tie, kurie patys tai patyrė. Reikalas ne tas, kad laimingieji turi užleisti savo vietas, bet tas, kad jie turi dalintis bendra nelaime, susitaikydami su tam tikru pajamų mažėjimu arba dažnai bent jau iš dalies aukoti numatomą savo padėties gerėjimą. Tokiam pasidalijimui kelią užkerta jų įsivaizduojama teisė į savo „gyvenimo lygį“, „deramą atlyginimą“ ar „profesines pajamas“ ir šių teisių užtikrinimui gaunama valstybės parama. Dėl to užuot svyravus kainoms, atlyginimams ir individualioms pajamoms, žiauriausių svyravimų objektu tampa užimtumas ir gamyba. Dar niekuomet viena klasė labiau ir žiauriau neeksploatavo kitos, kaip tuomet, kai silpnesnius ar sėkmės aplenktus gamintojus išnaudojo tie, kurių tvirtą padėtį laidavo konkurencijos „sureguliavimas“. Retas lozungas yra padaręs tiek žalos, kiek kainų (ar atlyginimų) „stabilizavimo“ idealas, kuris, saugodamas vienų pajamas, likusiųjų padėtį daro vis labiau ir labiau netvirtą.

Tad kuo daugiau mes mėginame užtikrinti visišką saugumą kišdamiesi į rinkos sistemą, tuo didesnis tampa nesaugumas; ir – o tai dar blogiau – tuo ryškesnis tampa kontrastas tarp saugumo tų, kuriems jis suteiktas kaip privilegija, ir tolydžio didėjančio nesaugumo tų, kurie privilegijų neturi. Ir kuo labiau saugumas darosi privilegija ir kuo didesnis pavojus tiems, iš kurių jis atimtas, tuo labiau saugumas bus vertinamas. Privilegijuotųjų gausėjant ir skirtumui tarp jų saugumo ir kitų nesaugumo didėjant, laipsniškai susiklosto visiškai nauja visuomeninių vertybių skalė. Jau ne nepriklausomybė, bet saugumas tampa tuo, kas lemia padėtį ir statusą; teisė į garantuotas pajamas, labiau negu tikėjimas, kad pats žmogus kuria gėrį, daro jauną žmogų gera vedybų partija; tuo tarpu nesaugumas tampa bauginančia būkle, kurioje turi pasilikti visą gyvenimą tie, kuriems jaunystėje buvo užtvertas kelias į rojų su užtikrinta alga.

***

Bendros pastangos pasiekti saugumą ribojimo priemonėmis, valstybės toleruojamos ar palaikomos, ilgainiui sukėlė didėjantį visuomenės transformavimąsi – transformavimąsi, kuriam, kaip ir daugeliui kitų dalykų, vadovavo Vokietija, o paskui ją sekė kitos šalys. Šią raidą spartino dar ir kitas socialistinės doktrinos padarinys – sąmoningas bet kokios veiklos, susijusios su ekonomine rizika, niekinimas ir moralinio nepadorumo šešėlis, mestas ant pelno, dėl kurio verta rizikuoti ir kurį tik nedaugelis gali laimėti. Mes negalime kaltinti jaunų žmonių, kad jie teikia pirmenybę saugiai padėčiai su pastovia alga, o ne verslininkystės rizikai, jeigu nuo pat ankstyvosios jaunystės pirmoji jiems buvo aiškinama kaip kilnesnė, nesavanaudiškesnė ir interesų nesaistoma užsiėmimo rūšis. Dabartinė jaunoji karta išaugo pasaulyje, kuriame mokykla ir spauda laisvąjį verslą vaizdavo esant negarbingą, o pelno gavimą – nedorybe, kuriame šimto žmonių samdymas buvo vaizduojamas kaip eksploatacija, o komandavimas tam pačiam šimtui žmonių – kaip garbingas dalykas. Vyresniems žmonėms gali pasirodyti, kad spalvos per daug tirštinamos, tačiau kasdienė universiteto dėstytojo patirtis beveik nepalieka abejonės, kad dėl antikapitalistinės

propagandos vertybių kaita yra pažengusi kur kas toliau, nei ligi šiol įvykę instituciniai pokyčiai. Kyla klausimas, ar savo institucijas pritaikydami naujiems poreikiams tenkinti, mes nejučiomis nesunaikinsime tų vertybių, kurias vis dar laikome aukštesnėmis?

Visuomenės struktūros pokyčius, įvykusius saugumo idealui nugalėjus nepriklausomybės idealą, geriausiai pailiustruosime palyginę tai, kas dar prieš dešimt ar dvidešimt metų galėjo būti laikoma angliškuoju ir vokiškuoju visuomenės tipu. Kad ir kokią didelę įtaką armija turėjo Vokietijoje, būtų didžiulė klaida manyti, kad anglų požiūris į vokiškąją visuomenę kaip „militarinę" paaiškinamas pirmiausia šios įtakos. Skirtumas yra kur kas didesnis, negu galima būtų paaiškinti remiantis šiuo pagrindu, ir ypatingi vokiškos visuomenės bruožai ne mažiau reiškėsi tose srityse, kur karinė įtaka, tikrąja šio žodžio prasme, buvo visai neapčiuopiama, negu ten, kur ji buvo stipri. Priežastis čia ne ta, kad beveik visais laikais didžioji vokiečių tautos dalis buvo rengiama kariauti, bet kad toks pat organizavimo tipas buvo taikomas daugybei kitų tikslų įgyvendinti ir tai suteikė Vokietijos visuomenei ypatingų bruožų. Kaip tik tai, kad Vokietijoje labiau negu kokioje nors kitoje šalyje didžioji pilietinio gyvenimo dalis buvo sąmoningai organizuojama iš viršaus, kad toks didelis tautos nuošimtis laikė save ne nepriklausomais asmenimis, bet paskirtais funkcionieriais, suteikė jos visuomenės struktūrai ypatingą pobūdį. Vokietija, kaip gyrėsi patys vokiečiai, jau ilgą laiką buvo *Beamtenstaat*, kur ne tik valstybės tarnyboje siaurąja prasme, bet beveik visose gyvenimo srityse pajamas ir postus skirstė ir užtikrino viena ar kita vadovybė.

Nors ir abejotina, ar laisvės dvasią galima sunaikinti jėga, bet vargu ar kokia nors tauta sėkmingai atlaikytų tą procesą, kuriuo laisvė laipsniškai buvo smaugiama Vokietijoje. Kur garbė ir padėtis visuomenėje pasiekiami tik tampant apmokamu valstybės tarnu, kur paskirtų pareigų vykdymas gerbiamas labiau už savo paties pasirinktą naudingos veiklos sritį, kur visi užsiėmimai, neteikiantys vietos oficialioje hierarchijoje ar teisės nustatytas pajamas, laikomi žemesniais ar net šiek tiek gėdingais, – ten per drąsu būtų tikėtis, kad daugelis ilgainiui neiškeis laisvės į saugumą. O kur alternatyva priklausomos padėties teikiamam saugumui yra labiausiai neužtikrinta padėtis, kurioje jus vienodai niekina ir dėl jūsų sėkmės, ir dėl jūsų nesėkmės, ten tik vienetai atsispirs pagundai įgyti saugumą laisvės sąskaita. Reikalams taip pakrypus, laisvė tampa, tiesą sakant, beveik pasityčiojimu, nes ją galima nusipirkti tik aukojant daugumą puikiausių šio pasaulio dalykų. Nieko nuostabaus, jog taip gyvendami dauguma žmonių pajus, kad be ekonominio saugumo laisvės „neverta turėti“ ir kad jie yra pasirengę paaukoti savo laisvę dėl saugumo. Tačiau darosi neramu, kai pamatai, jog profesorius Haroldas Laskis naudojasi tuo pačiu argumentu, kuris turbūt labiau negu bet koks kitas sugundė vokiečių tautą paaukoti savo laisvę[48].

Neabejotina, kad tinkama apsauga nuo didelio nepritekliaus, šalinimas, kur tai įmanoma,

[48] H.J.Laski, *Liberty in the Modern State* (Pelican ed., 1937), p. 51: „Tie, kurie pažįsta kasdienį neturtingųjų gyvenimą, juos persekiojantį artėjančios negandos pojūtį, jų padrikus grožio siekius, kurie amžinai lieka nepatenkinti, nesunkiai supras, kad be ekonominio saugumo laisvės neverta turėti“.

priežasčių, skatinančių neprotingus projektus ir vėlesnius nusivylimus, visuomet turės būti vienas iš pagrindinių politikos tikslų. Bet kad šios pastangos būtų sėkmingos ir nenaikintų individo laisvės, saugumas turi būti laiduojamas už rinkos ribų, o konkurencijai turi būti leista netrikdomai veikti. Tam tikras saugumas būtinas pačiai laisvei išsaugoti, nes dauguma žmonių pasirengę pakelti rizikos naštą, kurią laisvė neišvengiamai užkrauna, tik tol, kol toji rizika nėra per didelė. Tačiau nors tai tiesa, kurios neturime pamiršti, nėra nieko lemtingiau už dabartinę mąstytojų madą aukštinti saugumą laisvės sąskaita. Būtina, kad mes iš naujo išmoktume tiesiai žvelgti į faktą, jog už laisvę reikia mokėti, ir kad kiekvienas iš mūsų būtų pasirengęs didžiulėms materialioms aukoms, idant ją apgintų. Jei norime ją išlaikyti, turime atgauti įsitikinimą, kuriuo rėmėsi laisvės viešpatavimas anglosaksų šalyse ir kurį Benjaminas Franklinas išreiškė posakiu, tinkančiu mūsų kaip individams ir ne mažiau kaip tautų gyvenimuose: „Tie, kurie atiduoda laisvę mainais už mažytį laikiną saugumą, neverti nei laisvės, nei saugumo.“

X. KODĖL IŠKYLA BLOGIAUSIEJI?

Valdžia gadina, o absoliuti valdžia gadina absoliučiai.

Lordas Acton

Dabar mums reikia išnagrinėti vieną įsitikinimą, guodžiantį daugelį tų, kurie totalitarizmo atėjimą laiko neišvengiamu, ir labai silpninantį pasipriešinimą tų, kurie stotų prieš ji visomis savo išgalėmis, jei tik iki galo suvoktų jo prigimtį. Turiu omenyje įsitikinimą, kad dėl labiausiai atstumiančių totalitarinių režimų bruožų kaltas istorinis atsitiktinumas, jog tokie režimai būdavo įvedami niekšų ir galvažudžių grupių pastangomis. Antai sakoma, kad jeigu Vokietijoje totalitarinio režimo atsiradimas atvedė į valdžią tokius kaip Streicherį ir Killingerį, Ley'ų ir Heinę, Himmlerį ir Heydrichą, tai šitai, žinoma, greičiausiai liudija vokiečių charakterio ydingumą, o ne tai, kad tokių žmonių iškilimas yra būtinas totalitarinės sistemos padarinys. Kodėl negali būti, kad tos pačios rūšies sistema, jei jos būtinai reikėtų reikšmingiems tikslams pasiekti, būtų vadovaujama padorių žmonių, besirūpinančių bendruomenės, kaip visumos, labu?

Mes neturime savęs apgaudinėti vaizduodamiesi, kad visi geri žmonės turi būti demokratai arba kad jie būtinai norės dalyvauti valdyme. Daugelis, be abejonės, greičiausiai patikės jį kam nors, jų supratimu, labiau kompetentingam. Nors galbūt ir neprotinga, bet nėra nedora ar gėdinga palaikyti gerų žmonių diktatūrą. Totalitarizmas, kaip kai kas jau pradeda mums aiškinti, – galinga sistema, vienodai tarnaujanti gėriui ir blogiui, ir tikslas, kuriam ji bus panaudota, visiškai priklauso nuo diktatorių. O tie, kurie mano, kad reikia baimintis ne sistemos, bet jai vadovaujančių blogų žmonių, gali net susigundyti užbėgti šiam pavojui už akių pasirūpindami, kad šią sistemą tinkamu laiku sukurtų geri žmonės.

Neabejotinai Amerikos ar Anglijos „fašistinė“ sistema smarkiai skirtųsi nuo Italijos ar Vokietijos modelio; be jokios abejonės, jei toks pakeitimas būtų įvykdytas pasiektas be prievartos, galėtume tikėtis

susilaukti geresnio vado. Ir jeigu man reikėtų gyventi fašistinėje sistemoje, aš tikrai rinkčiausi tokią, kuriai vadovautų anglas ar amerikietis, o ne kas nors kitas. Tačiau visa tai nereiškia, kad, vertinant dalykus dabartiniais kriterijais, mūsiškoji fašizmo atmaina galiausiai pasirodys kuo nors labai skirtinga nuo savo prototipų ar mažiau nepriimtina. Yra tvirtas pagrindas manyti, kad esamų totalitarinių sistemų blogiausi bruožai yra ne atsitiktiniai ir šalutiniai jų padariniai, bet reiškiniai, kuriuos totalitarizmas anksčiau ar vėliau neišvengiamai sukuria. Kaip ir demokratas, ėmęsis planuoti ekonominį gyvenimą, greitai susidurs su alternatyva – arba prisiimti diktatoriaus galias, arba atsisakyti savo planų, taip ir totalitarinio režimo diktatorius netrukus turės rinktis – nepaisyti pripažintos moralės ar pačiam patirti nesėkmę. Kaip tik dėl šios priežasties žmonės, neturintys skrupulų ir dorovės, bus labiau sėkmingi visuomenėje, judančioje totalitarizmo link. Kas šito nesupranta, dar nėra suvokę, kokia gili praraja skiria totalitarizmą nuo liberalaus režimo ir kaip skiriasi bendra moralinė atmosfera kolektyvistinėje sistemoje ir savo esme individualistinėje Vakarų civilizacijoje.

Tiesa, praeityje buvo daug diskutuojama dėl „moralinių kolektyvizmo pagrindų", bet mums rūpi ne jo moraliniai pagrindai, bet moraliniai padariniai. Paprastai diskusijose dėl etinių kolektyvizmo aspektų keliamas klausimas, ar mūsų turimi moraliniai įsitikinimai reikalauja kolektyvizmo, arba kokie moraliniai įsitikinimai būtų reikalingi tam, kad kolektyvizmas duotų pageidaujamų rezultatų. Tačiau mus domina tai, kokias moralines pažiūras suformuos kolektyvizmu besivadovaujanti visuomenė, arba kokios pažiūros joje vyraus. Moralės ir institucijų sąveikoje gali atsitikti taip, kad kolektyvizmo sukurtoji etika bus visiškai skirtinga nuo tų moralinių idealų, kurie sukūrė kolektyvizmo poreikį. Nors esame linkę manyti, kad, kolektyvizmo siekimui kylant dėl kilnių moralinių paskatų, tokia sistema turėtų būti aukščiausių dorybių terpė, iš tikrųjų nėra jokio pagrindo manyti, jog kuri nors sistema būtinai turi skatinti nuostatas, tarnaujančias tam tikslui, kuriam ji buvo sumanyta. Viešpataujančias moralines pažiūras iš dalies lems tos savybės, kurios užtikrins individams sėkmę kolektyvistinėje arba totalitarinėje sistemoje, ir iš dalies – totalitarinio aparato reikalavimai.

***

Čia trumpai turime prisiminti padėtį, kuri susidaro prieš panaikinant demokratines institucijas ir sukuriant totalitarinį režimą. Šioje stadijoje lemiamas padėties faktorius yra visuotinis greitų ir ryžtingų vyriausybės veiksmų poreikis, o nepasitenkinimas lėta ir gremėzdiška demokratinės procedūros eiga veiksmą dėl veiksmo paverčia tikslu. Tuomet tas žmogus ar ta partija, kuri atrodo pakankamai stipri ir pakankamai ryžtinga „reikalams sutvarkyti", tampa patraukliausia. „Stipri" šia prasme reiškia ne vien kiekybinę daugumą – juk žmonės nepatenkinti kaip tik parlamentinės daugumos neveiksmingumu. Jie ieškos asmens, turinčio tokią stiprią paramą, kuri žadintų pasitikėjimą, kad jis pajėgus įvykdyti visa, ką nori. Kaip tik čia iškyla naujo tipo partija, organizuota pagal karinius principus.

Vidurio Europos šalyse socialistinės partijos pripratino mases prie sukarinto tipo politinių

organizacijų, siekiančių kaip galima labiau pajungti privatų savo narių gyvenimą. Visa, ko reikėjo, kad tam tikra grupė įgytų neįveikiamą galią, – taikyti tuos pačius principus kiek plačiau ir siekti galios ne užsitikrinant balsų daugumą kartkartiniuose rinkimuose, bet įsigyjant absoliučią ir besąlygišką paramą mažesnės, tačiau kur kas griežčiau organizuotos grupuotės. Galimybė primesti totalitarinį režimą ištisai tautai priklauso nuo to, ar vadas sugeba sutelkti aplink save grupę, pasirengusią savo noru paklusti tai totalitarinei disciplinai, kurią vėliau jėga jie sieks primesti likusiesiems.

Nors socialistinės partijos buvo pajėgios pasiekti visus savo tikslus, jei tik būtų panaudojusios prievartą, kaip tik šito jos nenorėjo griebtis. Pačios to nesuvokdamos, jos išsikėlė uždavinį, kurį galėjo įvykdyti tik negailestingiausieji, pasirengę nepaisyti pripažintos moralės normų.

Kad socializmas gali būti įgyvendintas tik tokiais metodais, kuriems dauguma socialistų nepritaria, tai, žinoma, pamoka, kurią praeityje išmoko daugelis visuomenės reformatorių. Senosios socialistinės partijos buvo saistomos demokratinių idealų; joms stigo negailestingumo, kuris būtinas jų pasirinktam uždaviniui įvykdyti. Neatsitiktinai Vokietijoje ir Italijoje fašizmo pakilimas prasidėjo po to, kai socialistų partijos atsisakė prisiimti vyriausybės pareigas. Jos nepanoro be atodairos taikyti tų metodų, į kuriuos kelią pačios nužymėjo. Jos vis dar tikėjosi stebuklo, kad dauguma priims konkretų ištisos visuomenės organizavimo planą; tuo tarpu kiti jau buvo išmokę, kad planinėje visuomenėje klausimas kyla ne dėl to, kam pritartų tautos dauguma, bet tik dėl to, kas yra toji didžiausia grupė, kurios nariai pakankamai sutaria, kad būtų įmanoma viskam vadovauti; jeigu tokios grupės, pakankamai didelės savo pažiūroms įgyvendinti, nėra, kyla klausimas, kaip ji gali būti sukurta ir kam pavyktų ją sukurti.

Yra trys pagrindinės priežastys, kodėl tokią gausią ir stiprią pakankamai vieningų pažiūrų grupę pajėgtų sukurti ne geriausi, bet greičiausiai blogiausi visuomenės elementai. Pagal mūsų kriterijus, principai, kuriais būtų vadovaujamasi sudarant tokią grupe, būtų beveik visi negatyvūs.

Tikriausiai būtų galima teigti – kuo aukštesnis individų išsilavinimo ir intelekto lygis, tuo labiau skirsis jų pažiūros ir skoniai ir tuo mažiau tikimybės, kad jie sutartų dėl apibrėžtos vertybių hierarchijos. Tai reiškia, jeigu mes norime, kad būtų kuo daugiau bendrumo ir visų pažiūros būtų kuo vienodesnės, turime nusileisti ten, kur moraliniai ir mąstymo standartai yra žemesni, kur viešpatauja primityvesni ir „paprastesni“ instinktai bei skoniai. Tai nereiškia, kad žmonių dauguma laikosi žemų moralės standartų; tai tik reiškia, kad didžiausia grupė žmonių, kurių vertybės labai panašios, yra žmonės, turintys žemus moralės standartus. Tai yra tarytum žemiausias bendras vardiklis, kuris apima didžiausią žmonių skaičių. Jeigu reikia gausios grupės, pakankamai stiprios, kad galėtų primesti savo pažiūras į gyvenimo vertybes visiems kitiems, tai jos niekada nesudarys tie, kurių skoniai itin diferencijuoti ir išlavinti, – ją sudarys vadinamoji „masė“ paniekinamąja šio žodžio prasme, mažiausiai saviti ir savarankiški, savo konkrečius idealus pajėgūs paremti tik savo gausumu.

Tačiau jeigu potencialiam diktatoriui tektų remtis išimtinai tais, kurių nesudėtingi ir primityvūs instinktai pasirodo esą labai panašūs, jų skaičius vargu ar suteiktų pakankamą galią jų pastangoms. Jam reikės didinti jų skaičių atverčiant daugiau žmonių į tą patį primityvų tikėjimą.

Čia įsigalioja antrasis negatyvus atrankos principas: jis galės užsitikrinti paramą visų lengvatikių, kurie neturi tvirtų įsitikinimų, bet yra pasirengę pripažinti bet kokią pateiktą vertybių sistemą, jei tik ji kalama į jų galvas pakankamai garsiai ir dažnai. Tie, kurių miglotos ir nesusiformavusios idėjos lengvai išklibinamos ir kurių aistros bei jausmai lengvai sužadinami, ir sudarys totalitarinės partijos gretas.

Būtent su sąmoningomis įgudusio demagogo pastangomis suburti tvirtą ir vientisą rėmėjų grupę yra susijęs trečiasis ir turbūt svarbiausias negatyvus atrankos elementas. Atrodo, kad žmogaus prigimties dėsnis yra tai, kad žmonėms lengviau sutarti dėl negatyvios programos – neapykantos priešui, pavydo labiau pasiturintiesiems – negu dėl kokio nors pozityvaus uždavinio. Kontrastas tarp „mūsų“ ir „jų“, bendra kova su tais, kurie grupei nepriklauso, atrodo esąs esminis kiekvieno tikėjimo komponentas, tvirtai suburiantis grupę bendram veiksmui. Todėl juo visuomet naudojasi tie, kurie siekia ne vien paramos tam tikrai politikai, bet ir besąlygiško masių atsidavimo. Jų požiūriu, tokios negatyvios programos privalumas yra tai, kad ji palieka daugiau veiksmų laisvės negu pozityvi programa. Priešas, nesvarbu, ar vidaus, kaip antai „žydas“ arba „buožė“, ar išorės, atrodo, yra būtina totalitarinio vado ginkluotės dalis.

Tai, kad Vokietijoje šiuo priešu tapo žydas, kol jo vieta nebuvo užimta „plutokratų“, tai, kad buožė pasirinktas Rusijoje, lėmė ta antikapitalistinė neapykanta, kuria buvo paremtas visas judėjimas. Vokietijoje ir Austrijoje žydą imta traktuoti kaip kapitalizmo atstovą, nes tradicinė didžiųjų gyventojų klasių antipatija komercijai paliko šią sritį labiau prieinamą tai grupei, kuri praktiškai buvo išstumta iš labiau vertinamų profesijų. Visa tai yra sena istorija – svetimai rasei paliekamas tik mažiau gerbiamas verslas, o po to ji dar labiau nekenčiama, nes jais verčiasi. Faktas, kad vokiečių antisemitizmas ir antikapitalizmas turi tas pačias ištakas, labai svarbus norint suprasti, kas ten atsitiko, bet jis retai įsisąmoninamas svetimšalių tyrinėtojų.

***

Manyti, kad visuotinė kolektyvizmą remiančios politikos tendencija virsti nacionalizmu pagrįsta vien būtinumu užsitikrinti tvirtą paramą, reikštų išleisti iš akių kitą ne mažiau svarbų faktorių. Tiesa, galima abejoti, ar kas nors gali realistiškai įsivaizduoti kolektyvistinę programą, netarnaujančią ribotai grupei, ar kolektyvizmas gali egzistuoti kokia nors kitokia forma, ne kaip vienokios ar kitokios rūšies partikuliarizmas – ar tai būtų nacionalizmas, ar rasizmas, ar klasinė teorija. Tikėjimas tikslų ir interesų bendrumu reikalauja, regis, didesnio pažiūrų ir mąstymo panašumo, negu kad esama tarp žmonių vien kaip žmogiškųjų būtybių. Jeigu kiti grupės nariai negali būti jūsų pažįstami, tai jie bent jau turi būti tokie patys, kaip ir aplinkiniai, jie turi mąstyti ir kalbėti taip pat ir apie tuos pačius dalykus, kad galėtume save su jais tapatinti. Kolektyvizmas

viso pasaulio mastu atrodo neįsivaizduojamas dalykas – nebent jis tarnautų nedideliam valdančiajam elitui. Jis neabejotinai sukeltų ne tik techninių, bet pirmiausia moralinių problemų, su kuriomis nenori susidurti nė vienas iš mūsų socialistų. Jeigu, pavyzdžiui, anglų proletaras turi teisę į lygią dalį pajamų, dabar gaunamų iš jo šalies kapitalinių įdėjimų, ir jų panaudojimo kontrolę, nes pastarieji yra eksploatacijos rezultatas, tai pagal tą patį principą visi Indijos gyventojai turėtų teisę ne tik į britų kapitalo pajamų dalį, bet ir teisę naudotis proporcinga to kapitalo dalimi.

Tačiau raskite socialistus, kurie rimtai svarstytų turimų kapitalinių išteklių lygų paskirstymą pasaulio tautoms! Visi jie laiko kapitalą ne žmonijos, bet tautos nuosavybe – nors net pačioje tautoje retas kuris iš jų drįsta siūlyti, kad iš turtingesnių regionų būtų atimta „jų“ kapitalo dalis vargingesniems regionams paremti. To, ką socialistai skelbia pareiga dabartinių valstybių piliečių atžvilgiu, jie nesiruošia suteikti svetimšaliui. Nuoseklaus kolektyvizmo požiūriu, „neturtingųjų“ tautų pretenzijos iš naujo padalyti pasaulį yra visiškai teisėtos – nors, jeigu tai būtų nuosekliai įvykdyta, tos, kurios garsiausiai šito šaukiąsi, netektų beveik tiek pat, kiek turtingiausios tautos. Todėl jos stengiasi grįsti savo pretenzijas ne kokiais nors egalitariniais principais, bet savo tariamu didesniu gebėjimu organizuoti kitas tautas.

Vienas iš neišvengiamų kolektyvizmo filosofijos prieštaravimų yra tai, kad, nors ir remiasi individualizmo išplėtotais humanistinės moralės principais, jis gali būti įgyvendintas tik palyginti nedidelėje grupėje. Kol socializmas lieka teorinis, tol jis internacionalistinis, bet kai tik jį imama įgyvendinti, nesvarbu kur – Rusijoje ar Vokietijoje, jis tampa be galo nacionalistinis. Tai viena iš priežasčių, kodėl „liberalusis socializmas“, kaip jį įsivaizduoja dauguma žmonių Vakarų pasaulyje, yra vien tik teorinis, tuo tarpu socializmo praktika visur yra totalitarinė[49]. Kolektyvizmas nepalieka vietos plačiam liberalizmo humanizmui, jis įgalina tik siaurą totalitaristo partikuliarizmą.

Jeigu „bendruomenė“ arba valstybė yra pirminės individo atžvilgiu, jeigu jos turi savus tikslus, nepriklausomus nuo individų tikslų ir už juos pranašesnius, tai tik tie individai, kurie darbuojasi įgyvendindami tuos tikslus, gali būti laikomi bendruomenės nariais. Būtinas šio požiūrio padarinys yra tai, kad asmuo gerbiamas tik kaip grupės narys, t. y. tik tada, jei jis dirba įgyvendindamas bendrus tikslus, ir kad visas jo orumas kildinamas tik iš šios narystės, o ne iš to, kad jis tiesiog yra žmogus. Tiesą sakant, pati žmonijos sąvoka ir, vadinasi, bet kokia internacionalizmo forma yra grynai individualistinės žmogaus sampratos vaisiai, ir joms negali būti vietos kolektyvinėje mąstymo sistemoje[50].

Greta to elementaraus fakto, kad kolektyvi bendruomenė gali plėstis tik palaikoma individų, vienijamų vienodų tikslų, dar keli papildomi faktoriai stiprina kolektyvizmo uždarumą ir virtimą partikuliarizmu. Tarp jų vienas iš svarbiausių yra tai, kad individo noras sutapatinti save su grupe labai

[49] Plg. pamokančią diskusija knygoje: Franz Borkenau, *Socialism, National or International*? (1942).
[50] Visiška kolektyvizmo dvasia kalba Nietzsche's Zarathursta: „Iki šiol buvo tūkstantis tikslų, nes buvo tūkstantis žmonių. Tačiau saito tūkstančiui galvų vis dar nėra, vieno vis dar nėra. Žmonija vis dar neturi tikslo.
Meldžiu, mano broliai, pasakykite: jeigu žmonijai stinga tikslo, tai ar nestinga pačios žmonijos?“

dažnai būna nepilnavertiškumo jausmo padarinys ir, vadinasi, jo noras bus patenkintas tik tuomet, jei narystė grupėje suteiks tam tikrą pranašumą pašalinių atžvilgiu. Kartais, rodos, pati aplinkybė, kad smurto instinktams, kuriuos individas verčiamas tramdyti grupes viduje, gali būti suteikta visiška laisvė kolektyviai veikiant prieš pašalinį asmenį, tampa papildomu akstinu „ištirpdyti“ asmenybę grupėje. Reinholdo Niebuhro knygos pavadinimas „Moralus žmogus ir amorali visuomenė“, pasako tiesą, net jeigu mums visiškai nepriimtinos jo daromos išvados. Iš tikrųjų, kaip jis rašo kitur, jaučiama „tarp šiuolaikinių žmonių stiprėjanti tendencija įsivaizduoti, esą jie dorovingi, nes yra delegavę savo ydas vis didesnėms ir didesnėms grupėms“[51]. Veiksmas grupės vardu, atrodo, išlaisvina žmones iš daugelio dorovinių saitų, reguliuojančių jų, kaip grupės individų, elgseną.

Toji aiški antagonistinė nuostata, kurios laikosi daugelis planuotojų internacionalizmo atžvilgiu, paaiškinama dar ir tuo, kad šiame pasaulyje visi išoriniai grupės kontaktai yra kliūtys jiems veiksmingai planuojant tą sritį, kur jie tokią galimybę turi. Todėl neatsitiktinai, kaip savo nusiminimui atrado vienos išsamiausios kolektyvinės planavimo studijos redaktorius, „dauguma planuotojų yra karingi nacionalistai“[52].

Nacionalistiniai ir imperialistiniai socializmo planuotojų polinkiai, paplitę kur kas plačiau, negu paprastai pripažįstama, ne visuomet esti tokie nuožmūs kaip Webbai ir kai kurių kitų ankstyvųjų fabianistų, kurių susižavėjimas planavimu ėjo išvien su didelių ir galingų politinių vienetų garbinimu ir mažų valstybių niekinimu. Istorikas Elie‘us Halevy’us, kalbėdamas apie Webbus, su kuriais susipažino prieš keturiasdešimt metų, pažymi, kad jų socializmo esmė buvo antiliberali. „Jie nejautė neapykantos toriams, jie net buvo jiems nepaprastai atlaidūs, bet nejautė jokio pasigailėjimo Gladstone’o tipo liberalizmui. Tai buvo Būrų karo metas ir pažangūs liberalai bei žmonės, pradėję kurti leiboristų partiją, dėl laisvės ir žmogiškumo kilniadvasiškai palaikė būrų pusę kovoje su Britanijos imperializmu. Tačiau Webbų pora ir jų draugas Bernardas Shawas jiems nepritarė. Jie laikėsi atvirai imperialistinių pozicijų. Mažų tautų nepriklausomybė galėjo ką nors reikšti liberaliam individualistui. Bet ji nieko nereiškė tokiems kolektyvizmo šalininkams kaip jie. Aš vis dar prisimenu Sidney'jų Webbą, aiškinantį man, kad ateitis priklausanti didžiosioms administruojančioms tautoms, kur valdo pareigūnai, o policija žiūri tvarkos.“ O kitur Halevy’us cituoja Bernardą Shawą, kuris maždaug tuo pačiu metu aiškino, kad „pasaulį neišvengiamai pasidalins didžiosios ir galingos valstybės; mažosios turės prie jų prisijungti arba bus nušluotos nuo žemės paviršiaus“[53].

Aš čia daugiau citavau tų ištraukų, kurios nieko nenustebintų tekste, aprašančiame vokiečių nacionalsocializmo pirmtakus, nes jie pateikia puikių jėgos, vedančios nuo socializmo prie nacionalizmo ir darančios lemiamą įtaką visų kolektyvistų etinėms pažiūroms, garbinimo pavyzdžių Jei kalbėsime apie mažųjų tautų teises, tai Marxas ir Engelsas mažai kuo geresni už daugumą kitų nuoseklių kolektyvistų, ir jų požiūriai, kartkartėmis reiškiami čekų ar lenkų atžvilgiu, panašūs į šiuolaikinių nacionalsocialistų

[51] Cituojama iš straipsnio apie daktarą Niebuhrą: E.H.Carr, *The Twenty Years' Crisis* (1941), p. 203.
[52] Findlay Mackenzie (ed.), *Planned Society, Yesterday, Today, Tomorrow: A Symposium* (1937), p. 20.
[53] Elie Halevy, *L'Ere des tyrannies* (Paris, 1938), p. 217, ir History of the English People, Epilogue, I, 105–106.

pažiūras[54].

***

Jeigu didiesiems devynioliktojo amžiaus socialiniams filosofams individualistams, lordui Actonui ar Jacobui Burckhardtui, iki pat dabartinių socialistų tokių kaip Bertrandas Russellas, paveldėjusiems liberalią tradiciją, valdžios galia visada atrodė didžiausias blogis, tikrajam kolektyvistui ji yra tikslas pats savaime. Taip yra ne tik todėl, kad, kaip gerai apibūdino Russellas, noras organizuoti visuomenės gyvenimą pagal vieningą planą kyla pirmiausia iš valdžios troškimo[55]. Dar labiau jį lemia faktas, kad, norėdami pasiekti savo tikslą, kolektyvistai turi sukurti iki šiol dar neregėto masto valdžią – suteikti vieniems žmonėms galią valdyti kitus žmones – ir kad jų sėkmė priklauso nuo to, kiek jiems pavyksta įgyti galios.

Tai teisinga net ir nepaisant to, kad daugelis liberalių socialistų savo veikloje vadovaujasi tragiška iliuzija, esą atėmus iš individų individualizmo sistemoje įgytą galią, ir perkėlus ją visuomenei, jie pajėgs tokiu būdu galią sunaikinti. Visi taip samprotaujantieji neatsižvelgia į tai, jog sukoncentravus galią taip, kad ji tarnautų vienam planui įgyvendinti, ji ne vien perkeliama kitur, bet ir be galo sustiprinama; sutelkus vieno organo rankose galią, kuria anksčiau nepriklausomai naudojosi daugelis, sukuriamas galios kiekis, neišmatuojamai didesnis už bet kokį egzistavusį iki tol, tik pranašesnis, kad beveik virsta nauja kokybe. Tikra klaida tvirtinti, jog ta didžiulė galia, kuria naudojasi centrinis planavimo organas, bus „ne didesnė už galią, kuria kolektyviai naudojasi privačios direktorių tarybos“[56]. Konkurencinėje visuomenėje nėra nieko, kas turi bent dalį tos galios, kuria disponuotų socialistinio planavimo organas, ir jeigu niekas nepajėgus sąmoningai ta galia naudotis, tai tvirtinimas, esą ją turi visi kapitalistai kartu paėmus, tėra piktnaudžiavimas žodžiais[57]. Tik žaidžiama žodžiais, kai kalbama apie „kolektyviai naudojamą privačių direktorių tarybų galią“, jeigu šios nėra susivienijusios bendram veiksmui – o tai, žinoma, reikštų konkurencijos galą ir planinės ekonomikos sukūrimą. Skaldyti arba decentralizuoti galią būtinai reiškia mažinti absoliutų galios kiekį, ir konkurencinė sistema yra vienintelė sistema, skirta galiai, naudojamai vieno žmogaus prieš kitą, minimizuoti ją decentralizuojant.

Mes matėme anksčiau, kad ekonominių ir politinių tikslų atskyrimas yra esminė individo laisvės garantija ir kad ji neatsitiktinai puolama visų kolektyvistų. Prie to dabar turime pridurti, kad „ekonominės galios pakeitimas politine“, o taip dažnai dabar to reikalaujama, būtinai reiškia galios, kuri visuomet ribota, pakeitimą galia, nuo kurios nėra išsigelbėjimo. Tai, kas vadinama ekonomine galia, nors ir gali būti

[54] Plg. Karl Marx, Revolution and Counter-revolution, taip pat Engelso laišką Marksui, 1851 m. gegužės 23 d.
[55] Bertrand Russell, *The Scientific Outlook* (1931), p. 211.
[56] B.E.Lippincottas savo įvade knygai: Oscar Lange and F. M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism* (Minneapolis, 1938), p. 35.
[57] Mes turime nesileisti apgaunami to fakto, kad žodis „galia“ (power) šalia tos prasmės, kuria jis vartojamas žmonių atžvilgiu, yra taip pat vartojamas neasmenine (ar greičiau antropomorfine) prasme kalbant apie bet kokią determinuojančią priežastį. Žinoma, visada bus kas nors, kas determinuoja visa, kas vyksta, ir šia prasme egzistuojančios galios kiekis turi būti visada tas pats. Bet tai nėra tiesa kalbant apie galią, kuria sąmoningai naudojasi žmonės.

prievartos įrankiu, privačių individų rankose niekuomet nėra išimtinė ar visiška galia, ji niekuomet nėra galia, pajungianti visą asmens gyvenimą. Bet būdama centralizuota kaip politinės galios įrankis, ji sukuria tokio laipsnio priklausomybę, kuri beveik nesiskiria nuo vergovės.

***

Iš dviejų pagrindinių kiekvienos kolektyvinės sistemos bruožų – poreikio turėti grupėje bendrai priimtą tikslų sistemą ir bekompromisio noro suteikti grupei maksimumą galios šiems tikslams pasiekti – išsirutulioja apibrėžta moralės sistema, kuri kai kuo sutampa su mūsiškąja, o kai kuo yra jai visiškai priešinga; tačiau vienu dalyku ji nuo mūsiškosios skiriasi taip, kad kyla abejonė, ar apskritai galime ją laikyti morale: ji nepalieka individo sąžinei laisvės vadovautis savo paties taisyklėmis ir nepripažįsta jokių bendrų taisyklių, kurių laikytis iš individo reikalaujama bet kokiomis aplinkybėmis. Šitai kolektyvizmo moralę padaro tokią skirtingą nuo to, ką mes vadiname morale, kad mums sunku surasti joje bent kokį principą, nors vis dėlto principų ten yra.

Principinis skirtumas čia labai primena tą, kurį jau svarstėme nagrinėdami įstatymo viršenybę. Panašiai kaip formalus įstatymas, individualizmo etikos taisyklės, nors daugeliu požiūrių ir negriežtos, yra bendros ir absoliučios; jos numato arba draudžia tam tikrus veiksmus nepriklausomai nuo to, ar konkrečiu atveju galutinis tikslas yra geras, ar blogas. Apgauti ar vogti, kankinti ar nepateisinti pasitikėjimo laikoma blogiu, nepriklausomai nuo to, ar konkrečiu atveju padaroma kokia nors žala. Nei faktas, kad atskiru atveju niekas dėl to nenukenčia, nei koks nors kilnus tikslas, kuriam toks veiksmas gali būti skirtas, nieko nekeičia, jei jis blogas. Nors kartais mes galime būti priversti rinktis tarp skirtingų blogybių, jos pasilieka blogybėmis.

Principas, kad tikslas pateisina priemones, individualizmo etikoje laikomas bet kokios moralės paneigimu. Kolektyvizmo etikoje jis būtinai virsta svarbiausia taisykle; nėra nieko, ko nuoseklus kolektyvistas negalėtų padaryti, jei tai tarnauja „visumos labui“, nes „visumos labas“ jam yra vienintelis kriterijus to, kas privalu daryti. *Raison d'etat*, geriausiai apibūdinanti kolektyvizmo etiką, nepripažįsta jokių kitų ribų, kaip tik nustatomas tikslingumo – konkretaus veiksmo tinkamumo turimam tikslui pasiekti. Ir tai, ką *raison d'etat* apibūdina, kai kalbama apie skirtingų šalių santykius, lygiai taip pat tinka ir apibūdinti santykiams tarp skirtingų individų kolektyvizmo valstybėje. Čia negali būti ribojama tai, ką turi būti pasirengęs vykdyti jos pilietis, negali būti tokio veiksmo, nuo kurio sąžinė turėtų jį sulaikyti, jeigu tai būtina tikslui, kurio bendruomenė išsikėlė ar kurio įsako siekti jo vyresnybė.

***

Tai, kad kolektyvizmo etikoje nėra absoliučių formalių taisyklių, žinoma, nereiškia, kad nesama tam tikrų naudingų individualių įpročių, kuriuos kolektyvizmo bendruomenė skatins, ir tokių, kuriuos ji slopins. Visiškai priešingai – ji skirs kur kas daugiau dėmesio individo gyvenimo įpročiams negu

individualistinė bendruomenė. Norint būti naudingu kolektyvinės visuomenės nariu, reikalingos labai apibrėžtos savybės, kurios turi būti stiprinamos nuolat. Šias savybes mes vadiname „naudingais įpročiais“, o ne moralinėmis dorybėmis todėl, kad individui niekada negali būti leista iškelti šių taisyklių virš konkrečių įsakymų ar padaryti jas kliūtimi kuriam nors konkrečiam jo bendruomenės tikslui įgyvendinti. Jos tarnauja, taip sakant, tik užkaišioti spragoms, kurias gali palikti tiesioginiai įsakymai ar konkrečių tikslų nurodymas, bet jos niekada negali pateisinti priešinimosi valdžios valiai.

Skirtumus tarp tų dorybių, kurios ir toliau bus vertinamos kolektyvizmo sistemoje, ir tų, kurios išnyks, gerai iliustruoja palyginimas dorybių, kurias vokiečiams, tiksliau, „tipiškam prūsui“, pripažįsta net aršiausi jų priešai, ir tų dorybių, kurių, kaip manoma, jiems trūksta ir kurias ne be pagrindo didžiuojasi turį Anglijos žmonės. Nedaug kas neigs, kad vokiečiai apskritai yra darbštūs ir drausmingi, pedantiški ir energingi vos ne iki negailestingumo, skrupulingi ir nuoseklūs vykdydami bet kokią užduotį; jiems būdingas stiprus tvarkos, pareigos ir klusnumo valdžiai jausmas; jie dažnai rodo pasirengimą asmeniškai aukotis bei didžiulę drąsą fizinio pavojaus akivaizdoje. Visa tai daro vokietį veiksmingu įrankiu vykdant pavestą užduotį, ir kaip tik šios savybės buvo rūpestingai puoselėjamos senojoje Prūsijos valstybėje bei naujajame prūsų valdomame reiche.

„Tipiškam vokiečiui“ dažniausiai trūksta individualistinių dorybių: pakantumo ir pagarbos kitiems individams bei jų pažiūroms, mąstymo savarankiškumo ir charakterio tiesumo bei pasiryžimo ginti savo įsitikinimus prieš vyresnybę (patys vokiečiai, suvokdami jo stoką, vadina *Zivilcourage*), silpnesniojo atjautos, taip pat sveikos paniekos ir antipatijos valdžiai, kurias išugdo tik senoji asmeninės laisvės tradicija. Jie, regis, taip pat stokoja daugumos tų nežymių, bet tokių svarbių savybių, kurios lengvina bendravimą tarp žmonių laisvoje visuomenėje: gerumo ir humoro jausmo, asmeninio kuklumo, pagarbos privatiems dalykams ir tikėjimo geromis savo kaimyno intencijomis.

Po to, kas jau kalbėta, visai nekeista, kad šios individualistams būdingos dorybės tuo pat metu yra ir verčiausios visuomeninės dorybės – dorybės, lengvinančios visuomeninius kontaktus ir darančios kontrolę iš viršaus ne tokią būtiną ir kartu sunkiau įgyvendinamą. Tai tos dorybės, kurios klesti individualistinio ar komercinio tipo visuomenėje ir kurios neaptinkamos ten, kur vyrauja kolektyvizmas ar karinė visuomenės, – šis skirtumas yra ar bent buvo ryškus tarp įvairių Vokietijos regionų, kaip kad dabar jis būdingas pažiūroms, viešpataujančioms Vokietijoje, ir pažiūroms, kurios būdingos Vakarams. Dar visai neseniai bent jau tose Vokietijos dalyse, kurioms ilgiausiai darė poveikį civilizuojančios komercijos jėgos, senuose komerciniuose pietų bei vakarų miestuose, taip pat Hanzos miestuose bendros dorovinės sąvokos buvo greičiausiai daug artimesnės vakarietiškosioms nei tos, kurios dabar įsiviešpatavo visoje Vokietijoje.

Tačiau būtume labai neteisūs laikydami totalitariškai nusiteikusių žmonių mases neturinčiomis jokių moralinių jausmų vien dėl to, kad jie be išlygų remia sistemą, kuri mums atrodo neigianti daugumą moralinių vertybių. Didžiajai jų daugumai galioja turbūt priešingas dalykas: moralinių emocijų įtampa,

lydinti tokius judėjimus, kaip nacionalsocializmas ar komunizmas, ko gero, gali būti palyginta tik su didžiaisiais religiniais judėjimais. Jei jūs pripažįstate, kad individas yra tik priemonė, tarnaujanti aukštesnio darinio – visuomenės ar tautos – tikslams, tai turite pripažinti ir totalitarinių režimų bruožus, kurie mums kelia pasibaisėjimą. Žvelgiant iš kolektyvizmo pozicijos, nepakantumas, žvėriškas susidorojimas su kitaip mąstančiaisiais, visiškas nesiskaitymas su individo gyvybe ir jo laime yra esminiai ir neišvengiami šios pagrindinės prielaidos padariniai; kolektyvizmo šalininkas gali tai pripažinti ir tuo pat metu tvirtinti, kad jo sistema pranašesnė nei ta, kur individų „savanaudiškiems“ interesams leidžiama kliudyti pilnai įgyvendinti bendruomenės tikslus. Kai vokiečių filosofai nenustoja vaizduoti asmeninės laimės siekio kaip savaime amoralaus ir pagirtinu laiko tik užkrautos pareigos vykdymą, jie yra visiškai nuoširdūs, kad ir kaip sunku būtų tai suprasti tiems, kurie išauklėti kitokių tradicijų.

Kur yra vienas bendras aukščiausias tikslas, ten nėra vietos jokioms bendroms moralės normoms ar taisyklėms. Tam tikru mastu mes patys tai patyrėme per karą. Tačiau netgi karas ir didžiausias pavojus tik nežymiai pastūmėjo kraštą totalitarizmo link, tik šiek tiek atidėjo į šalį visas kitas vertybes vieno bendro tikslo labui. Bet jei keli specifiniai tikslai būtų privalomi visai visuomenei – žiaurumas neišvengiamai virstų pareiga; veiksmai, prieš kuriuos sukyla visi mūsų jausmai, tokie kaip įkaitų šaudymas arba senų bei ligotų žmonių žudymas, būtų laikomi tiesiog praktine būtinybe; šimtų tūkstančių prievartinis iškeldinimas ir trėmimas taptų įrankiais, kuriems pritartų beveik visi, išskyrus aukas; arba būtų pradėti rimtai svarstyti „moterų šaukimo veislininkystės reikalui" siūlymai. Kolektyvisto akys visuomet nukreiptos į aukštesnį tikslą, kuriam šie veiksmai tarnauja ir kuris juos pateisina, nes, siekiant bendro visuomenės tikslo, jokios individo teisės ar vertybės negali būti kliūtimi.

Tačiau jeigu totalitarinės valstybės piliečių masei dažniausiai kaip tik nesavanaudiškas atsidavimas idealui (kad ir tokiam, kuris mums atrodo atstumiantis) duoda pagrindą pritarti tokiems veiksmams ar net juos vykdyti, tai šito negalima pasakyti apie tuos, kurie vadovauja politikai. Norint būti naudingu pagalbininku valdant totalitarinę valstybę, nepakanka, kad žmogus būtų pasirengęs pateisinti niekšiškus darbus; jis turi pats būti pasirengęs sulaužyti bet kokią jam žinomą morales taisyklę, jeigu tai būtina pavestam tikslui įgyvendinti. Kadangi vien tik vyriausiasis vadas nustato tikslus, jo įrankiams nevalia turėti jokių savų moralinių įsitikinimų. Jie pirmiausia turi būti besąlygiškai atsidavę vadui; šalia to, kitas svarbiausias jų bruožas turi būti visiškas neprincipingumas ir pasiryžimas vykdyti bet kokį nurodymą tiesiogine tų žodžių prasme. Jiems nevalia turėti savų idealų, kuriuos norėtų įgyvendinti, jokios gėrio ar blogio sampratos, kuri galėtų trukdyti vado ketinimams. Kaip tik todėl buvimas valdžioje mažai žada žmonėms, besilaikantiems moralinių įsitikinimų, kuriais praeityje vadovavosi Europos tautos. Aukšti postai neapsaugo nuo nemalonių užduočių vykdymo ir ne visada suteikia galimybę patenkinti idealistinį norą gauti kompensaciją už neabejotiną riziką, už daugelio privataus gyvenimo ir asmeninės nepriklausomybės teikiamų malonumų išsižadėjimą. Vieninteliai čia patenkinami pomėgiai – tai pačios valdžios geismas bei malonumas, kai tau paklūstama ir kai jautiesi dalimi gerai veikiančios neapsakomai galingos mašinos, kuriai visa kita turi trauktis iš kelio.

Tačiau jeigu mažai kas gali paskatinti žmones, kurie pagal mūsų kriterijus yra dori, siekti aukštų totalitarinės mašinos postų, ir daug kas juos nuo tokių postų baido, tai negailestingiems ir nesąžiningiems žmonėms čia atsiveria ypatingos galimybės. Atsiras darbų, kurių smerktinumu niekas neabejos, bet kurie turės būti padaryti siekiant svarbesnio tikslo lygiai taip pat profesionaliai ir veiksmingai kaip ir visi kiti. Kadangi reikės atlikti smerktinus veiksmus, kurių vengs imtis tie, kuriems dar daro įtaką tradicinė moralė, pasirengimas juos atlikti nuties kelią aukštyn į valdžią. Tokių postų totalitarinėje visuomenėje, kur būtina praktikuoti žiaurumą ir bauginimą, sąmoningą apgaudinėjimą ir šnipinėjimą, bus begalė. Nei gestapas, nei koncentracijos stovyklos administracija, nei Propagandos ministerija, nei S. A. ar S. S. (arba jų itališki ar rusiški atitikmenys) nebus tinkama vieta humanistiniams jausmams reikštis. Bet būtent per tokius postus driekiasi kelias į aukščiausias pareigybes totalitarinėje valstybėje. Nieko keista, kai žymus amerikiečių ekonomistas, trumpai apžvelgęs kolektyvizmo valstybės pareigūnų funkcijas, prieina išvadą, kad „jiems teks šiuos dalykus daryti, nori jie to ar nenori; o tikimybė, kad valdžioje atsidurs žmonės, nelinkę jos turėti ar ja naudotis, yra lygi tikimybei, kad geraširdis žmogus gaus prižiūrėtojo darbą vergų plantacijoje"[58].

Mes dar neišsamiai aptarėme klausimą. Vadų atranka yra glaudžiai susijusi su plačia atrankos pagal pažiūras problema, tiksliau, su gebėjimu prisitaikyti prie nuolat besikeičiančių doktrinų. O tai išryškina vieną iš būdingiausių moralinių totalitarizmo bruožų – jo santykį su visomis dorybėmis, priklausančiomis bendrai tiesos kategorijai, ir jo įtaką joms. Tai tokia plati tema, kad jai reikalingas atskiras skyrius.

XI. TIESOS PABAIGA

Reikšminga, kad minties nacionalizacija visur vyko pari passu su pramonės nacionalizacija.

E. H. Carras

Veiksmingiausias būdas kiekvieną priversti tarnauti vienai tikslų sistemai, į kurią nukreiptas socialinis planas, yra priversti kiekvieną šiais tikslais patikėti. Kad totalitarinė sistema būtų efektyvi, nepakanka kiekvieną priversti dirbti siekiant įgyvendinti tuos pačius tikslus. Būtina, kad žmonės imtų juos laikyti savo pačių tikslais. Nors įsitikinimai turi būti žmonėms parinkti ir primesti iš šalies, jie turi tapti jų įsitikinimais, jų bendrai išpažįstamu tikėjimu, kuris kuo daugiau skatintų juos savanoriškai veikti taip, kaip nori planuotojas. Jeigu priespaudos pojūtis totalitariniuose kraštuose apskritai mažiau juntamas, nei įsivaizduoja dauguma žmonių liberaliose šalyse, tai tik todėl kad totalitarinėms vyriausybėms gana gerai pavyksta priversti žmones mąstyti taip, kaip nori jos.

[58] Profesorius Frankas H. Knightas leidinyje *Journal of Political Economy*, December, 1938, p. 869.

Šitai, žinoma, pasiekiama įvairių formų propaganda. Jos metodai dabar taip gerai žinomi, kad nėra reikalo apie juos daug kalbėti. Reiktų pabrėžti tik tai, kad nei propaganda pati savaime, nei jos metodai nėra būdingi vien totalitarizmui, ir tai, kad totalitarinėje valstybėje jos prigimtį ir poveikį pakeičia faktas, jog visa propaganda tarnauja vienam tikslui, jog visos propagandos priemonės koordinuojamos, idant individai būtų veikiami ta pačia kryptimi ir būtų pasiektas garsusis visų protų Gleichschaltung. Todėl propagandos totalitariniuose kraštuose poveikis skiriasi ne tik mastu, bet ir pobūdžiu nuo poveikio tos propagandos, kurią įvairiems tikslams taiko nepriklausomos ir tarpusavyje konkuruojančios agentūros. Jeigu visus aktualios informacijos šaltinius veiksmingai kontroliuoja vienas organas, – jau turime reikalą ne vien su mėginimais įtikinti žmones vienu ar kitu dalyku. Patyręs propagandistas tampa pajėgus formuoti jų protus bet kokia pasirinkta linkme, ir net inteligentiškiausi bei savarankiškiausi žmonės negali visiškai tos įtakos išvengti, jeigu jie ilgam atskiriami nuo visų kitų informacijos šaltinių.

Nors propagandos statusas totalitarinėse valstybėse suteikia unikalią galią valdyti žmonių protus, specifines moralines pasekmes lemia ne totalitarinės propagandos taikomi metodai, bet tikslas ir mastas. Jeigu ją galima būtų apriboti tik bendrų sistemos vertybių, į kurias nukreiptos visuomenės pastangos, įdiegimu žmonėms, tai propaganda būtų tik atskira mūsų jau aptartos kolektyvizmo moralės bendrųjų bruožų apraiška Jeigu jos tikslas būtų vien išmokyti žmones apibrėžto ir visa apimančio moralės kodekso, problema kiltų tik viena – ar šis kodeksas geras, ar blogas. Matėme, kad totalitarinės visuomenės moralinis kodeksas vargu ar gali pasirodyti mums patrauklus; kad net siekimas lygybės per valdomą ekonomiką gali baigtis vien oficialiai įtvirtinama nelygybe – autoritariškai apibrėžiant kiekvieno individo statusą naujoje hierarchinėje tvarkoje; kad dauguma humanistinių mūsų moralės elementų – pagarba žmogaus gyvybei, silpnesniajam bei individui apskritai – išnyks. Tačiau nors tai ir atrodytų nepriimtina daugumai žmonių, nors ir laužytų kai kuriuos moralinius standartus, tokia sistema vis dėlto nebūtinai yra visiškai nemorali. Kai kurie tokios sistemos bruožai gali netgi patikti griežtiems konservatyvios pakraipos moralistams, pasirodyti jiems pranašesni už švelnesnius liberalios visuomenės standartus.

Tačiau tie totalitarinės propagandos moraliniai padariniai, kuriuos dabar turime aptarti, yra dar radikalesni. Jie naikina bet kokią moralę, nes griauna vieną iš jos pamatų – tiesos pojūtį ir pagarbą tiesai. Jau vien dėl savo užduoties pobūdžio totalitarinė propaganda negali apsiriboti tomis vertybėmis, tais viešosios nuomonės ir moralinių įsitikinimų klausimais, kur individas visuomet daugiau ar mažiau taikosi prie jo bendruomenėje viešpataujančių pažiūrų, – bet ji turi apimti ir faktus, kur žmogaus protas reiškiasi kitaip. Taip yra pirmiausia todėl, kad, norint paskatinti žmones pripažinti oficialias vertybes, šios turi būti pagrįstos arba susietos su žmonių jau pripažįstamomis vertybėmis, o tai paprastai implikuoja teiginius apie priežastinius priemonių ir tikslų ryšius. Antra, kadangi riba tarp tikslų ir priemonių, tarp siekio ir jam įgyvendinti pasitelktų būdų iš tikrųjų niekada nebūna tokia ryški ir apibrėžta, kaip, rodos, verčia manyti bendras šių problemų aptarimas;

ir todėl, kad žmonės turi būti verčiami sutikti ne tik su galutiniais tikslais, bet ir su faktų bei galimybių, kuriomis paremtos konkrečios priemonės, aiškinimais.

***

Mes matėme, kad laisvoje visuomenėje nesitariama dėl išsamaus etinio kodekso ir visa apimančios vertybių sistemos, reikalingos planinėje ekonomikoje – todėl jį tektų sukurti. Mes neturime manyti, kad planuotojas imsis savo uždavinio suvokdamas būtinybę ar kad, net jam ją suvokiant, būtų galima iš anksto sukurti tokį visa apimantį kodeksą. Planuotojas aptinka skirtingų poreikių konfliktus tik jau dirbdamas, ir spręsti juos tenka kilus būtinybei. Vertybių kodeksas, kuriuo jis vadovautųsi, neegzistuoja *in abstracto* – dar prieš iškylant reikalui spręsti jis turi būti sukurtas darant konkrečius sprendimus. Mes taip pat matėme, kad, nesugebėdamas atskirti bendrųjų vertybių problemos nuo konkrečių sprendimų, demokratinis organas, būdamas nepajėgus apibrėžti techninių plano detalių, netgi negalėtų apibrėžti vertybių, į kurias tas planas orientuotas.

Kadangi planuojanti valdžia turės nuolat spręsti klausimus, neapibrėžtus moralinėmis taisyklėmis, jai teks pateikti žmonėms savo sprendimų pateisinimą ar bent jau kaip nors priversti juos patikėti tų sprendimų teisingumu. Nors atsakingi už sprendimą asmenys galėjo vadovautis vien prietarais, viešai teks skelbti vienokį ar kitokį vadovavimosi principą, idant bendruomenė ne tik pasyviai paklustų, bet ir aktyviai palaikytų numatomą priemonę. Būtinumas kaip nors racionalizuoti savo simpatijas ir antipatijas, kuriomis, stokojant kitų pagrindų, planuotojas turės vadovautis daugelyje savo sprendimų, ir būtinumas pateikti jas kuo patrauklesne žmonėms forma, vers jį konstruoti teorijas, t. y. teiginius apie ryšius tarp faktų, kurios vėliau taps neatskiriama viešpataujančios doktrinos dalimi. Šis „mitas“, teisinantis jo veiksmus, nebūtinai turi būti kuriamas sąmoningai. Totalitarizmo vadas gali vadovautis vien instinktyviu nepasitenkinimu esama padėtimi ir noru sukurti naują hierarchinę tvarką, labiau atitinkančią jo vertybių sampratą; jis gali žinoti vien tai, kad jam nepatinka žydai, tarpstantys esant tokiai padėčiai, kuri nepalikdavo deramos vietos jam, ar kad jis žavisi aukštu šviesiaplaukiu žmogumi, jo vaikystės romanų „aristokratiškuoju“ herojumi. Todėl jis mielai priims teorijas, jo požiūriu racionaliai pagrindžiančias tuos prietarus, kurių jis laikosi kartu su daugeliu savo bendraminčių. Taip pseudomokslinė teorija tampa oficialaus tikėjimo dalimi, kuri daugiau ar mažiau rikiuoja kiekvieno veiksmus. Arba paplitusi antipatija pramoninei civilizacijai ir romantiškas kaimiško gyvenimo ilgesys kartu su (greičiausiai klaidinga) idėja apie ypatingą kaimo žmonių, kaip kareivių, vertę suteikia pagrindą kitam mitui: *Blut und Boden* („kraujas ir žemė“), išreiškiančiam ne tik pagrindines vertybes, bet ir daugybę įsitikinimų apie priežastinius ryšius, kurie, kartą tapę visos bendruomenės veiklą vairuojančiais idealais, negali būti ginčijami.

Tokių oficialių doktrinų poreikis rikiuojant ir telkiant žmonių pastangas buvo aiškiai

numatytas įvairių totalitarinės sistemos teoretikų. Platono „kilnus melas“ ir Sorelio „mitai“ skirti tam pačiam tikslui kaip ir rasinė nacistų doktrina ar Mussolini‘o korporacinės valstybės teorija. Visos jos būtinai grindžiamos specifiniu požiūriu į faktus, po to apraizgomos mokslinėmis teorijomis, privalančiomis pateisinti išankstinę nuomonę.

***

Veiksmingiausias būdas priversti žmones pripažinti vertybes, kurioms jie turi tarnauti, – tai įtikinti, jog jie patys ar bent geriausieji iš jų visuomet tų vertybių laikėsi, nors iki tol ne visai tinkamai jas suprato. Siekiama, kad žmonės perkeltų savo ištikimybę seniesiems dievams į naujuosius įteigiant jiems, kad naujieji dievai visuomet buvo jų sveiko instinkto pripažįstami, tik ne visai aiškiai regimi. O pats veiksmingiausias metodas šiam tikslui pasiekti – vartoti senus žodžius, pakeitus jų reikšmę. Retas kuris totalitarinių režimų bruožas yra toks painus paviršutiniškam stebėtojui ir tuo pat metu toks būdingas visam intelektualiniam klimatui, kaip visiškas kalbos iškreipimas, žodžių, kuriais reiškiami naujų režimų idealai, reikšmės pakeitimas.

Labiausiai šiuo požiūriu, žinoma, kenčia žodis „laisvė“. Tai žodis, kuris totalitarinėse valstybėse vartojamas taip pat dažnai kaip kitur. Iš tikrųjų, galima net pasakyti, kad – ir tai turėtų būti įspėjimas mums saugotis visų tų, kurie mus gundo „naujų laisvių vietoje senų“ pažadais[59], – visur, kur laisvė, kaip mes ją suprantame, buvo sunaikinta, beveik visada tai buvo daroma kokios nors naujos žmonėms žadamos laisvės vardan. Net tarp mūsų pačių esama „planuotojų laisvės vardan“, kurie žada mums „kolektyvinę laisvę grupei“, apie kurios pobūdį galima spręsti iš to, kad jos propaguotojai jaučia būtinumą užtikrinti mus, jog, „žinoma, planuojamos laisvės atėjimas nereiškia, kad visos [sic] ankstesnės laisvės formos turi būti panaikintos“. Dr. Karlas Manheimas, iš kurio veikalo[60] šie sakiniai paimti, bent jau įspėja mus, kad „laisvės samprata, paveldėta iš praėjusio šimtmečio, yra kliūtis reikiamai suprasti problemą“. Bet toks žodžio „laisvė“ vartojimas yra toks pat klaidinantis kaip ir totalitarinių politikų kalbose. Kaip ir jų laisvė, minėto autoriaus žadama „kolektyvinė laisvė“ nėra visuomenės narių laisvė, bet neribota planuotojo laisvė daryti su visuomene, ką jis nori[61]. Tai visiškas laisvės ir galios painiojimo atvejis.

Šiuo konkrečiu atveju sąlygas žodžio reikšmei iškraipyti, tiesą sakant, gerai parengė kelios vokiečių filosofų kartos ir, ne ką mažiau, daugelis socializmo teoretikų. Tačiau „laisvė" jokiu būdu nėra vienintelis žodis, kurio reikšmė buvo pakeista jai priešinga, idant jis galėtų būti totalitarinės propagandos įrankiu. Mes jau matėme – tas pats atsitinka ir „teisingumui“ ir

[59] Pagal naujos istoriko Carlo L. Beckerio knygos pavadinimą.
[60] *Man and Society in an Age of Reconstruction*, p. 377.
[61] P. Druckeris (*The End of Economic Man*, p. 74) teisingai pastebi, kad „kuo mažiau laisvės, tuo daugiau kalbos apie „naująją laisvę“. Juk ši naujoji laisvė tėra žodis, dangstantis visišką priešingybę to, kas visoje Europoje visais laikais buvo vadinama laisve. <...> Tačiau naujoji laisvė, kuri dabar skelbiama Europoje, yra daugumos teisė, nukreipta prieš individą“.

“įstatymui“, „teisei“ ir „lygybei“. Šį sąrašą galima tęsti tol, kol jis apims beveik visus visuotinai vartojamus moralės ir politikos terminus.

Kas nėra pats patyręs šio proceso, tam sunku įvertinti šio žodžių reikšmės pakeitimo mastą, jo sukeliamą painiavą ir sukuriamas kliūtis bet kokiai racionaliai diskusijai. Reikia pamatyti, kad suprastum, kaip, vienam iš dviejų brolių priėmus naująjį tikėjimą, jis netrukus pasirodo kalbąs tarytum kita kalba, kuri bet kokį tikrą bendravimą tarp jų padaro neįmanomą. Ir sumaištis dar labiau padidėja, nes šis žodžių, nusakančių politinius idealus, reikšmės pakeitimas yra ne pavienis įvykis, bet nesiliaujantis procesas, ištisa technologija, sąmoningai ar nesąmoningai taikoma žmonėms valdyti. Laipsniškai, šiam procesui vykstant, sugadinama visa kalba, ir žodžiai virsta tuščiais kevalais be jokios apibrėžtos reikšmės, vienodai žymintys vieną dalyką ir jo priešingybę, ir vartojami vien dėl su jais dar susijusių emocinių asociacijų.

***

Nesunku iš didžiosios daugumos atimti minties nepriklausomybę. Bet mažuma, kuri išsaugos polinkį kritikuoti, taip pat turi būti nutildyta. Jau matėme, kodėl prievarta negali apsiriboti etinio kodekso, skirto planui motyvuoti, pagal kurį rikiuojama visa visuomenės veikla, įtvirtinimu. Kadangi didžioji šio kodekso dalis niekada nebus tiksliai suformuluota, nes didžioji vertybių skalės dalis plane bus įgijusi neraiškų pavidalą, pats planas iki mažiausių smulkmenų, kiekvienas valdžios aktas turės tapti šventas ir nekritikuotinas. Kad žmonės nesvyruodami remtų bendras pastangas, jie turi būti įtikinti ne tik siekiamo tikslo, bet ir pasirinktų priemonių teisingumu. Taigi oficialioji doktrina, kuriai bus verčiama paklusti, turės apimti visas faktų interpretacijas, kuriomis grindžiamas planas. Viešoji kritika ar net išreikštos abejonės turi būti slopinamos, nes tai silpnina visuomenės paramą planui. Antai, kaip rašo Webbai apie padėtį kiekvienoje Rusijos įmonėje: „Kai darbas yra įpusėjęs, bet kokia vieša kritika ar net baiminimasis, jog planas nebus įgyvendintas, yra neištikimybės ir net išdavystės aktas dėl jų galimo poveikio likusių darbuotojų darbui“[62]. O kai abejojama ar baiminamasi ne dėl atskiros įmonės, bet dėl viso socialinio plano sėkmingumo, tai juo labiau turi būti laikoma sabotažu.

Taigi faktai ir teorijos, ne mažiau kaip pažiūros į vertybes, turi tapti oficialiosios doktrinos objektu. Ir visas informacijos skleidimo aparatas – mokyklos ir spauda, radijas ir kinas – bus plačiai naudojamas skleisti toms pažiūroms, kurios, nesvarbu, teisingos ar klaidingos, stiprins įsitikinimą valdžios sprendimų teisingumu; tuo tarpu visa informacija, galinti sukelti abejonių ar svyravimų, bus sulaikoma. Tam tikros informacijos galimas poveikis žmonių lojalumui sistemos atžvilgiu tampa vieninteliu kriterijumi sprendžiant, ar toji informacija skelbtina, ar slopintina. Padėtis totalitarinėje valstybėje yra nuolatos ir visose srityse tokia pat, kokia ji būna kitur kai

[62] Sidney & Beatrice Webb, *Soviet Communism*, p. 1038.

kuriose srityse karo metu. Visa, kas galėtų sukelti abejonę valdžios išmintingumu ar sukelti nepasitenkinimą, nuo žmonių bus slepiama. Nepalankių palyginimų su sąlygomis kitur pagrindas, informacija, galinti byloti apie vyriausybės nesugebėjimą įvykdyti savo pažadus ar pasinaudoti palankiomis aplinkybėmis padėčiai pagerinti, – visa tai bus slopinama. Todėl neliks nė vienos srities, kur nebūtų taikoma nuolatinė informacijos kontrolė ir pažiūrų vienodinimas.

Tai daro įtaką net sritims, atrodytų, labiausiai nutolusioms nuo bet kokių politinių interesų, ir ypač visiems mokslams, net abstrakčiausiems. Kad disciplinose, betarpiškai nagrinėjančiose žmogaus problemas ir dėl to tiesiogiai veikiančiose politines pažiūras – istorijoje, teisėje ar ekonomikoje, – nesuinteresuotas tiesos ieškojimas totalitarinėje sistemoje negali būti leistas ir kad įtvirtinti oficialias pažiūras tampa jų vieninteliu tikslu, – tai gerai matoma ir patyrimo pakankamai paliudyta. Šios disciplinos iš tikrųjų visose totalitarinėse šalyse tapo mitų, kuriais valdantieji naudojasi savo pavaldinių protui ir valiai palenkti, oficialiaisiais fabrikais. Nenuostabu, kad šiose srityse net nustojama apsimetinėti, jog siekiama tiesos, ir pati valdžia sprendžia, kokios doktrinos turi būti dėstomos ir skelbiamos.

Tačiau totalitarinė įsitikinimų kontrolė apima ir dalykus, kurie, atrodytų, neturi jokios politinės reikšmės. Kartais sunku net paaiškinti, kodėl tam tikros doktrinos oficialiai draudžiamos, o kitos – skatinamos, ir įdomu, kad skirtingų totalitarinių sistemų šios simpatijos ir antipatijos atrodo šiek tiek panašios. Antai jas visas, rodos, vienija didžiulė antipatija abstraktesnėms minties formoms – antipatija, kurią tipiškai rodo ir daugelis mūsų mokslininkų kolektyvistų. Nedidelis skirtumas, ar reliatyvumo teorija vaizduojama kaip „semitų kėsinimasis į krikščioniškosios ir nordiškosios fizikos pagrindus“, ar jai priešinamasi dėl to, kad ji „prieštarauja dialektiniam materializmui ir marksizmo mokymui“. Taip pat nedidelis skirtumas, ar matematinės statistikos teoremos puolamos už tai, kad jos „yra klasių kovos ideologiniame fronte sudedamoji dalis ir yra matematikos, kaip buržuazijos tarnaitės, istorinis padarinys“, ar visa disciplina pasmerkiama už tai, kad „ji neduoda garantijos būti naudinga tautos interesams“. Pasirodo, auka gali tapti net grynoji matematika, ir net tam tikros koncepcijos apie kontinuumo palaikymas gali būti pasmerktas kaip „buržuazinis prietaras“. Anot Webbų, „Marksizmo-leninizmo gamtos mokslų žurnale“ skelbiami tokie šūkiai: „Mes atstovaujame Partijai matematikoje. Mes giname marksistinės-lenininės teorijos grynumą chirurgijoje“. Atrodo, kad labai panaši padėtis Vokietijoje. „Nacionalsocialistinės matematikų asociacijos žurnalas“ kupinas „partiškumo matematikoje“, o vienas iš garsiausių vokiečių fizikų Nobelio premijos laureatas Lennardas apibendrina viso savo gyvenimo darbą jį pavadindamas „Vokiečių fizikos keturtomis“!

Visai totalitarizmo dvasiai būdinga tai, kad ji smerkia bet kokią žmogaus veiklą, atliekamą savo pačios labui, nesiekiant jokio tolesnio tikslo. Mokslas mokslui, menas menui vienodai nekenčiami nacių, mūsų intelektualų socialistų ir komunistų. Kiekviena veikla turi būti

pateisinta kaip tarnaujanti sąmoningam visuomeniniam tikslui. Neturi būti jokios spontaniškos, nekontroliuojamos veiklos, nes ji gali sukelti padarinių, kurių neįmanoma numatyti ir apskaičiuoti plane. Ji gali sukurti kažką nauja, ko planuotojas nebuvo net sapnavęs. Šis principas apima net žaidimus ir pasilinksminimus. Palieku skaitytojui atspėti, kur – Vokietijoje ar Rusijoje – iš šachmatininkų buvo oficialiai pareikalauta „vieną kartą baigti su šachmatų neutralumu. Mes turime kartą ir visam laikui pasmerkti formulę „šachmatai dėl šachmatų“, panašiai kaip ir formulę „menas menui“.

Kad ir kokie neįtikėtini mums pasirodytų kai kurie iš šių nukrypimų, vis dėlto neturime lengvabūdiškai atmesti jų kaip vien atsitiktinių reiškinių, neturinčių nieko bendra su planinės ar totalitarinės sistemos esme. Jie nėra tokie. Jie tiesiogiai kyla iš to paties noro, kad visa būtų valdoma pagal „vieningą visumos koncepciją“, iš būtinumo bet kokia kaina išsaugoti dogmas, dėl kurių iš žmonių reikalaujama nuolatinio aukojimosi, ir iš tos bendros idėjos, kad žmonių žinios ir įsitikinimai yra tik įrankis, naudotinas vieningam tikslui. Jeigu mokslas turi tarnauti ne tiesai, bet klasės, bendruomenės ar valstybės interesams, tai vienintelis argumentacijos ir diskusijos uždavinys tėra patvirtinti ir toliau skleisti tuos įsitikinimus, pagal kuriuos rikiuojamas visas bendruomenės gyvenimas. Kaip paaiškino nacių teisingumo ministras, kiekviena nauja mokslinė teorija turi savęs paklausti: „Ar aš tarnauju nacionalsocializmui kaip didžiausiam visų labui?“

Pats žodis „tiesa“ praranda savo senąją reikšmę. Jis nustoja reikšti tai, kas atrastina ir kam individo sąžinė yra vienintelis teisėjas, sprendžiantis, ar konkrečiu atveju liudijimas (ar liudytojo patikimumas) laiduoja įsitikinimo pagrįstumą; jis pradeda reikšti tai, kas nustatoma valdžios, kas turi būti pripažįstama dėl organizuojamų pastangų vienybės ir kas gali būti pakeista, jei tik šių organizuojamų pastangų aplinkybės to reikalauja.

Bendras intelektualinis klimatas, visiško cinizmo tiesos atžvilgiu toleravimas, netgi tiesos prasmės pojūčio praradimas, savarankiško tyrimo dvasios, tikėjimo proto galia išnykimas, būdai, kuriuos taikant įvairių pažinimo sričių nuomonių skirtumai virsta politiniais klausimais, reikalaujančiais valdžios sprendimo, – visa tai reikia asmeniškai patirti, nes joks trumpas aprašymas negali šių dalykų aprėpti. Turbūt didžiausią nerimą keliantis faktas yra tai, kad panieka intelekto laisvei atsiranda ne tik įsitvirtinus totalitarinei sistemai, bet ji aptinkama visur tarp intelektualų, kurie priėmė kolektyvistinį tikėjimą ir kurie laikomi intelektualo korifėjais net liberalaus režimo šalyse. Toleruojama ne tik didžiausia priespauda, jeigu ji vykdoma socializmo vardu, ne tik atvirai raginama kurti totalitarinę sistemą, bet atvirai aukštinamas nepakantumas; ir tai daroma žmonių, pretenduojančių kalbėti liberalių šalių mokslininkų vardu. Argi neseniai mes nematėme, kaip britų mokslininkas gina net inkviziciją, nes, jo nuomone, „mokslui naudinga ginti kylančią klasę“[63]? Akivaizdu, kad ši pažiūra praktiškai nesiskiria nuo tų pažiūrų, kurios skatino

[63] J. G. Crowther, *The Social Relations of Science* (1941), p. 333.

nacius persekioti mokslininkus, deginti mokslo knygas ir sistemiškai naikinti pavergtųjų tautų inteligentus.

***

Noras primesti žmonėms tikėjimą, kuris laikomas naudingu jiems patiems, nėra, žinoma, nei naujas, nei tik mūsų laikams būdingas dalykas. Tačiau naujas yra tas argumentas, kuriuo daugelis mūsų intelektualų mėgina pateisinti tokias pastangas. Anot jų, mūsų visuomenėje nėra tikros minties laisvės, nes masių nuomonės ir skoniai esą formuojami propagandos, reklamos, aukštesniųjų klasių mėgdžiojimo bei kitų aplinkos faktorių, kurie neišvengiamai įstumia žmonių mąstymą į išvažinėtas vėžes. Iš to daroma išvada: jeigu didžiosios daugumos idealai ir skoniai visuomet formuojami aplinkybių, kurias mes galime kontroliuoti, turime sąmoningai panaudoti šią galią kreipdami žmonių mintis pageidautina, mūsų supratimu, linkme.

Turbūt tiesa, kad didžioji dauguma žmonių retai sugeba savarankiškai mąstyti, kad dažniausiai jie priima vyraujančias pažiūras ir jiems tas pats, kokių pažiūrų paisyti ar kokiomis pažiūromis vadovautųsi. Bet kokioje visuomenėje minties laisvė turės tiesioginę reikšmę greičiausiai tik nedidelei mažumai. Bet tai nereiškia, kad kažkas vienas turi ar privalo turėti galią ir atrinkti tuos, kam ši laisvė bus suteikta. Tai jokiu būdu nėra pagrindas kuriai nors žmonių grupei pretenduoti į teisę nustatinėti, ką žmonės privalo galvoti ir kuo tikėti. Tik visiškas begalvis galėtų tvirtinti, kad žmonės, gyvenantys bet kokioje sistemoje, ir taip leidžiasi kieno nors vadovaujami, ir niekas nepasikeis, jeigu kiekvienas turės paklusti vienam vadui. Niekinti intelekto laisvės vertę dėl to, kad ji niekuomet nesuteiks visiems vienodos galimybės savarankiškai mąstyti, reiškia visiškai nesuvokti priežasčių, dėl kurių intelekto laisvė yra vertinga. Idant ji vaidintų savo, intelekto pažangos variklio, vaidmenį, svarbu ne tai, kad kiekvienas galėtų bet ką galvoti ar rašyti, bet kad bet koks tikslas ar bet kokia idėja galėtų būti kieno nors argumentuotai ginami. Tol, kol kitamanybė nėra slopinama, visuomet rasis tų, kurie reikš abejones dėl viešpataujančių idėjų ir teiks naujų idėjų argumentacijai ir propagandai išmėginti.

Individų su skirtingomis žiniomis ir skirtingomis pažiūromis sąveika yra tai, kas palaiko minties gyvybę. Minties plėtra yra visuomeninis procesas, paremtas tokių skirtingumų egzistavimu. Savo esme jis yra toks, kad jo rezultatų negalima numatyti, ir negalime žinoti, kurios pažiūros talkins šiai plėtrai ir kurios – ne. Trumpai sakant, jokios mūsų dabar turimos pažiūros šios plėtros negali valdyti tuo pat metu nenubrėždamos jai ribų. „Planuoti“ ar „organizuoti“ minties plėtrą ar net pažangą apskritai – reiškia derinti, kas nesuderinama. Puoselėti idėją, kad žmogaus protas pats turi „sąmoningai“ kontroliuoti savo plėtrą, reiškia painioti individualų protą, kuris vienintelis gali ką nors „sąmoningai kontroliuoti“, su tarpasmeniniu procesu, kuris tą plėtrą įgalina. Mėgindami pastarąjį kontroliuoti, tik suvaržome jo raidą ir anksčiau ar vėliau sukeliame minties stagnaciją ir

gebėjimo mąstyti nuosmukį.

Kolektyvinio mąstymo tragedija – tai, kad iš pradžių pradėjusi aukštinti protą, ji baigia naikindama gebėjimą mąstyti, nes remiasi klaidinga proceso, nuo kurio priklauso minties raida, samprata. Iš tikrųjų galima sakyti: visų kolektyvizmo doktrinų, jų reikalaujamų „sąmoningos“ kontrolės ir „sąmoningo“ planavimo paradoksas, jog tai būtinai baigiasi reikalavimu, kad viešpatautų kurio nors vieno individo protas; tuo tarpu tik individualistinė visuomeninių reiškinių samprata verčia mus pripažinti antindividualias jėgas, veikiančias mąstymo plėtrą. Taigi individualizmas yra nuolankumo šiam visuomeniniam procesui ir pakantumo kitoms nuomonėms nuostata. Ji visiškai nesutampa su pasipūtėlių, laikančių save intelektualais ir reikalaujančių valdyti šį procesą, nuomone.

XII. SOCIALISTINĖS NACIZMO ŠAKNYS

Visos antiliberaliosios jėgos vienijasi prieš visa, kas liberalu.

A. Moelleris van den Brackas

Labai paplitusi klaida – laikyti nacionalsocializmą tik išpuoliu prieš protą, iracionaliu sąjūdžiu be jokio iš anksto apmąstyto pagrindo. Jeigu taip būtų, jis keltų kur kas mažesnį pavojų, negu iš tikrųjų. Bet nėra nieko tolimesnio tiesai ar labiau klaidinančio. Nacionalsocializmo doktrinos yra ilgos minties evoliucijos kulminacija; kulminacija proceso, kuriame dalyvavo mąstytojai ne tik iš Vokietijos, ir kuris turėjo įtakos toli už Vokietijos ribų. Kad ir kaip mes vertintume prielaidas, nuo kurių jie pradėjo, negali būti paneigta, kad šias naujas doktrinas sukūrę žmonės buvo galingos figūros, kurių idėjos paveikė visą Europos minties raidą. Jų sistema buvo plėtojama nepaprastai nuosekliai. Kartą priėmus jos pradines prielaidas, neįmanoma išsisukti iš jos logikos. Tai yra tiesiog kolektyvizmas be visų individualistinės tradicijos likučių, galinčių kliudyti jį įgyvendinti.

Nors šioje raidoje pirmavo vokiečių mąstytojai, jie anaiptol nebuvo vieniši. Thomas Carlyle‘as ir Houstonas Stewartas Chamberlainas, Auguste‘as Comte‘as ir Georgesas Sorelis tiek pat prisidėjo prie šios tolydžios raidos, kiek ir bet kuris iš vokiečių mąstytojų. Šios pakraipos minties raida Vokietijoje buvo neseniai gerai aprašyta R. D. Butlerio studijoje, „Nacionalsocializmo šaknys“. Tačiau nors tai, kad šios pakraipos mąstysenos buvo laikomasi tenai pastaruosius pusantro šimto metų beveik nesikeičiančia ir tolydžio pasikartojančia forma, kaip aiškėja iš šios studijos, yra gana gąsdinantis dalykas, nesunku pervertinti šių idėjų svarbą Vokietijoje iki 1914 metų. Jos tesudarė vieną minties srovę tautoje, kuri tuo metu pažiūrų įvairove turbūt buvo pralenkusi daugelį kitų. Apskritai imant, joms atstovavo nežymi mažuma, ir dauguma vokiečių jas niekino ne mažiau kaip žmonės kitose šalyse.

Kas tokiu atveju lėmė, kad reakcingos mažumos pažiūros galiausiai išsikovojo didžiosios vokiečių daugumos ir praktiškai visos jų jaunuomenės paramą? Jų sėkmę laidavo ne vien pralaimėjimas kare, jo sukeltos kančios ir kilusi nacionalizmo banga. Dar menkesnė priežastis – kapitalizmo reakcija į socializmo pakilimą, nors daugelis žmonių tuo ir nori tikėti. Priešingai – parama, padėjusi įsitvirtinti šioms idėjoms, atėjo kaip tik iš socializmo stovyklos. Taigi ne dėl buržuazijos, bet greičiau dėl to, kad stiprios buržuazijos nebuvo, jos prasiveržė į valdžią.

Doktrinos, kuriomis vadovavosi Vokietijos pastarųjų kartų valdantieji, buvo priešingos ne marksizme esančiam socializmui, bet jame glūdintiems liberalizmo elementams, jo internacionalizmui ir jo demokratiškumui. Kai vis labiau tapo aišku, kad kaip tik šie elementai kliudo įgyvendinti socializmą, kairieji socialistai vis labiau ėmė artėti prie dešiniųjų. Būtent ši kairiųjų ir dešiniųjų antikapitalistinių jėgų sąjunga, radikalaus ir konservatyvaus socializmo samplaika išginė iš Vokietijos visa, kas buvo liberalu.

Ryšys tarp socializmo ir nacionalizmo Vokietijoje buvo glaudus iš pat pradžių. Reikšminga, kad svarbiausieji nacionalsocializmo pirmtakai – Fichte, Rodbertusas ir Lassalle‘is – yra pripažintieji socializmo tėvai. Tuo metu, kai teorinis socializmas jo marksistine forma buvo užvaldęs Vokietijos darbininkų judėjimą, autoritarizmą ir nacionalizmą palaikantieji kurį laiką pasitraukė į šešėlį. Tačiau neilgam[64]. Nuo 1914 metų, iš marksistinio socializmo gretų pradėjo vienas po kito kilti mokytojai, kurie vedė – ne konservatorius ir reakcionierius, bet sunkiai plušančią darbininkiją ir idealistiškai nusiteikusią jaunuomenę – į nacionalsocialistų būrį. Ir tik po to nacionalsocializmo banga pasiekė didžiulį mastą ir sparčiai peraugo į hitlerizmo doktriną. 1914 metų karo isterija, kuri dėl vokiečių pralaimėjimo taip ir nebuvo galutinai išgydyta, yra naujos mąstymo krypties, pagimdžiusios nacionalsocializmą, pradžia. Ji atsirado smarkiai padedant seniesiems socialistams.

***

Galbūt pirmasis ir kai kuriais požiūriais charakteringiausias šios mąstymo krypties atstovas yra velionis profesorius Werneris Sombartas, kurio skandalingas veikalas *Handler und Helden* („Pirkliai ir didvyriai“) pasirodė 1915 metais. Sombartas pradžioje buvo marksistinis socialistas ir dar 1909 metais galėjo su pasididžiavimu kalbėti, kad didžiąją savo gyvenimo dalį paskyrė kovai už Karlo Marxo idėjas. Kažin ar kas nuveikė daugiau už jį skleidžiant socialistines idėjas ir visų atspalvių antikapitalistinę propagandą visoje Vokietijoje; ir jeigu vokiečių mąstysena tapo persmelkta marksizmo taip, kaip jokios kitos šalies žmonių iki rusų revoliucijos, tai daugiausia

[64] Ir tik iš dalies. 1892 metais vienas iš socialdemokratų partijos vadovų, Augustas Bebelis, sugebėjo pareikšti Bismarckui, kad „Imperatoriškasis kancleris gali būti užtikrintas, jog vokiečių socialdemokratija yra savotiška militarizmo parengiamoji mokykla“!

Sombarto dėka. Vienu metu jis buvo laikomas žymiu persekiojamos socialistines inteligentijos atstovu, dėl savo radikalių pažiūrų negalinčiu gauti vietos universitete. Ir net po paskutinio karo jo įtaka Vokietijoje ir už jos ribų, bent jau kaip istoriko marksisto, nustojus jam būti marksistu politikoje, buvo nepaprastai plati ir yra ypač ryški daugelio Anglijos ir Amerikos planuotojų veikaluose.

Savo karo meto knygoje šis senas socialistas sveikina „Vokiečių karą“ kaip neišvengiamą konfliktą tarp Anglijos komercinės civilizacijos ir Vokietijos herojinės kultūros. Jo panieka „komercinėms“ anglų, praradusių visus kariavimo instinktus, pažiūroms yra tiesiog beribė. Jam nėra nieko niekingiau už visuotinį individualios laimės siekimą, o tai, ką jis vadina pagrindine anglų moralės maksima: „būk teisingas, kad gerai sektųsi ir kad pratęstum dienas šioje žemėje“, jam yra „niekingiausia iš visų kada nors pareikštų komercinio proto maksimų“. Pagal „vokiškąją valstybės idėją“, kaip ją formuluoja Fichte, Lassallie‘s ir Rodbertusas, valstybė nėra grindžiama ir kuriama individų ar individų grupių, ir jos tikslas nėra tarnauti kokiems nors individų tikslams. Ji yra „Volksgemeinschaft“, kur individas neturi jokių teisių, tik pareigas. Visos individo pretenzijos visuomet esti komercinės dvasios padariniai. „1789 metų idėjos“ – laisvė, lygybė, brolybė – yra tipiški komerciniai idealai, neturintys kito tikslo, kaip tik užtikrinti individams tam tikrų pranašumų.

Esą iki 1914 metų visiems tikriesiems vokiečių herojiško gyvenimo idealams buvo iškilęs mirtinas pavojus – buvo nepaliaujamai atakuojami anglų komercinių idealų, angliškojo komforto ir angliškojo sporto. Anglų tauta ne tik pati save galutinai sugadino, kiekvieną tredjunionistą paskandinusi „komforto pelkėje“, bet ir ėmė savo užkratą skleisti visoms kitoms tautoms. Tik karas padėjo vokiečiams prisiminti, kad jie iš tikrųjų yra karių tauta, tauta, kurios visa veikla ir ypač ekonominė veikla buvo pajungiama karo tikslams. Sombartas žinojo, kad vokiečiai kitų tautų buvo niekinami dėl jų požiūrio į karą kaip šventą dalyką, bet jis tuo didžiavosi. Laikyti karą nežmonišku ir beprasmiu tėra komercinio požiūrio padarinys. Yra aukštesnis gyvenimas nei individo – tautos ar valstybės gyvenimas, ir individo tikslas kaip tik ir yra aukotis dėl šio aukštesnio gyvenimo. Karas Sombartui – tai herojinės gyvenimo sampratos viršūnė, o karas su Anglija – tai karas su priešingu idealu, komerciniu individo laisvės ir angliškojo komforto idealu, kurio niekingiausią išraišką jis regi... skutimosi peiliukuose, rastuose anglų apkasuose.

***

Jeigu Sombarto protrūkis tuo metu šokiravo net daugumą vokiečių, tai kitas vokiečių profesorius priėjo iš esmės prie tų pačių idėjų nuosaikiau ir moksliškiau, bet dėl to dar veiksmingiau. Profesorius Johanas Plenge buvo toks pat žymus marksizmo autoritetas kaip ir Sombartas. Jo knyga „Marxas ir Hėgelis“ ženklina šiuolaikinį Hegelio atgimimą tarp Marxo

tyrinėtojų ir negali būti jokios abejonės – dėl grynai socialistinės jo pradinių įsitikinimų prigimties. Iš daugybės jo karo meto publikacijų svarbiausia yra maža, bet tuo metu visų skaityta knyga, reikšmingai pavadinta „1789 ir 1914. Simboliniai politinės sąmonės istorijos metai“. Ji skirta „1789-jų idėjų“ – laisvės idealo ir „„1914-jų idėjų“ – organizacijos idealo konfliktui aptarti. Jam, kaip ir visiems socialistams, kurių socialistinės pažiūros kyla iš tiesmukiško mokslinių idealų taikymo visuomenės problemoms, organizacija yra socializmo esmė. Organizacija, kaip jis teisingai pabrėžia, buvo socialistinio judėjimo šerdis nuo pat jo užuomazgų devynioliktojo amžiaus pradžioje Prancūzijoje. Marxas ir marksizmas išdavė šią pagrindinę socializmo idėją savo fanatišku, bet utopiniu prisirišimu prie abstrakčios laisvės idėjos. Tik dabar organizacijos idėja vėl atgaunanti savo teises svetur, kaip byloja H. G. Wellso darbai (kurio knyga „Ateitis Amerikoje“ labai paveikė profesorių Plenge ir kurį pastarasis laiko viena iš žymiausių šiuolaikinio socializmo figūrų), bet ypač Vokietijoje, kur ji geriausiai suprantama ir sėkmingiausiai įgyvendinta. Todėl karas tarp Anglijos ir Vokietijos yra iš tikrųjų dviejų priešingų principų konfliktas. „Pasaulinis ekonominis karas“ – tai dabarties istorijos dvasinės kovos trečia didžioji epocha. Ji lygiai taip pat reikšminga kaip reformacija ir buržuazinė laisvės revoliucija. Tai kova dėl naujų jėgų, atsiradusių pažangiame devynioliktojo amžiaus ekonominiame gyvenime – socializmo ir organizacijos – pergalės „nes idėjų srityje Vokietija buvo ryžtingiausia visų socializmo svajonių puoselėtoja, o realybės srityje – pajėgiausia labiausiai organizuotos ekonominės sistemos architektė. Dvidešimtas amžius pasireiškia mumyse. Kad ir kaip karas pasibaigtų, mes esame pavyzdinė tauta. Mūsų idėjos lems žmonijos gyvenimo tikslus. Pasaulinė istorija šiuo metu patiria didingą reginį to, kaip nauji aukšti gyvenimo idealai skina sau kelią į galutinę pergalę, kai tuo pačiu metu Anglijoje galų gale griūva kiti pasaulines istorijos principai.“

Karo ekonomika, sukurta Vokietijoje 1914 metais „yra pirmasis socialistinės visuomenės įgyvendinimo atvejis, ir jos dvasia yra pirmoji veikli, o ne vien reikalaujanti socialistinės dvasios apraiška. Karo poreikiai įtvirtino socializmo idėją Vokietijos ekonominiame gyvenime, mūsų tautos sugebėjimas gintis davė visai žmonijai 1914-jų idėją, vokiškosios organizacijos, nacionalinio socializmo tautos bendruomenės (*Volksgemeinschaft*) idėją. <...> Mums beveik nepastebėjus, visas mūsų valstybės ir pramonės politinis gyvenimas pakilo į aukštesnę stadiją. Valstybė ir ekonominis gyvenimas susiliejo į naują junginį. <...> Ekonominės atsakomybės jausmas, kuris būdingas valstybės tarnautojo darbui, apima visą privačią veiklą. Naujoji vokiečių korporacinė ekonominio gyvenimo santvarka (kuri, profesoriaus Plenge prisipažinimu, dar nėra subrendusi ar užbaigta) yra aukščiausia iš visų pasaulyje žinomų valstybės gyvavimo formų“.

Iš pradžių profesorius Plenge dar tikėjosi suderinti laisvės idealą su organizacijos idealu, tiesa, didžia dalimi per visišką, bet savanorišką individų atsidavimą visumai. Tačiau šios liberalių idėjų liekanos netrukus dingsta iš jo raštų. 1918 metais neišardomas ryšys tarp socializmo ir beatodairiškos prievartinės politikos visiškai užvaldo jo protą. Prieš pat karo pabaigą jis štai kaip

kreipiasi į savo tautiečius socialistų žurnale „Die Glocke“:

„Pats laikas pripažinti faktą, jog socializmas turi būti jėgos politika, nes jo esmė – organizuoti. Socializmas turi išsikovoti valdžią: jis niekuomet neturi aklai naikinti valdžios. O svarbiausias ir lemiamas socializmo klausimas tautų karo metu būtinai yra toks: kuri tauta, pirmaujanti organizuojant kitas tautas, yra pašaukta valdyti?“

Ir jis numatė visas idėjas, galiausiai turėsiančias įteisinti Hitlerio „Naująją tvarką“:

„Socializmo, kuris yra organizavimas, požiūriu: argi absoliuti tautų apsisprendimo teisė nėra individualistinės ekonominės anarchijos teisė? Argi mes norime suteikti individui visiško apsisprendimo teisę ekonominiame gyvenime? Nuoseklus socializmas gali suteikti tautai teisę susivienyti tik atsižvelgdamas į realų istoriškai nulemtą jėgų pasiskirstymą.“

***

Idealai, kuriuos Plenge taip aiškiai išdėstė, buvo ypač populiarūs, o gal net atsiradę tam tikruose vokiečių mokslininkų ir inžinierių sluoksniuose, kurie, lygiai kaip dabar jų bendraminčiai kolegos Anglijoje ir Amerikoje, šaukte šaukėsi centralizuotai planuoti įvairias gyvenimo sritis. Tarp jų pirmavo garsusis chemikas Wilhelmas Ostwaldas, kurio vienas iš pasisakymų šiuo klausimu pelnė net šiokią tokią šlovę. Sakoma, kad jis viešai pareiškęs:

„Vokietija nori organizuoti Europą, nes jai iki šiol dar trūksta organizuotumo. Aš dabar jums išduosiu didžiąją Vokietijos paslaptį: mes, ar galbūt vokiečių rasė, įžvelgėme organizacijos esmę. Tuo metu, kai kitos tautos tebegyvena individualizmo režimo sąlygomis, mes jau esame pasiekę organizacijos režimą.“

Labai panašios idėjos buvo paplitusios Vokietijos žaliavų diktatoriaus Walterio Rathenau‘o įstaigose, ir nors jis būtų pašiurpęs, jei būtų suvokęs savo totalitarinės ekonomikos padarinius, vis dėlto jis yra nusipelnęs žymios vietos kiekvienoje išsamesnėje nacizmo idėjų atsiradimo istorijoje. Savo rašiniais jis turbūt daugiau negu kas kitas nulėmė ekonomines pažiūras tos kartos, kuri Vokietijoje užaugo per paskutinį karą ir pokarį; kai kurie iš artimiausių jo bendradarbių vėliau sudarė Goringo penkmečio plano administratorių branduolį. Labai panašias pažiūras skelbė taip pat buvęs marksistas Friedrichas Naumannas, kurio knygos *Mitteleuropa* tiražas buvo didesnis nei kitų karo meto knygų Vokietijoje[65].

Bet išsamiausiai šias idėjas išplėtoti ir toliausiai jas paskleisti teko aktyviam socialistų politikui, kairiojo socialdemokratų sparno Reichstage nariui. Paulis Lenschas jau pirmose savo knygose apibūdino karą kaip „anglų buržuazijos traukimąsi nuo puolančio socializmo“ ir aiškino, kuo skiriasi socialistinis laisvės idealas nuo angliškojo jos supratimo. Tačiau tik trečioje, labiausiai

[65] Gerą santrauką Naumanno pažiūrų, būdingų vokiškajam socializmo ir imperializmo junginiui, galima rasti kn.: R. D. Butler, *The Roots of National Socialism* (1941), p. 203–209.

pasisekusioje karo meto knygoje „Trys pasaulinės revoliucijos metai“, paveiktas Plenge jis išsamiausiai išdėstė esmines savo idėjas[66]. Lenschas grindžia savo argumentus įdomiai ir daugeliu požiūrių tiksliai analizuodamas padėtį, kai, Bismarckui, įvedus protekcionizmą, Vokietijoje susidarė palankios sąlygos tai gamybos koncentracijai ir kartelizacijai, kuri, marksistiniu Lenscho požiūriu, atstovavo aukštesnei pramonės raidos stadijai.

„Bismarcko 1879 metų sprendimo padarinys buvo tai, kad Vokietija ėmėsi revoliucijos vykdytojos vaidmens, t. y. vaidmens valstybės, kurios santykis – tai aukštesnės ir pažangesnės ekonominės sistemos atstovės santykis su likusiuoju pasauliu. Tai supratę, mes turime suvokti, kad vykstančioje pasaulinėje revoliucijoje Vokietija atstovauja revoliucinėms, o jos didžiausias priešas – Anglija – kontrrevoliucinėms jėgoms. Šis faktas rodo, kokią mažą reikšmę šalies konstitucija, tebūna ji liberali, respublikinė, monarchinė ar autokratiška, turi klausimui, ar istorinės raidos požiūriu toji šalis laikytina liberalia, ar ne. Arba, kalbant paprasčiau, mūsų liberalizmo, demokratijos ir t. t. supratimas yra kilęs iš anglų individualizmo, pasak kurio, valstybė, turinti silpną vyriausybę, yra liberali valstybė, ir kiekvienas individo laisvės apribojimas suvokiamas kaip autokratijos ir militarizmo padarinys.“

Vokietijoje, kuriai „istoriškai skirta atstovauti“ aukštesnei ekonominio gyvenimo formai „kova už socializmą iš esmės supaprastėjo, nes visos socializmo prielaidos čia jau buvo įtvirtintos. Ir todėl kiekvienai socialistinei partijai buvo gyvybiškai svarbu, kad Vokietija pergalingai atsilaikytų prieš savo nedraugus ir taip galėtų įvykdyti savo istorinę pasaulio surevoliucinimo misiją. Vadinasi, Antantės karas su Vokietija atspindėjo ikikapitalistinio amžiaus žemesniosios buržuazijos mėginimą išvengti savo klasės žlugimo. „Tas kapitalo organizavimo būdas (toliau tęsia Lenschas) kuris nesąmoningai prasidėjo prieš karą ir kuris per karą buvo sąmoningai plėtojamas, po karo bus plėtojamas sistemiškai – ne dėl kokio nors troškimo organizuoti ir ne dėl to, kad socializmas pripažintas aukščiausiu visuomeninės raidos principu. Klasės, kurios praktiškai šiandien yra socializmo pionieriai, teoriškai yra viešai pasiskelbusios jo (socializmo) oponentais ar bent jau buvo tokios dar visai neseniai. Socializmas ateina ir tam tikru mastu yra atėjęs, nes mes nebegalime ilgiau be jo gyventi“.

Vieninteliai žmonės, kurie dar priešinasi šiai tendencijai, yra liberalai „ši klasė žmonių, kurie nesąmoningai mąsto angliškais standartais, apima visą išsilavinusią vokiečių buržuaziją. Jų politinės sąvokos – „laisvė“ ir „pilietinė teisė, konstitucionalizmas ir parlamentarizmas – yra kilusios iš tos individualistinės pasaulio sampratos, kurios klasikinis įsikūnijimas – anglų liberalizmas ir kuri buvo perimta vokiečių buržuazijos ideologų devynioliktojo amžiaus 6-ame, 7-ame ir 8-ame dešimtmečiais. Bet šie standartai yra pasenę ir sužlugę, kaip ir senamadiškas anglų liberalizmas, sugriautas šio karo. Dabar atėjo laikas atsikratyti šių paveldėtų politinių idėjų ir padėti

[66] Paul Lensch, *Three Years of World Revolution* (London, 1918). Šio veikalo vertimas į anglų kalbą įžvalgaus žmogaus buvo atliktas dar karo metu.

subręsti naujai valstybės ir visuomenės sampratai. Ir šioje srityje socializmas turi būti sąmoninga ir ryžtinga individualizmo opozicija. Stebėtina yra tai, kad vadinamojoje „reakcingoje“ Vokietijoje dirbančiųjų klasės yra išsikovojusios valstybės gyvenime kur kas tvirtesnę ir įtakingesnę padėtį, negu kad esama Anglijoje ar Prancūzijoje.“

Tolesniame Lenscho samprotavime vėlgi daug tiesos, ir tai verčia susimąstyti:

„Kadangi socialdemokratai, pasinaudoję visuotine rinkimų teise, užėmė visus, kuriuos tik galėjo, postus Reichstage t. y. valstybės parlamente, municipalinėse tarybose, darbo ginčų teismuose, šalpos fonduose ir t. t., jie labai giliai prasiskverbė į valstybės organizmą; tačiau kaina, kurią jie už tai turėjo sumokėti, buvo tai, kad valstybė savo ruožtu pradėjo daryti didžiulę įtaką dirbančiųjų klasėms. Žinoma, dėl penkiasdešimt metų trukusių socialistinių pastangų valstybė nebėra tokia, kokia ji buvo 1867 metais, kai visuotinė rinkimų teisė pirmąkart įsigaliojo; bet juk ir socialdemokratija savo ruožtu nebėra tokia pat, kokia ji buvo anuomet. Valstybė patyrė socializacijos, o socialdemokratija – nacionalizacijos procesą.“

***

Plenge ir Lenschas perdavė pagrindines idėjas tiesioginiams nacionalsocializmo korifėjams, ypač Oswaldui Spengleriui ir Arthurui Moelleriui van den Bruckui, jei apsiribosime tik dviem žinomiausiais vardais[67]. Galima ginčytis, kiek pirmasis gali būti laikomas socialistu. Bet tai, kad savo traktate „Prūsiškumas ir socializmas“, kuris pasirodė 1920 metais, jis reiškė vien vokiečių socialistų išpažįstamas idėjas, dabar tampa akivaizdu. Pakaks kelių jo argumentacijos pavyzdžių. „Senoji prūsų dvasia ir socialistiniai įsitikinimai šiandien nekenčia vienas kito broliška neapykanta, nes jie yra viena ir tas pats.“ Vakarų civilizacijos atstovai Vokietijoje, vokiečių liberalai, „yra nematoma anglų kariuomenė, kurią po Jėnos kautynių Napoleonas paliko vokiečių žemėje“. Spengleriui tokie žmonės kaip Hardenbergas ir Humboldtas bei visi kiti liberalūs reformatoriai buvo „anglai“. Bet ši „angliška“ dvasia būsianti išvaryta Vokiečių revoliucijos, prasidėjusios 1914 metais „trys paskutinės Vakarų tautos siekė trijų būties formų, apibūdinamų garsiais šūkiais: Laisvė, Lygybė, Bendrumas. Politinėmis formomis jie reiškiasi kaip liberalus Parlamentarizmas, socialinė Demokratija ir autoritarinis socializmas[68]. <...> Vokiečių, tiksliau, prūsų, instinktas sako: galia priklauso visumai. <...> Kiekvienam skirta jo vieta. Žmogus įsakinėja arba paklūsta. Tai nuo aštuonioliktojo amžiaus yra autoritarinis socializmas, antiliberalus ir antidemokratinis, jeigu vertinsime iš anglų Liberalizmo ir prancūzų Demokratijos pozicijų. <...> Vokietijoje esama

[67] Tas pats, jei kalbėsime apie daugelį kitų nacizmą sukūrusios kartos dvasinių vadų, tarp jų Othmarą Spanną, Hansą Freyerį, Carlą Schmittą, Ernstą Jüngerį. Apie juos žr. įdomią studiją: Aurel Kolnai, *The War Against the West* (1938), kuri, deja, turi vieną trūkumą – apsiribodama pokariniu laikotarpiu, kai šie idealai jau buvo pasisavinti nacionalistų, ji nepastebi socialistinių tų idealų ištakų.

[68] Ši Spenglerio formulė atsikartoja Schmitto, žymiausio nacių konstitucinės teisės eksperto, dažnai cituojamame teiginyje, esą valdžios evoliucija praeina „tris dialektines pakopas: nuo absoliučios septynioliktojo ir aštuonioliktojo amžių valstybės per neutralią liberalaus devynioliktojo amžiaus valstybę į totalitarinę valstybę, kurioje valstybė ir visuomenė sutampa“ (Carl Schmitt, Dei Hüter, der Verfassung [Tübingen, 1931], p. 79).

daugybės nekenčiamų ir blogą vardą turinčių kontrastų, bet liberalizmas vienintelis jos žemėje laikomas niekingu.

Anglų tautos sankloda paremta skirtumu tarp turtingųjų ir beturčių, prūsiškoji – skirtumu tarp įsakinėjančiųjų ir paklūstančiųjų. Todėl ir klasinių skirtumų sampratą šiose šalyse skiriasi.“

Atskleidęs esminį skirtumą tarp anglų konkurencinės sistemos ir prūsų „ekonominio administravimo“ sistemos ir parodęs (sąmoningai sekdamas Lenschu), kaip nuo Bismarcko laikų sąmoningas ekonominės veiklos organizavimas tolydžio įgijo vis labiau socialistines formas, Spengleris tęsia:

„Prūsijoje egzistavo tikra valstybė tikrąja šio žodžio prasme. Čia, griežtai kalbant, negalėjo būti jokių privačių asmenų. Kiekvienas, gyvenantis sistemoje, kuri veikė laikrodžio tikslumu, privalėjo būti jos grandis. Todėl viešųjų reikalų tvarkymas negalėjo būti atiduotas į privačių asmenų rankas, kaip tai įsivaizduojama parlamentarizme. Tai buvo Amt, ir kiekvienas atsakingas politikas buvo valstybės, visumos tarnas.“

„Prūsiškoji idėja" reikalauja, kad kiekvienas taptų valstybės tarnautoju – kad visos algos ir atlyginimai būtų nustatomi valstybės. Bet kokios nuosavybės tvarkymas tampa algą gaunančiųjų funkcija. Ateities valstybė būsianti Beamtenstaat. Tačiau „ne tik Vokietijai, bet ir pasauliui lemiamas klausimas, kurį Vokietija turi spręsti už visa pasaulį yra toks: ar ateityje prekyba valdys valstybę, ar valstybė valdys prekybą? Šio klausimo akivaizdoje prūsiškumas ir socializmas yra tas pat. <...>. Prūsiškumas ir socializmas kovoja su Anglija mumyse pačiuose“.

Nuo čia buvo likęs tik vienas žingsnis iki to, kad nacionalsocializmo šventikų vadas Moelleris van den Bruckas paskelbtų Pirmąjį pasaulinį karą karu tarp liberalizmo ir socializmo: „Mes pralaimėjome karą Vakarams, socializmas jį pralaimėjo liberalizmui"[69]. Taigi, kaip ir Spengleriui, liberalizmas jam yra archipriešas. Moelleris van den Bruckas džiūgauja dėl to, kad „šiandieną Vokietijoje nėra jokių liberalų; yra jaunų revoliucionierių, yra jaunų konservatorių. Bet kas norėtų būti liberalu? <...> Liberalizmas yra ta gyvenimo filosofija, nuo kurios vokiečių jaunimas dabar nusisuka su pasišlykštėjimu, su neapykanta, su ypatinga panieka, nes nėra jokios kitos už jį svetimesnės, labiau atstumiančios, priešiškesnės filosofijos. Vokiečių jaunimas šiandien mato liberalą kaip savo archipriešą“.

Moellerio van den Brucko Trečiasis Reichas turėjo suteikti vokiečiams pritaikytą ir nesuteptą Vakarų liberalizmo idėjomis socializmą. Toks jis ir buvo.

[69] Arthur Moeller van den Bruck, *Sozialismus und Aussenpolitik* (1933), p. 87, 90 ir 100. Čia perspausdinti straipsniai, tarp jų straipsnis „Leninas ir Keynesas“, kur išsamiausiai aptariama minėtoji tezė, pirmąkart buvo išspausdinti tarp 1919 ir 1923 metų.

Šie autoriai jokiu būdu nėra pavieniai reiškiniai. Jau 1922 metais pašalinis stebėtojas galėjo kalbėti apie „ypatingą ir iš pirmo žvilgsnio nuostabą keliantį reiškinį“ to meto Vokietijoje:

„Kova su kapitalistine tvarka šiuo požiūriu yra karo prieš Antantę tęsinys dvasiniais ginklais ir ekonomine organizacija, – kelias, vedantis į praktinį socializmą, grįžimas prie vokiečių tautos gražiausių ir kilniausių tradicijų“[70].

Kova su visų formų liberalizmu. Liberalizmas, įveikęs Vokietiją, buvo bendra idėja, kuri socialistus ir konservatorius suvienijo į bendrą frontą. Iš pradžių šios idėjos buvo mielai priimtos vokiečių jaunimo judėjimo, kuris savo tikslais ir pažiūromis buvo beveik visiškai socialistinis. Taip socializmas ir nacionalizmas visiškai susiliejo. Trečiojo dešimtmečio pabaigoje, dar prieš ateinant į valdžią Hitleriui, būrelis jaunų žmonių susitelkė prie žurnalo *Die Tat* ir, vadovaujami Ferdinando Friedo, tapo svarbiausiu šios tradicijos minties atstovu. Friedo *Ende des Kapitalismus* yra bene būdingiausias *Edelnazis* grupės (taip ji buvo vadinama Vokietijoje) produktas, kuris ypač baugina, nes yra labai panašus į tą daugybę literatūros, kuri šiandien leidžiama Anglijoje ir Jungtinėse Valstijose, kur regime tą patį kairiųjų ir dešiniųjų socialistų suartėjimą ir beveik tokią pačią panieką viskam, kas liberalu senąja prasme. „Konservatyvusis socializmas“ (kituose sluoksniuose – „religinis socializmas“) buvo tasai šūkis, kuriuo gausybė autorių paruošė dirvą „nacionaliniam socializmui“ suvešėti. Dabar mūsų krašte vyrauja kaip tik „konservatyvusis socializmas“. Ar tik nebuvo karas prieš Vakarų valstybes, pasitelkus „dvasinius ginklus ir ekonominę organizaciją“, beveik laimėtas dar prieš prasidedant tikrajam karui?

XIII. TOTALITARISTAI TARP MŪSŲ

Kai valdžia imasi organizatoriaus vaidmens, ji sukuria pakankamai apžavų, kad laisvų žmonių bendruomenes paverstų totalitarinėmis valstybėmis.

The Times (Londonas)

Turbūt tiesa, kad pats totalitarinių vyriausybių nusikaltimų mastas, užuot kėlęs baimę, kad vieną dieną tokia sistema gali būti sukurta labiau apsišvietusiose šalyse, greičiau tik sustiprino įsitikinimą, kad mūsų šalyje to negali atsitikti. Kai žvelgiame į nacistinę Vokietiją, mus skirianti praraja atrodo tokia gili, kad niekas, kas vyksta tenai, atrodo, negali turėti jokio poveikio mūsų galimai raidai. O faktas, jog šis skirtumas tolydžio didėja, rodos, paneigia mažiausią įtarimą, kad galbūt ir mes judame panašia kryptimi. Tačiau nepamirškime, kad prieš penkiolika metų tokios įvykių raidos galimybė Vokietijoje būtų taip pat atrodžiusi prasimanyta, ne tik devyniems dešimtadaliams pačių vokiečių, bet ir priešiškiausiems užsienio stebėtojams (kad ir kokie išmintingi jie būtų buvę).

[70] K.Pribram, „Deutscher Nationalismus und deutscher Sozialismus“, *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpoitik*, XLIX (1922), p. 298—299. Autorius dar mini filosofą Maxą Scheleri, skelbusį „Vokietijos socialistinę misiją pasaulyje“, ir marksistą K.Korschą, taikiusį tuos pačius argumentus rašiniuose apie naują *Volksgemeinschaft*.

Bet, kaip šios knygos puslapiuose jau buvo sakyta, mūsų šalyje esanti demokratija panašėja ne į dabartinės Vokietijos demokratiją, bet į demokratiją, buvusią Vokietijoje prieš dvidešimt ar trisdešimt metų. Yra daugybė požymių, kurie tada buvo laikomi „tipiškai vokiškais“ ir kurie dabar juntami Anglijoje. Yra ir daugybė kitų simptomų, bylojančių apie tolesnę raidą ta pačia linkme. Mes jau minėjome svarbiausią – dešiniųjų ir kairiųjų ekonominių pažiūrų supanašėjimą ir jų vieningą opoziciją liberalizmui, kuris iki tol buvo bendrasis anglų politikų pagrindas. Turime autoritetingą Haroldo Nicolsono pareiškimą, kad valdant pastarajai konservatorių vyriausybei tarp eilinių konservatorių partijos narių „visi gabiausieji <...> širdimi buvo socialistai“[71] ir neabejotina, kad, kaip ir fabianistų laikais, daugelis socialistų labiau simpatizuoja konservatoriams negu liberalams. Yra ir daugybė kitų panašių požymių. Stiprėjantis valstybės garbinimas, žavėjimasis valdžia, didumu dėl didumo, aistra viską „organizuoti“ (dabar tai vadiname „planavimu“) bei tasai „nesugebėjimas nieko palikti paprasčiausiai organinio vystymosi eigai“ – šį vokiečių bruožą prieš šešiasdešimt metų smerkė von Treitschke – visa tai ne mažiau raišku dabartinėje Anglijoje, kaip kad buvo Vokietijoje.

Ilgas kelias, kurį per pastaruosius dvidešimt metų Anglija nužingsniavo sekdama paskui Vokietiją, atsiveria visu ryškumu, jeigu dabar pasiskaitai kai kurias rimtesnes studijas, nagrinėjančias britų ir vokiečių pažiūrų skirtumus politikos ir moralės klausimais ir pasirodžiusias Anglijoje per paskutinį karą. Turbūt teisinga būtų pasakyti, kad tuomet britų visuomenė, apskritai paėmus, geriau suvokė šiuos skirtumus negu dabar, bet jeigu tada anglų tauta didžiavosi savo kitokia tradicija, tai nedaug liko politinių idėjų, anksčiau laikytų tipiškai angliškomis, dėl kurių didžioji tautos dalis nesijaustų kone susigėdusi, o gal ir visiškai jų išsižadėjusi. Kažin ar perdėsiu sakydamas, kad kuo „angliškesnis“ politinis ar socialinis mąstytojas atrodydavo pasauliui tuomet, tuo labiau jis šiandieną užmirštas savo paties tėvynėje. Tokie žmonės kaip lordas Morley‘us ar Henry‘s Sidgwickas, lordas Actonas ar A.V. Dicey’us, kuriais tada pasaulis žavėjosi kaip iškiliausiais liberaliosios Anglijos politinės išminties pavyzdžiais, dabartinei kartai tėra Viktorijos laikų senienos. Turbūt niekas nerodo šio pasikeitimo aiškiau negu tai, kad šiuolaikinėje anglų literatūroje netrūksta Bismarckui palankių studijų, tuo tarpu Gladstone'o pavardė jaunesniosios kartos retai minima be pasišaipymo dėl jo Viktorijos laikų moralės ir naivaus utopizmo.

Kažin ar man pavyktų keliomis pastraipomis perteikti tą nerimą, kuris kyla skaitant kai kuriuos anglų darbus apie idėjas, viešpatavusias Vokietijoje per paskutinį karą, kur vos ne kiekvienas žodis atitinka dabartinės anglų literatūros ryškiausias pažiūras. Aš tik trumpai pacituosiu lordą Keynesą, 1915 metais aprašiusį savo patirtą „košmarą“ susipažinus su tipišku to laiko vokiečių veikalu. Jis rašo, kad, anot vokiečių autoriaus „net taikos metu pramoninis gyvenimas turi likti mobilizuotas. Šitai jis turi omenyje kalbėdamas apie „mūsų pramoninio gyvenimo

[71] *Spectator*, April 12, 1940, p. 523.

militarizavimą“ [toks aptariamojo veikalo pavadinimas]. Individualizmas turįs visiškai išnykti. Turi būti įsteigta reguliavimo sistema, kurios tikslas būtų ne didesnė individo laimė (autorius, profesorius Jaffe, nesidrovi kaip tik taip ir pareikšti), bet valstybės organizacinės darnos stiprinimas siekiant maksimalaus efektyvumo (*Leistungsfahigkeit*), kurio poveikis individo labui tik netiesioginis. Ši pasibaisėtina doktrina apgaubta savotiško idealizmo. Tauta išaugsianti į „uždarą visumą“ ir tapsianti tuo, ko siekė Platonas – „Der Mensch im Grossen“. Antai artėjanti taika sustiprins valstybės poveikio pramonei idėją. <...> Užsienio investicijos, emigracija, pramonės politika, kuri pastaraisiais metais visą pasaulį traktavo kaip rinką, – visa tai per daug pavojinga. Šiandieną mirštanti senoji tvarka pramonėje paremta Pelnu, o naujoje dvidešimtojo amžiaus Vokietijoje Valdžia, nepaisydama Pelno, padarys galą tai Kapitalizmo sistemai, kuri prieš šimtą metų atkeliavo iš Anglijos“ [72].

Išskyrus tai, kad nė vienas anglų autorius, mano žiniomis, neišdrįso atvirai pasmerkti laimės, ar yra čia bent vienas sakinys, kuris neatsispindėtų dabartinėje anglų literatūroje?

Neabejotina ir tai, kad ne tik idėjos, kurios Vokietijoje ir kitur paruošė dirvą totalitarizmui, bet taip pat daugelis paties totalitarizmo principų kelia vis didėjantį susižavėjimą įvairiausiose šalyse. Nors turbūt nedaugelis, jei apskritai kas nors, Anglijoje pasiryžęs priimti totalitarizmą visą, mažai yra likę atskirų jo bruožų, kurių nėra siūlęs priimti vienas ar kitas autorius. Iš tikrųjų vargu ar bėra toks Hitlerio knygos puslapis, kurio kas nors Anglijoje ar Amerikoje nebūtų rekomendavęs pritaikyti mūsų pačių tikslams. Tai ypač pasakytina apie žmones, kurie neabejotinai (dėl tam tikrų specifinių jo sistemos bruožų) yra mirtini Hitlerio priešai. Mes niekuomet neturime užmiršti, kad Hitlerio antisemitizmas išvarė iš jo šalies arba padarė jo priešais daugelį žmonių, kurie visais požiūriais yra įtikėję vokiečių tipo totalitarizmu[73].

Joks bendras aprašymas negali atskleisti panašumo, būdingo šiuolaikinei anglų politinei literatūrai ir veikalams, sugriovusiems tikėjimą Vakarų civilizacija bei sukūrusiems sąmonės nuostatą, įgalinusią nacizmo suklestėjimą. Nusiteikimo, su kuriuo einama spręsti problemų, panašumas gal net didesnis už pasitelkiamus konkrečius argumentus: toks pat pasiryžimas nutraukti bet kokius kultūrinius ryšius su praeitimi ir viską pastatyti ant vieno eksperimento sėkmės kortos. Kaip ir Vokietijoje, daugumą darbų, grindžiančių kelią totalitarizmui demokratijose, rašė nuoširdūs idealistai ir dažnai – žymūs intelektualai. Todėl, nors rizikuoju kai kuriuos asmenis įžeisti minėdamas juos kaip pavyzdžius, o tuo tarpu šimtai kitų skelbia panašias pažiūras, aš nematau kito

[72] *Economic Journal*, 1915, p. 450.

[73] Ypač aiškinantis, koks procentas socialistų tapo nacistais, svarbu prisiminti, kad tikrasis dydis atsiskleidžia tik lyginant jį ne su bendru buvusių socialistų skaičiumi, bet su skaičiumi tų, kurių „atsivertimui“ niekaip negalėjo sukliudyti jų kilmė. Juk iš tikrųjų vienas keisčiausių politinės emigracijos iš Vokietijos bruožų yra palyginti mažas nuošimtis pabėgėlių kairiųjų, kurie nėra „žydai“, kaip vokiečiai tai supranta. Kaip dažnai mes girdime panegirikas vokiškai sistemai, prasidedančias – taip buvo neseniai vykusioje konferencijoje, skirtoje išvardyti „dėmesio vertas totalitarines priemones ekonomikai mobilizuoti“,— štai tokiu įvadu: „Ponas Hitleris nėra mano idealas – nė iš tolo. Yra grynai asmeninių priežasčių, kodėl jis negali būti mano idealas, bet...“.

kelio įtikinamai parodyti, kaip toli šis procesas jau yra pažengęs. Teiginiams iliustruoti sąmoningai pasirinkau tuos autorius, kurių nuoširdumas ir nesuinteresuotumas nekelia jokių abejonių. Tačiau, nors tikiuosi parodyti, kaip sparčiai čia plinta totalitarizmą skatinančios pažiūros, maža tikimybė, kad man pavyks perteikti ne mažiau svarbų emocinės atmosferos panašumą. Reikėtų įsigilinti į visus subtilius mąstymo ir kalbos pokyčius, kad galima būtų aiškiai pamatyti tą raidą, kurios požymius nesunkiai atpažįstame. Susitinkant su žmonėmis, kalbančiais apie būtinumą „dideles“ idėjas priešpastatyti „mažoms“, pakeisti senąjį „statiškąjį“ ar „siaurąjį“ mąstymą naujuoju „dinamišku“ ar „globaliniu“, galima išmokti atpažinti tai, kas iš pradžių atrodo gryna nesąmonė. Tai ženklas tos pačios intelektualinės nuostatos, kurios apraiškomis mes čia tik ir galime apsiriboti.

***

Mano pirmieji pavyzdžiai – tai du gabaus tyrinėtojo veikalai, kurie pastaraisiais metais susilaukė daug dėmesio. Turbūt nedaug yra kitų darbų šiuolaikinėje anglų literatūroje, kur mūsų nagrinėjamų specifiškai vokiškų idėjų įtaka būtų tokia akivaizdi kaip profesoriaus E. H. Carro knygose „Dvidešimties metų krizė“ ir „Taikos sąlygos“.

Pirmojoje autorius atvirai prisipažįsta esąs vadinamųjų „istorinės mokyklos“ realistų šalininkas, kurių tėvynė – Vokietija ir kurių ištakos sietinos su didžiaisiais Hegelio ir K. Marxo vardais. Realistas, jo aiškinimu, yra tas, „kuris moralę laiko politikos funkcija“ ir kuris „negali logiškai pripažinti kito vertybių mato, kaip tik faktiškumo matą“. Šis „realizmas“ priešinamas, grynai vokišku stiliumi, „utopiniam“ mąstymui, atkeliavusiam iš aštuonioliktojo amžiaus, „kuris buvęs savo esme individualistinis, nes žmogaus sąžinę buvo padaręs aukščiausiu teismu“. Tačiau senoji moralė su savo „abstrakčiais bendraisiais principais“ turėsianti išnykti, nes „empiristas traktuoja kiekvieną konkretų atvejį pagal jo individualų svorį“. Kitaip sakant, svarbu tik praktinis išskaičiavimas, ir net bando įtikinti, kad „taisyklė *pacta sunt servanda* nėra moralinis principas“. Kad be abstrakčių bendrųjų principų bet koks vertinimas tampa vien savavališkos nuomonės dalyku ir kad tarptautinės sutartys, jei jos morališkai neįpareigoja, apskritai neturi jokios prasmės – visa tai, atrodo, profesoriui Carrui nerūpi.

Iš tiesų, nors žodžiais profesorius to nepasako, jį skaitant atrodo, kad Anglija per paskutinį karą kovojo ne toje pusėje. Kiekvienas, kuris dabar pasiskaitytų prieš dvidešimt penkerius metus britų skelbtus karo tikslus ir palygintų juos su profesoriaus Carro dabartinėmis pažiūromis, nesunkiai pastebėtų, kad tai, kas tuomet buvo laikoma vokiečių pažiūromis, dabar propaguojama profesoriaus Carro, kuris, matyt, tvirtintų, kad jo šalies tuomet skelbtos pažiūros buvo vien britų veidmainystės padarinys. Tai, kaip menkai jis pajėgia suvokti šios šalies idealų skirtingumą nuo idealų, praktikuojamų šiandieninėje Vokietijoje, geriausiai iliustruoja jo teiginys, kad „tiesa, kai žymus nacionalsocialistas pareiškia, jog „visa, kas tarnauja vokiečių tautai, yra teisinga, ir visa, kas

jai kenkia, neteisinga“, jis paprasčiausiai skelbia tą patį tautinio intereso sutapatinimą su visuotine teise, kuris angliškai kalbančiuose kraštuose jau yra įtvirtintas [prezidento] Wilsono, profesoriaus Toynbee'o, lordo Cecilo ir daugelio kitų“.

Kadangi profesoriaus Carro knygos skirtos tarptautinėms problemoms, būdingiausios jų tendencijos labiausiai išryškėja šioje srityje. Bet iš atskirų pastabų apie jo numatomą ateities visuomenę taip pat matyti aiškus totalitarinis jos modelis. Kartais net imi abejoti, ar šis panašumas atsitiktinis, ar sąmoningas. Nežinia, ar profesorius Carras suvokia, tvirtindamas, jog „mums beveik neturi reikšmės skirtumas tarp „visuomenės“ ir „valstybės“, kaip jis buvo suprantamas devynioliktajame amžiuje“, kad tai yra profesoriaus Carlo Schmitto, žymiausio nacių totalitarizmo teoretiko, doktrina ir kad tai sudaro totalitarizmo apibrėžimo, kurį minėtasis autorius davė savo paties sugalvotam terminui, esmę? Arba jo įsitikinimas, kad „masinė nuomonių gamyba tėra masinės prekių gamybos lema“ ir todėl „nepasitikėjimas, kurį daugeliui žmonių vis dar kelia žodis „propaganda“, labai artimas paikam nepasitikėjimui gamybos ir prekybos kontrole“, iš tikrųjų yra apologija to viešosios nuomonės reguliavimo, kurį praktikavo naciai?

Savo vėlesnėje knygoje „Taikos sąlygos“ profesorius Carras pabrėžtinai teigiamai atsako į klausimą, kuriuo mes baigėme paskutinį skyrių:

„Nugalėtojai pralaimėjo taiką, o Tarybų Rusija ir Vokietija ją laimėjo, nes pirmieji tebeskelbė, o iš dalies ir taikė kadaise veikiančius, bet dabar suirusius tautų teisių bei *laissez faire* kapitalizmo idealus, o tuo tarpu pastarosios, sąmoningai ar nesąmoningai atneštos dvidešimtojo amžiaus bangos, siekė pertvarkyti pasaulį į stambesnius vienetus, kurie būtų centralizuotai planuojami ir kontroliuojami“.

Profesorius Carras pasisavina vokiškąjį karo šūkį, skelbiantį Vokietijos vadovaujamą Rytų revoliuciją prieš liberaliuosius Vakarus: „Revoliucija, kuri prasidėjo vykstant paskutiniam karui, kuri pastaruosius dvidešimt metų buvo kiekvieno reikšmingo politinio judėjimo varomoji jėga <...> – tai revoliucija prieš viešpataujančias devynioliktojo amžiaus idėjas: liberalią demokratiją, tautinį apsisprendimą ir *laissez faire* ekonomiką“. Kaip jis pats teisingai sako, „buvo beveik neišvengiama, kad šis iššūkis devynioliktojo amžiaus įsitikinimams, kuriems Vokietija niekada iš tikrųjų nepritarė, padarė ją stipriausia šalininke“. Kaip tai būdinga kiekvienam pseudoistorikui po Hegelio ir Marxo su fatalistiniu įsitikinimu ši raida vaizduojama kaip neišvengiama: „Mes žinome kryptį, kuria juda pasaulis, ir mes turime ja sukti arba žūti“.

Būdinga, kad įsitikinimas šios tendencijos neišvengiamumu remiasi mums žinomomis ekonominėmis pseudoteorijomis – tariama būtinybe monopolijoms augti dėl technologinės pažangos, išsigalvota „potencialaus pertekliaus“ idėja bei kitomis pigiomis idėjomis, pasirodančiomis šios rūšies veikaluose. Profesorius Carras nėra ekonomistas, ir jo ekonominiai

argumentai paprastai neverti išsamesnio svarstymo. Bet nei ši aplinkybė, nei tuo pat metu jo reiškiamas įsitikinimas, kad ekonominio faktoriaus vaidmuo visuomenės gyvenime sparčiai menkėja, jam nesukliudo grįsti ekonominiais argumentais visus savo pranašavimus apie neišvengiamas tendencijas arba savo pagrindinius reikalavimus ateičiai pateikti kaip „demokratinių „lygybės“ ir „laisvės“ idealų perinterpretavimą ekonominiais terminais!“.

Profesoriaus Carro panieka visoms liberalių ekonomistų idėjoms (kurias jis primygtinai vadina devynioliktojo amžiaus idėjomis, nors ir žino, kad Vokietija joms „niekada iš tikrųjų nepritarė“ ir jau devynioliktajame amžiuje praktikavo daugumą tų principų, kuriuos jis propaguoja dabar) tokia pat didžiulė, kaip ir bet kurio kito vokiečių autoriaus, cituoto paskutiniame skyriuje. Jis net perima vokiečių tezę, iškeltą Friedricho Listo, kad prekybos laisvė buvo Anglijos ypatingų interesų devynioliktajame amžiuje diktuojama ir vien tik jai tinkama politika. Tačiau dabar „dirbtinis tam tikro laipsnio autokratijos sukūrimas yra darnios visuomeninės būties neišvengiama sąlyga“. „Grįžimas prie labiau išsklaidytos ir išplėtotos pasaulinės prekybos <...> šalinant prekybos barjerus ar atgaivinant devynioliktojo amžiaus *laissez faire* principus“ esąs „neįsivaizduojamas dalykas“. Ateitis priklausanti vokiškojo tipo ekonomikai, *Grossraumwirtschaft*: „Mūsų geidžiamas rezultatas gali būti pasiektas tik tokia sąmoninga Europos gyvenimo reorganizacija, kokios ėmėsi Hitleris“!

Po viso šito jau nenustembi aptikdamas skyrių, pavadintą „Moralines karo funkcijos“, kuriame profesorius Carras teikiasi pasigailėti „tų gerų žmonių (ypač angliškai kalbančiuose kraštuose), kurie, būdami išauklėti devynioliktojo amžiaus tradicijų dvasia, užsispyrę tebelaiko karą beprasmišku ir betiksliu dalyku“ ir džiaugiasi“ tuo „prasmės ir tikslo pajautimu“, kurį karas, „galingiausias visuomeninio solidarumo įrankis“, sukuria. Visa tai be galo pažįstama, bet ne anglų mokslininkų darbuose tikiesi tokias pažiūras atrasti.

***

Galbūt mes dar nepakankamai dėmesio skyrėme vienam intelektualines raidos Vokietijoje per paskutinįjį šimtmetį bruožui, kuris dabar vos ne identiška forma ima reikštis angliškai kalbančiose šalyse: mokslininkų agitacijai už „mokslinį“ visuomenės organizavimą. „Kiaurai“ suorganizuotos iš viršaus visuomenės idealas Vokietijoje įgijo ypatingą galią dėl tikrai neregėtos įtakos, kurią buvo leista daryti jos mokslo ir technikos specialistams formuojant visuomeninę ir politinę nuomonę. Nedaug kas pamena, kad šiuolaikinės Vokietijos istorijoje politikos profesoriai vaidino ne ką mažesnį vaidmenį kaip politikuojantys juristai Prancūzijoje[74]. Šių mokslingų politikų įtaka vėlesniais metais retai kada reikšdavosi laisvės naudai: „proto nepakantumas“, kuris taip būdingas specialistui mokslininkui, nesiskaitymas su paprasto žmogaus įpročiais, kuriuo pasižymi

[74] Žr. Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert*, II (1933), 204.

ekspertas, ir panieka viskam, kas nėra sąmoningai organizuota didžiausių protų pagal mokslinį projektą – tai buvo pažįstami reiškiniai ištisoms kartoms viešame Vokietijos gyvenime dar prieš jiems įsitvirtinant Anglijoje. Ir turbūt jokia kita šalis negali geriau nei 1840-1940 metų Vokietija iliustruoti padarinių tautai, visuotinai ir radikaliai pasukusiai švietimo sistemą nuo „humanitarizmo“ prie „realizmo“[75].

Tai, kaip, su retomis išimtimis, Vokietijos humanitarai ir gamtamokslininkai griebėsi tarnauti naujiems valdovams, yra vienas iš liūdniausių ir gėdingiausių spektaklių visoje nacionalsocializmo atsiradimo istorijoje[76]. Gerai žinoma, kad kaip tik tie mokslininkai ir inžinieriai, kurie taip garsiai skelbėsi esą vadai žygyje į naują ir geresnį rytojų, greičiau negu beveik visos kitos klasės pasidavė naujajai tironijai[77].

Vaidmenį, kurį intelektualai suvaidino totalitarinėje visuomenės pertvarkoje, pranašiškai numatė kitoje šalyje Julienas Benda, kurio *Trahson des clercs* įgyja naują prasmę, kai vėl ją perskaitai dabar, praėjus penkiolikai metų nuo jos pasirodymo. Viena pastraipa šioje knygoje ypač verta apmąstymo ir ėmimo domėn, kai svarstome kai kurių britų mokslininkų ekskursus į politiką. Tai pastraipa, kurioje Benda kalba apie „prietarą, esą mokslas kompetentingas visose srityse, įskaitant ir moralę; tai iš devynioliktojo amžiaus atsineštas prietaras. Reikia dar išsiaiškinti, ar šios doktrinos skelbėjai ja tikrai tiki, ar jie tiesiog nori suteikti moksliškumo regimybę savo jausmams, nors ir puikiai žino, kad tai tik jausmai. Būtina pažymėti, kad dogma, esą istorija paklūsta moksliniams dėsniams, ypač gina savavališkos valdžios šalininkai. Tai visiškai suprantama, nes toji dogma eliminuoja dvi jų labiausiai nekenčiamas realybes – žmogaus laisvę ir individo vaidmenį istorijoje“.

Mes jau turėjome progą paminėti vieną anglišką šios rūšies veikalą, kuriame visi būdingi intelektualo totalitaristo bruožai, neapykanta beveik viskam, kuo pasižymi porenesansinė Vakarų civilizacija, marksizmo pagrindu jungiama su inkvizicijos metodų propaganda. Čia neketiname svarstyti tokio išskirtinio atvejo – pasitelksime tipiškesnį ir gana išgarsėjusį veikalą. C. H.

[75] Man rodos, „Leviatano" autorius pirmasis pasiūlė uždrausti klasikos dėstymą, nes ji skleidžianti pavojingą laisvės dvasią!

[76] Mokslininkų vergiškumas valdžios atžvilgiu anksti pasireiškė Vokietijoje, kartu su didžiuoju valstybės organizuojamo mokslo pakilimu, kuriam šiandieną skiriama tiek panegirikos užsienyje. Vienas iš garsiausių vokiečių mokslininkų, fiziologas Emil du Bois-Reymond, savo 1870 metų prakalboje, užimdamas dvigubas – Berlyno universiteto rektoriaus ir Prūsijos mokslų akademijos prezidento – pareigas, nesigėdino pareikšti, kad „mes, Berlyno universitetas, išsidėstęs priešais Karaliaus rūmus, pačiu mūsų įsteigimo aktu esame Hohenzollernų intelektualinial sargai“. (*A Speech on the German War* [London, 1870], p. 31. Pažymėtina, kad Du Bois-Reymondui pasirodė verta paskelbti anglišką šios prakalbos vertimą.)

[77] Pakaks pacituoti vieną užsienietį liudininką: R.A.Brady studijoje „Vokiškojo fašizmo dvasia ir struktūra“ išsamią vokiečių akademinio pasaulio raidos analizę baigia išvada, kad „mokslininkas“ kaip toks, priklauso lengviausiai manipuliuojamiems ir „koordinuojamiems“ iš visų profesionaliai rengiamų žmonių šiuolaikinėje visuomenėje. Tiesa, naciai atleido iš darbo nemažai universitetų profesorių bei tyrimo laboratorijų mokslininkų. Bet tai buvo pirmiausia visuomeninių mokslų profesoriai, geriau supratę !r nuosekliau kritikavę nacistines programas, o ne gamtamokslininkai su jų tariamai griežtesniu mąstymu. Pastarieji atleistieji buvo daugiausia žydai arba išimtys anksčiau pateiktam apibendrinimui, lygiai taip pat nekritiškai laikęsi nacistams nepriimtinų pažiūrų. Todėl naciai galėjo palyginti lengvai „sukoordinuoti“ savo humanitarus ir gamtamokslininkus ir atitinkamai paremti savo plačiai skleidžiamą propaganda tariamai visos vokiečių mokslinės minties autoritetu“.

Waddingtono knygelė būdingu pavadinimu „Mokslinis požiūris“ yra puikus pavyzdys tos literatūros, kurią aktyviai palaiko įtakingas britų savaitraštis „Nature“ ir kurioje didesnės politinės galios mokslininkams reikalavimai eina išvien su visuotinio „planavimo“ agitacija. Nors ir ne taip atvirai niekindamas laisvę kaip ponas Crowtheris, daktaras Waddingtonas irgi nerodo jai didesnio palankumo. Jis skiriasi nuo daugelio šios kategorijos autorių tuo, kad aiškiai supranta ir net pabrėžia, jog jo aprašomos ir palaikomos tendencijos neišvengiamai veda prie totalitarinės sistemos. Bet pastaroji, regis, jam atrodo pranašesnė nei tai, ką jis vadina „dabartine beždžioniškąja civilizacija“.

Dr.Waddingtono tvirtinimas, jog mokslininkas kompetentingas vadovauti totalitarinei visuomenei, remiasi daugiausia jo teze, kad „mokslas gali daryti etinius sprendimus apie žmonių elgesį“. Šiam tvirtinimui grįsti daktarui Waddingtonui suteikiama įtakinga savaitraščio „Nature“ tribūna. Be abejones, tai tezė, kuri seniai pažįstama mokslingiems vokiečių politikams ir į kurią deramai ypatingą dėmesį atkreipė J. Benda. Norint pailiustruoti, ką tai reiškia, mums nebūtina išeiti už dr. Waddingtono knygos ribų. Jo aiškinimu, laisvė „yra labai kebli sąvoka mokslininkui ir iš dalies todėl, kad jis nėra tikras, ar galų gale toks dalykas apskritai egzistuoja“. Vis dėlto mums sakoma, kad „mokslas pripažįsta“ tam tikros rūšies laisvę, bet „laisvė būti keistuoliu ir nepanašiu į kaimyną nėra <...> mokslinė vertybė“. Matyt, „pasileidę humanitarai“, kuriems dr. Waddingtonas neranda nė vieno gražaus žodžio, mus smarkiai suklaidino mokydami pakantumo!

Kad, prieidama prie socialinių ir ekonominių klausimų, ši knygelė apie „mokslinę nuostatą“ pasirodo kokia tik norite, tik ne mokslinė – šito mes jau įpratome laukti iš šios rūšies literatūros. Vėl randame visus pažįstamus štampus ir nepamatuotus apibendrinimus apie „potencialų perteklių“, apie neišvengiamą monopolizacijos tendenciją, nors „didžiausi autoritetai“, kuriais čia remiamasi, pasitikslinus pasirodo esą daugiausia abejotinos mokslinės kokybės politiniai traktatai, tuo tarpu tų pačių problemų rimtų tyrimų akivaizdžiai nepaisoma.

Kaip esti beveik visuose šio tipo darbuose, dr. Waddingtono pažiūras daugiausia lemia jo tikėjimas „neišvengiamomis istorinėmis tendencijomis“, kurias mokslas tariamai atradęs ir kurių autorius semiasi iš marksizmo „giliai mokslinės filosofijos“, kurios pagrindinės sąvokos „beveik, nors ir ne ištisai, tapačios sąvokoms, grindžiančioms mokslinį požiūrį į gamtą“, ir kuri, kaip dr. Waddingtonui sako jo „kompetencija spręsti“, yra kur kas pranašesnė už visa kas buvo iki tol. Taigi dr. Waddingtonas, nors jam ir „sunku paneigti, kad dabar Anglijoje blogiau gyventi negu 1913 m.“, jis tikisi tokios ekonominės sistemos, kuri „bus centralizuota ir totalitarinė ta prasme, kad visi stambesnių regionų ekonominio vystymosi aspektai bus sąmoningai planuojami kaip vieninga visuma“. O jo lengvabūdiškam optimizmui, kad šioje totalitarinėje sistemoje išliks minties laisvė, jo „mokslinis požiūris“ nesuranda geresnės paramos už įsitikinimą, jog „esama labai rimtų argumentų, suprantamų ne vien ekspertams“, liudijančių, kad įmanoma, pavyzdžiui, „suderinti

totalitarizmą su minties laisve“.

***

Išsamesnė įvairių totalitarinių tendencijų Anglijoje apžvalga turėtų ypač atkreipti dėmesį į mėginimus sukurti savotišką viduriniosios klasės socializmą, kurie, jų autoriams patiems to nesuvokiant, grėsmingai panašūs į analogiškus procesus ikihitlerinėje Vokietijoje[78]. Jeigu mus čia domintų grynai politiniai judėjimai, tai turėtume patyrinėti tokias naujas organizacijas kaip „Forward-March“ arba „Common-Wealth“ judėjimas (vadovaujamas sero Richardo Aclando, knygos „Unser Kampf“ autoriaus) arba J. B. Priestley'o vadovaujamo „941 metų komiteto“ veiklą. Tačiau, nors ir neprotinga būtų nekreipti dėmesio į simptomatišką visų tokių judėjimų reikšmę, kažin ar jie gali būti laikomi rimta politine jėga. Greta tos intelektualinės įtakos, kurią mes pailiustravome dviem pavyzdžiais, judėjimo totalitarizmo link svarbiausia varomoji jėga kyla iš dviejų didžiųjų grupinių interesų – organizuoto kapitalo ir organizuoto darbo. Ir turbūt didžiausias viso šito pavojus yra tas faktas, kad šių dviejų galingiausių grupių politika vykdoma ta pačia linkme.

Jos tai daro bendrai, o dažnai ir sutartinai remdamos monopolistinį gamybos organizavimą. Kaip tik ši tendencija kelia didžiausią tiesioginį pavojų. Nors nėra jokio pagrindo šį procesą laikyti neišvengiamu, negali būti abejonės, kad, jeigu ir toliau žengsime šiuo keliu, jis nuves mus į totalitarizmą.

Žinoma, šis judėjimas sąmoningai planuojamas daugiausia monopolijų kapitalistinių organizatorių, ir todėl jie yra vienas svarbiausių šio pavojaus šaltinių. Jų atsakomybės nekeičia tai, kad jie siekia ne totalitarinės sistemos, bet greičiau tokios korporacinės visuomenės, kurioje organizuotos pramonės šakos būtų tarytum pusiau nepriklausomi ir savivaldūs „dvarai“. Tačiau jie tokie pat trumparegiai, kaip ir vokiškieji kolegos, jeigu mano, kad jiems bus leista ne tik sukurti, bet ir tam tikrą laiką išsaugoti tokią sistemą. Sprendimai, kuriuos taip organizuotos pramonės vadovams teks nuolat daryti, nėra tokie, kuriuos kokia nors visuomenė ilgam paliktų privatiems individams. Valstybė, atvėrusi kelią tokiai didžiulei galios koncentracijai, negali sau leisti, kad ši galia pasiliktų vien privačiose rankose. Ne mažiau apgaulingas ir jų įsitikinimas, kad tokiomis sąlygomis verslininkams bus leidžiama ilgai mėgautis savo pranašesne padėtimi, kurią konkurencinėje visuomenėje pateisina aplinkybė, jog iš daugybės rizikuojančiųjų tik nedaugelis sulaukia tos sėkmės, dėl kurios buvo verta rizikuoti. Nieko keista, kad verslininkai norėtų mėgautis

[78] Dar vienas faktorius, kuris po šio karo gali sustiprinti tendencijas šia linkme, yra kai kurie iš žmonių, per karą paragavusių prievartinio kontroliavimo valdžios ir ateityje sunkiai susitaikysiančių su savo kuklesniu vaidmeniu. Nors po paskutinio karo šios rūšies žmonių buvo mažiau, negu jų bus ateityje, jie net tada turėjo gan žymią įtaką šios šalies ekonominei politikai. Kaip tik vienoje tokių žmonių draugijoje prieš dešimt ar dvylika metų aš pirmąkart šioje šalyje patyriau tuomet dar neįprastą pojūtį – lyg staiga būčiau persikėlęs į tai, ką laikiau grynai „vokiška“ intelektualine atmosfera.

ir didelėmis pajamomis, kurias konkurencinėje visuomenėje gauna laimės kūdikiai, ir valstybės tarnautojo saugumu. Kol šalia valstybės tvarkomos gamybos egzistuoja didelis privačios gamybos sektorius, ko gero, talentingas gamybininkas gali tikėtis didelio atlyginimo net palyginti saugiuose postuose. Tačiau nors pereinamuoju laikotarpiu verslininkų lūkesčiai galbūt pildysis, netrukus jie pamatys, kaip kad pamatė vokiškieji jų kolegos, kad jie jau nebėra šeimininkai ir kad visais atžvilgiais jie turi tenkintis tuo, kokia galia ir kokiomis pajamomis valdžia jiems leidžia naudotis.

Nebent tik visiškai nesupratus šios knygos argumentų autorių galima būtų įtarti simpatizuojant kapitalistams, nors jis ir akcentavo, kad klaidinga visa kaltę už šiuolaikines monopolistines tendencijas suversti išimtinai ar daugiausia šiai klasei. Nei jų polinkiai į tai nėra naujas dalykas, nei jie patys savaime galėtų tapti kokia nors galinga jėga. Lemtinga buvo tai, kad jiems pavyko užsitikrinti paramą vis gausesnio skaičiaus kitų visuomeninių grupių ir, joms padedant, gauti valstybės paramą.

Tam tikru mastu monopolistai šią paramą įsigijo leisdami kitoms grupėms pasidalinti su jais jų pelną arba, gal net dažniau, įtikinėdami jas, kad monopolijų sudarymas tarnauja bendram interesui. Bet tas viešosios nuomonės pasikeitimas, kuris dėl savo poveikio įstatymų leidybai ir teismui[79] buvo svarbiausias šią raidą įgalinantis veiksnys, labiau nei kas kita yra kairiųjų propagandos prieš konkurenciją padarinys. Labai dažnai net priemonės, nukreiptos prieš monopolistus, iš tikrųjų tik sustiprina monopolijų galią. Kiekvienas reidas į monopolijos pelną, tebūnie jis surengtas atskirų grupių ar valstybės kaip visumos interesais, turi tendenciją sukurti naujus interesus, kurie padės palaikyti monopoliją. Sistema, kurioje didelės privilegijuotos grupės naudojasi monopolijos pelno dalimi, gali būti politiškai kur kas pavojingesnė, o monopolija tokioje sistemoje – kur kas galingesnė negu sistema, kurioje pelnas atitenka ribotai mažumai. Tačiau, nors turėtų būti aišku, kad, pavyzdžiui, didesnės algos, kurias pajėgia mokėti monopolistas, yra toks pat eksploatacijos padarinys kaip ir jo paties pelnas ir neabejotinai skurdina ne tik visus vartotojus, bet dar labiau visus kitus, gyvenančius iš algų, vis dėlto ne tik tie, kurie turi iš to naudą, bet ir visuomenė apskritai šiandieną laiko galėjimą mokėti didesnius atlyginimus teisėtu argumentu monopolijos naudai[80].

Yra rimtas pagrindas abejoti, ar net tais atvejais, kai monopolija neišvengiama, geriausias jos kontrolės būdas – atiduoti ją į valstybės rankas. Jeigu reikalas liestų tik atskirą pramonės šaką, taip gal ir galėtų būti. Bet kai mes turime reikalą su daugybe įvairių monopolinių pramonės šakų, daug kas byloja už tai, kad jos būtų paliktos atskirose privačiose rankose, o ne pajungiamos

[79] Plg. šiuo klausimu pamokantį straipsnį: W.Arthur Lewis, „Monopoly and the Law“, *Modern Law Review*, Vol. VI, No. 3 (April, 1943).

[80] Turbūt dar netikėtesnis yra stebėtinas palankumas, daugelio socialistų rodomas *rentier* tipo akcininkams, kuriems monopolistinis gamybos organizavimas dažnai garantuoja saugias pajamas. Kad pirmųjų aklas priešiškumas pelnui verčia žmones be jokių pastangų gaunamas pastovias pajamas laikyti socialiniu ar etiniu požiūriu labiau pageidautinoms nei pelnas ir net pripažinti, pavyzdžiui, geležinkelio akcininkų monopolija tokioms garantuotoms pajamoms užtikrinti, – tai vienas ryškiausių simptomų, bylojančių apie pastarojoje kartoje įvykusi visišką vertybių iškrypimą.

kontrolei. Net jeigu geležinkelio, kelių ir oro transportas arba dujų ir elektros tiekimas neišvengiamai būtų monopolistiniai, vartotojo padėtis neabejotinai tvirtesnė yra tuo atveju, jei jie lieka atskiromis monopolijomis, negu jei esti centralizuotai „koordinuojami“. Privati monopolija vargu ar kada būna pilna ir dar rečiau – patvari ar pajėgi nesiskaityti su potencialia konkurencija. Tuo tarpu valstybinė monopolija yra visuomet valstybės saugoma monopolija – saugoma ir nuo potencialios konkurencijos, ir nuo veiksmingos kritikos. Daugeliu atvejų tai reiškia, kad laikinajai monopolijai suteikiama galia užsitikrinti savo padėtį visam laikui – galia, kuria beveik tikrai bus pasinaudota. Kur valdžia, privalanti tikrinti ir kontroliuoti monopoliją, tampa suinteresuota išsaugoti ir apginti savo paskyrimus, kur, atitaisydama piktnaudžiavimą, vyriausybė turi sau prisiimti atsakomybę už jį ir kur monopolijos veiksmų kritika tolygi vyriausybės kritikai, ten maža vilties, kad monopolija tarnaus visuomenei. Valstybė, visomis kryptimis įsivėlusi į monopolistinės gamybos organizavimą, kad ir turėdama neatremiamą galią individo atžvilgiu, vis dėlto būtų silpna valstybė, kai reikalas liestų jos politikos formulavimo laisvę. Monopolijos aparatas tampa tapatus valstybės aparatui, ir pati valstybė vis labiau ir labiau susitapatina su valdininkų interesais, o ne bendrais tautos interesais.

Galimas dalykas, kad ten, kur monopolija iš tikrųjų neišvengiama, amerikiečių paprastai pasirenkama priemonė – stipri valstybinė privačių monopolijų kontrolė, – jeigu ji nuosekliai taikoma, teikia daugiau šansų susilaukti patenkinamų rezultatų negu valstybinis administravimas. Taip bent atrodys ten, kur valstybė, įvesdama griežtą kainų kontrolę, užkerta kelią papildomam pelnui, kurį gali pasidalinti ne vien monopolistai. Net jeigu dėl to pablogėtų monopolistiškai teikiamų paslaugų kokybė (kaip kartais atsitikdavo su Amerikos komunaliniais patarnavimais), tai būtų nedidelis mokestis už veiksmingą monopolijų galios kontrolę. Man asmeniškai kur kas labiau patiktų susitaikyti su kiek blogesne kokybe, negu su tuo, kad organizuota monopolija kontroliuotų mano gyvenimo būdą. Toks dorojimosi su monopolija būdas, kuris monopolisto padėtį greitai padarytų mažiausiai geidžiamą iš visų verslininkystės padėčių, sykiu labiau negu kas kita apribotų monopoliją tomis sritimis, kur ji neišvengiama, ir skatintų ieškoti jai pakaitalų, teikiamų konkurencijos tvarka. Tik leiskite monopolistui dar kartą imtis ekonominės politikos prievaizdo vaidmens ir nustebsite pamatę, kaip greitai dauguma gabesnių verslininkų pasiges gaivaus konkurencijos oro!

***

Monopolijos problema nebūtų tokia sudėtinga, jeigu mums reikėtų kovoti tik su kapitalistiniu monopolistu. Bet, kaip jau buvo sakyta, monopolija tapo pavojinga (kaip dabar) ne dėl kelių suinteresuotų kapitalistų pastangų, bet dėl tos paramos, kurią jiems teikė netiesioginiai jų pelno dalininkai ir dar labiau tie, kuriuos pavyko įtikinti, jog, palaikydami monopolijas, jie talkins kuriant teisingesnę ir darnesnę visuomenę. Lemtingas šiuolaikinės raidos posūkis įvyko tada, kai

didysis darbininkijos judėjimas, kurio pradiniai tikslai gali būti pasiekti tik kovojant prieš bet kokias privilegijas, pateko antikonkurencinių doktrinų įtakon ir pats įsivėlė į grumtynes dėl privilegijų. Dabartinis monopolijų augimas – tai pirmiausia padarinys to sąmoningo bendradarbiavimo tarp organizuoto kapitalo ir organizuoto darbo, kai privilegijuotos darbininkijos grupės dalijasi monopolijos pelną bendruomenės sąskaita ir ypač neturtingiausiųjų – dirbančių mažiau organizuotose pramonės šakose bei bedarbių – sąskaita.

Vienas iš liūdniausių mūsų laikų reginių – matyti galingą demokratinį judėjimą, palaikantį tokią politiką, kuri būtinai veda prie demokratijos sunaikinimo ir kuri tuo tarpu gali būti naudinga tik mažumai ją palaikančių masių. Tačiau kaip tik šis monopolistinių tendencijų rėmimas iš Kairės padaro jas tokias nenugalimas, o ateities perspektyvas – tokias tamsias. Kol darbininkijos judėjimas nesiliaus talkinęs griaunant vienintelę tvarką, kuri garantavo bent šiokią tokią nepriklausomybę ir laisvę kiekvienam dirbančiajam, tol iš tikrųjų maža vilčių dėl ateities. Darbininkijos vadovai, dabar taip garsiai šaukiantys, esą jie „kartą ir visiems laikams susidorojo su beprotiška konkurencijos sistema“[81], skelbia nuosprendį individo laisvei. Nėra jokios kitos galimybės: arba tvarka, pasiekiama per beasmenę rinkos discipliną, arba tvarka, nustatoma keleto individų valia ir tie, kurie pasiryžę sunaikinti pirmąją, sąmoningai ar nesąmoningai padeda kurti antrąją. Galbūt kai kurie darbininkai bus geriau maitinami, ir visi, be abejo, bus vienodžiau rengiami esant šiai naujai tvarkai, tačiau galima suabejoti, ar dauguma anglų darbininkų galiausiai padėkos tiems intelektualams iš savo vadų, kurie apdovanojo juos socializmo doktrina, keliančia tokį pavojų jų asmeninei laisvei.

Kiekvienam, susipažinusiam su didesnių Žemyno šalių istorija per pastaruosius dvidešimt penkerius metus, Anglijos leiboristų partijos naujosios programos, skirtos „planinei visuomenei“ sukurti, studijavimas žadina liūdniausias mintis. „Bet kokiam mėginimui atstatyti tradicinę Britaniją“ priešpastatomas projektas, kuris ne tik savo bendru pavidalu, bet ir detalėmis ir net formuluotėmis nesiskiria nuo socialistinių utopijų, vyravusių vokiečių diskusijose prieš dvidešimt penkerius metus. Ne tik tokie reikalavimai, kaip kad profesoriaus Laski‘o siūlymu priimtoje rezoliucijoje – išsaugoti taikos metu „vyriausybinės kontrolės priemones, naudotas mobilizuojant karui nacionalinius išteklius“ – bet ir visi būdingiausi šūkiai, tokie kaip „subalansuota ekonomika“, kurios profesorius Laskis dabar reikalauja Didžiajai Britanijai, arba „visuomeninis vartojimas“, į kurį gamyba turėsianti būti centralizuotai nukreipta. Visa tai ištisai perimta iš vokiečių ideologijos.

Prieš dvidešimt penkerius metus galbūt dar galima buvo pateisinti naivų tikėjimą, kad „planinė visuomenė bus kur kas laisvesnė visuomenė už tą konkurencinę *laissez faire* santvarką,

[81] Profesorius H.J. Laskis savo kreipimesi į 41-ąją kasmetinę leiboristų partijos konferenciją, vykusią 1942 m. gegužės 26 d. Londone (*Report*, p. 111). Verta pažymėti, kad, anot prof. Laskis, „kaip tik ši beprotiška konkurencijos sistema, nešanti skurdą visoms tautoms, atnešė ir karą kaip šio skurdo padarinį“. Keistoka pastarųjų šimto penkiasdešimties metų istorijos interpretacija, ar ne?

kurią ji atėjo pakeisti“[82]. Bet matyti vėl jį atgyjant po dvidešimt penkerių metų patirties bei išsiaiškinus senas doktrinas, nulėmusias šią patirtį, ir tuo metu, kai mes kovojame kaip tik su šių doktrinų padariniais – šiam tragizmui išreikšti trūksta žodžių. Kad ši didžioji partija, kuri parlamentui ir viešajai nuomonei atrodė būsianti pažangiųjų praeities partijų įpėdinė, susiejo save su tuo, kas, sprendžiant iš visos ankstesnės raidos, turi būti laikoma reakcingu judėjimu – tai ir yra lemtingas mūsų laiko posūkis, keliantis mirtiną pavojų viskam, kas brangu liberalui. Tai, kad praeities laimėjimams gresia tradicionalistinės dešiniųjų jėgos, yra visų laikų reiškinys, kuris neturėtų mūsų bauginti. Bet jeigu opozicijos vieta viešose diskusijose ir parlamente tvirtai taptų antros reakcingos partijos monopolija, mums tikrai neliktų jokios vilties.

XIV. MATERIALIOS SĄLYGOS IR IDEALŪS TIKSLAI

Ar tai teisinga ir protinga, kad balsų dauguma, priešingai svarbiausiam valdžios tikslui, pavergtų mažumą, kuri norėtų būti laisva? Teisingiau, be abejo, būtų tuomet, jei mažesnis balsų skaičius priverstų didesnį išsaugoti, kas negali būti pastariesiems jokia žala, savo laisvę, negu tuomet, jei dauguma, tenkindama savo žemus įgeidžius, priverstų mažumą kartu su ja būti vergais. Tie, kurie siekia tik savo pačių teisėtos laisvės, visuomet turi teisę ją laimėti, jei tik turi tam jėgų, kad ir kokie gausūs būtų tam besipriešinančių balsai.

Johnas Miltonas

Mūsų karta mėgsta pasigirti tuo, kad ji teikia mažiau reikšmės ekonominiams išskaičiavimams negu jos tėvai ar seneliai. Šūkis apie „homo economicus pabaigą“ turi neblogų šansų virsti vienu iš viešpataujančių mūsų amžiaus mitų. Bet, prieš priimdami šią tezę ir prieš sveikindami šį pasikeitimą, turime geriau išsiaiškinti, kiek joje tiesos. Jeigu panagrinėjame karščiausiai peršamus visuomenės pertvarkos principus, tai pasirodo, kad beveik visi jie savo pobūdžiu yra ekonominiai. Mes jau matėme, kad praeities politinių idealų – laisvės, lygybės, saugumo – „perinterpretavimas ekonominiais terminais“ yra bene pagrindinis reikalavimas kaip tik tų žmonių, kurie tuo pat metu skelbia *homo economicus* pabaiga. Taip pat neabejotina, kad žmonių įsitikinimus bei lūkesčius šiandieną kur kas labiau negu kada nors anksčiau lemia ekonominės doktrinos – rūpestingai puoselėjama mūsų ekonominės sistemos iracionalumo doktrina, klaidingi teiginiai apie „potencialų perteklių“, pseudoteorijos apie neišvengiamą monopolizacijos tendenciją, taip pat įspūdis, sukeltas tokių išgarsintų įvykių kaip žaliavų naikinimas arba išradimų slopinimas, kaltė dėl kurių verčiama konkurencijai, nors jie yra būtent tos rūšies dalykai, kurie negalėtų atsitikti

[82] *The Old World and the New Society: An Interim-Report of the National Executive of the British Labour Party on the Problems of Reconstruction*, p. 12 ir 16.

konkurencijos sąlygomis ir kurie galimi tik dėl monopolijos ir ypač valdžios palaikomos monopolijos[83].

Tačiau kita prasme tikrai neabejotina, kad mūsų karta mažiau linkusi atsižvelgti į ekonominį išskaičiavimą negu jos pirmtakai. Ji pasiryžusi jokiu būdu neaukoti nė vieno savo reikalavimo tam, ką mes vadiname ekonominiais argumentais. Ji nekantri ir nepakanti visiems jos tiesioginių ambicijų apribojimams ir nesirengia nusilenkti ekonominiam būtinumui. Mūsų kartos skiriamasis bruožas yra ne panieka materialiai gerovei ar mažesnis jos troškimas, bet, priešingai, atsisakymas pripažinti bet kokias kliūtis, bet kokį konfliktą su kitais tikslais, galinčiais trukdyti jos norų išsipildymui. „Ekonomofobija“ šią nuostatą apibūdintų tiksliau negu dvejopai klaidinanti „*homo economicus* pabaiga“, kuri kalba apie pasikeitimą padėties, kurios niekada nėra buvę, ir tokia linkme, kuria mes neiname. Žmogus ėmė nekęsti ir maištauti prieš tas beasmenes jėgas, kurioms praeityje nusilenkdavo, nors jos dažnai ir žlugdydavo jo individualias pastangas.

Šis maištavimas yra atskiras atvejis daug bendresnio reiškinio – naujai atsiradusio nenoro paklusti jokiai taisyklei ar būtinybei, jei jos prasmės žmogus nesupranta. Jis juntamas daugelyje gyvenimo sričių, ypač moralėje, ir dažnai toli gražu nėra smerktinas. Bet yra sričių, kur šis suprantamumo siekis negali būti visiškai patenkintas ir kur atsisakymas paklusti tam, ko negalime suprasti, vestų prie mūsų civilizacijos sunaikinimo. Nors visai natūralu, kad, mus supančiam pasauliui vis sudėtingėjant, auga mūsų priešinimasis jėgoms, kurios, jei jų nesuprantame, nuolat trukdo mūsų individualioms viltims ir planams, vis dėlto kaip tik šiomis aplinkybėmis tampa vis mažiau ir mažiau įmanoma kam nors iki galo suprasti šias jėgas. Tokia sudėtinga civilizacija kaip mūsiškė būtinai paremta tuo, kad individas taikosi prie pokyčių, kurių priežasties ir prigimties negali suprasti: kodėl jis turi daugiau ar mažiau už kitą, kodėl jis turi keisti savo užsiėmimą kitu, kodėl kai kurie jo trokštami dalykai tampa sunkiau pasiekiami nei kiti? Visa tai bus visuomet susiję su tokia aibe aplinkybių, kad joks ribotas protas niekada nepajėgs jų aprėpti arba, dar blogiau, jų paliestieji suvers visa savo kaltę kuriai nors regimai tiesioginei ir neesminei priežasčiai, o tuo tarpu sudėtingesni ryšiai, lemiantys šiuos pokyčius, neišvengiamai liks nuo jų paslėpti. Net ištisai planuojamos visuomenės vadas, jeigu jis norėtų deramai paaiškinti kam nors, kodėl šis turi būti nukreiptas į kitą darbą arba kodėl turi būti pakeistas jo atlyginimas, negalėtų to padaryti nepaaiškinęs ir nepagrindęs viso savo plano, o tai, žinoma, reiškia, kad tik nedaugelis sulauks tokio paaiškinimo.

Kaip tik žmonių paklusimas beasmenėms rinkos jėgoms praeityje įgalino civilizacijos

[83] Tai, kad pasitaikantys kviečių, kavos ir pan. sunaikinimo atvejai dažnai esti panaudojami kaip argumentas prieš konkurenciją, gerai iliustruoja daugumos tokių argumentų intelektualinį nesąžiningumą, nes mažiausias pasvarstymas parodys, jog konkurencinėje rinkoje joks tokių atsargų savininkas negali išlošti jas sunaikindamas. Patentų tariamo slopinimo atvejis – sudėtingesnis ir negali būti reikiamai išnagrinėtas pastaboje, bet sąlygos, kurioms esant būtų naudinga įšaldyti patentą, tenkinantį visuomeninį interesą, yra tokios išimtinės, kad labiau negu abejotina, jog tai yra kada nors įvykę bent kiek svarbesniu atveju.

raidą. Be šito civilizacija nebūtų galėjusi plėtotis; ir būtent taip paklusdami mes kasdien talkiname kuriant tai, kas pranoksta mūsų supratimą. Neturi reikšmės, ar praeityje žmonės paklusdavo dėl įsitikinimų, kuriuos kai kas dabar laiko prietarais, dėl religinės nuolankumo dvasios ar dėl perdėtos pagarbos primityviam ankstyvųjų ekonomistų mokslui. Reikalo esmė ta, kad nepalyginamai sunkiau racionaliai suvokti būtinumą paklusti jėgoms, kurių veikimo plonybių nepajėgiame suprasti, negu paklusti iš pagarbios baimės, kurią žadino religija ar net ekonominių doktrinų apžavai. Galimas dalykas, prireiktų nepalyginamai stipresnio intelekto už tą, kurį kas nors iš mūsų dabar turi, jei mums tektų vien palaikyti mūsų dabartinę sudėtingą civilizacija taip, kad niekam nereikėtų daryti veiksmų nesuprantant jų būtinybės. Atsisakymas paklusti jėgoms, kurių nesuprantame ir negalime laikyti sąmoningais protingos būtybės sprendimais, yra neužbaigto ir todėl klaidingo racionalizmo padarinys. Neužbaigto, nes jame neįvertinama, jog, koordinuojant įvairiausias individualias pastangas sudėtingoje visuomenėje, būtina atsižvelgti į tokią gausybę faktų, kad joks individas jų negalėtų aprėpti. Ir jame neįvertinama, kad, norint nesugriauti šios sudėtingos visuomenės, vienintelė alternatyva paklusimui beasmenėms ir, atrodytų, iracionalioms rinkos jėgoms yra paklusimas tokiai pat nekontroliuojamai ir, vadinasi, savavališkai kitų žmonių galiai. Dėl savo troškimo išvengti nemalonių varžtų, kuriuos jis dabar jaučia, žmogus nesuvokia, kad naujieji autoritariniai varžtai, kurie turės būti sąmoningai užkrauti jų vietoje, bus dar skausmingesni.

Tie, kurie tvirtina, kad mes stulbinančiai gerai išmokome pajungti sau gamtos jėgas, bet apmaudžiai atsiliekame panaudodami visuomeninio bendradarbiavimo galimybes, visiškai teisūs šio teiginio ribose. Bet jie klysta, kai, plėtodami šį palyginimą, tvirtina, kad turime išmokti pajungti sau visuomenės jėgas tokiu pat būdu, kokiu išmokome tai daryti su gamtos jėgomis. Tai kelias ne tik į totalitarizmą, bet ir į mūsų civilizacijos sunaikinimą ir bet kokios pažangos sustabdymą. Tie, kurie to reikalauja, pačiais savo reikalavimais parodė, kad dar nėra suvokę, kiek jau vien mūsų ligšiolinių laimėjimų išsaugojimas priklauso nuo beasmenių jėgų, koordinuojančių individualias pastangas.

***

Dabar trumpam turime grįžti prie svarbiausio dalyko – kad individo laisvė negali būti suderinta su viršenybe vieno specifinio tikslo, kuriam visuomenė ištisai ir pastoviai turi būti pajungta. Vienintelė išimtis taisyklei, kad laisva visuomenė neturi būti pajungta vienam tikslui, yra karas ir kitos laikinos negandos, kuomet, beveik viską pajungdami tiesioginiam ir neatidėliotinam reikalui, galų gale išsaugome savo laisvę. Šitai paaiškina daugelio madingų šūkių apie taikymą taikos tikslams to, ką išmokome daryti karo tikslams, visišką neįtikimumą: prasminga laikinai aukoti laisvę, idant užtikrintume jos saugumą ateityje, bet to paties negalima pasakyti apie sistemą, siūlomą kaip pastovus dalykas.

Kad jokiam vienam tikslui taikos metu neleistina teikti absoliučios pirmenybės visų kitų tikslų atžvilgiu, pasakytina ir apie tą uždavinį, kuris dabar visų pripažįstamas kaip pirmaeilis, t. y. kovą su nedarbu. Neabejotina, kad šiam uždaviniui išspręsti turi būti skiriamos didžiausios mūsų pastangos, bet net ir tai nereiškia, kad tokiam tikslui turi būti leista užvaldyti mus visų kitų dalykų sąskaita, kad jis turi būti pasiektas „bet kokia kaina“. Kaip tik šioje srityje miglotų, bet populiarių frazių, tokių kaip „visiškas užimtumas“, apžavai gali lengvai sugundyti griebtis itin trumparegiškų priemonių ir kaip tik čia kategoriškas ir neatsakingas siaurakakčio idealisto „pasiekti bet kokia kaina“ gali pridaryti daugiausia žalos.

Nepaprastai svarbu atviromis akimis eiti prie šios užduoties, kuri laukia mūsų po karo, ir aiškiai suvokti, ko mes galime šioje srityje tikėtis pasiekti. Vienas būdingiausių pokarinės padėties bruožų bus tas, kad ypatingi karo poreikiai bus pritraukę šimtus tūkstančių vyrų ir moterų specialiems darbams, kur jie gaudavo palyginti aukštus atlyginimus. Daugeliu atvejų nebus jokios galimybės tiek pat žmonių palikti dirbti tose pačiose vietose. Kils neatidėliotina būtinybė pervesti didžiulį žmonių skaičių į kitus darbus, ir daugelis iš jų pamatys, kad dabar jiems prieinamas darbas blogiau apmokamas negu jų karo laikų darbas. Net perkvalifikavimas, kuriuo turi būti rimtai pasirūpinta, negali visiškai išspręsti šios problemos. Vis tiek liks daugybė žmonių, kurie, jeigu jiems bus mokama pagal jų patarnavimų visuomenei tuometinį vertingumą, turės bet kokios sistemos sąlygomis susitaikyti su savo materialios padėties smukimu, lyginant su kitų padėtimi.

Jeigu tuomet profesinėms sąjungoms pavyks pasipriešinti minėtųjų grupių atlyginimų sumažinimui, atsivers tik dvi alternatyvos: arba turės būti panaudota prievarta (t. y. kai kuriuos individus teks priverstinai perkelti į kitus ir santykinai blogiau apmokamus darbus), arba tiems, kuriems negali būti išsaugoti santykinai dideli jų karo meto atlyginimai, turės būti leista pasilikti be darbo tol, kol jie nepareikš noro imtis santykinai blogiau apmokamo darbo. Socialistinėje visuomenėje ši problema iškils lygiai taip pat, kaip ir bet kokioje kitoje, o ir didžioji darbininkų dauguma greičiausiai nebus linkusi ilgam išsaugoti tuos pačius atlyginimus tiems, kuriems ypatingi karo poreikiai davė itin gerai apmokamus darbus. Socialistinė visuomenė šioje situacijoje tikrai panaudotų prievartą. Mums čia svarbiausia pažymėti, kad jeigu mes pasiryžę bet kokia kaina išvengti nedarbo ir nenorime taikyti prievartos, tai būsime verčiami griebtis beviltiškiausių priemonių, nė viena iš kurių neduos ilgalaikės naudos ir kurios visos rimtai trukdys efektyviai panaudoti mūsų resursus. Reikia itin pabrėžti, kad finansinė politika neturi jokių kitų tikrų vaistų šiai problemai išspręsti, išskyrus visuotinę ir žymią infliaciją, kurios pakaktų visiems kitiems atlyginimams ir kainoms padidinti, lyginant su tais, kurie negali būti sumažinti, ir kad net šitai duotų trokštamą rezultatą tik paslėptu ir aplinkiniu būdu sumažinus realius atlyginimus, ko negalima buvo padaryti tiesiogiai. Tačiau visų kitų atlyginimų bei pajamų padidinimas tiek, kad būtų išlyginta minėtosios grupės padėtis, pareikalautų tokio masto infliacinės ekspansijos, kad jos

sukelti sutrikimai, vargai ir neteisingumai būtų daug didesni už tuos, kuriuos buvo imtasi gydyti.

Ši problema, kuri ypač aštriai iškils po karo, persekios mus tol, kol ekonominė sistema turės taikytis prie nuolat kintančių sąlygų. Visuomet egzistuos galimas trumpalaikis užimtumo maksimumas, kurį galima įgyvendinti suteikiant žmonėms darbą jų buvimo vietoje ir kuris pasiekiamas finansinės ekspansijos būdu. Tačiau ne tik šis maksimumas gali būti išlaikytas vien didėjančios infliacinės ekspansijos priemonėmis, kurių padarinys būtų darbo jėgos reikiamo perskirstymo tarp pramonės šakų sustabdymas ir kurios, kol darbininkams leidžiama laisvai pasirinkti darbą, visuomet šiek tiek vėluos ir todėl bus nauja nedarbo priežastimi. Siekti maksimalaus finansinėmis priemonėmis įgyvendinamo užimtumo visuomet reiškia laikytis politikos, kuri galiausiai neišvengiamai atsisuks prieš savo pačios tikslus. Ji žlugdo darbo našumą ir todėl nuolat gausina tą darbingų gyventojų dalį, kurios užimtumas išsaugant esamus atlyginimus gali būti palaikomas tik dirbtinai.

* * *

Neabejotina, kad tvarkant mūsų ekonominius reikalus po karo, mums reikės parodyti dar daugiau išminties nei anksčiau ir kad mūsų civilizacijos likimas galiausiai priklausys nuo to, kaip išspręsime tuomet kilsiančias ekonomines problemas. Bent jau britams iš pradžių teks smarkiai pavargti, ir ankstesnio lygio atstatymas ir jo kėlimas Didžiajai Britanijai gali būti daug sunkesnis nei daugeliui kitų šalių. Jeigu jie veiks išmintingai, tai, žinoma, savo sunkiu darbu ir sutelktomis pastangomis pertvarkę ir atnaujinę savo gamybą ir organizaciją, jie per keletą metų sugebės susigrąžinti ir net pranokti iki karo pasiektą lygį. Bet tam būtina, kad kol kas jie pasitenkintų vartodami ne daugiau, nei galima nepakenkiant atstatymo uždaviniams, kad jokios perdėtos viltys nežadintų savų reikalavimų ir kad jiems labiau rūpėtų panaudoti savo išteklius kuo racionaliausiai ir tokiems tikslams, kurie daugiausia prisidėtų prie jų geroves, negu kad tuos išteklius visus tiesiog bet kaip iššvaistyti[84]. Turbūt ne mažiau svarbu, kad trumparegiškais mėginimais šalinti skurdą perskirstymo būdu, o ne padidinant mūsų pajamas, jie neprispaustų ištisų klasių ir nepaverstų jų ryžtingais esamos politinės tvarkos priešais. Niekuomet negalima užmiršti, kad vienas iš lemiamų faktorių totalitarizmui Žemyne rastis, kuris kol kas dar neveikia Anglijoje ir Amerikoje – tai neseniai ekonomiškai nuskriaustos viduriniosios klasės egzistavimas.

Mūsų viltys išvengti gresiančio pavojaus iš tiesų turi būti žymiu mastu paremtos perspektyva, kad mes pajėgūs atgaivinti sparčią ekonomikos pažangą, kuri, kad ir kaip žemai mums tektų pradėti, tolydžio ves į priekį. Ir pagrindinė tokios pažangos sąlyga yra tai, kad visi būtume

[84] Čia galima pabrėžti, kad, nepaisant mūsų didžiausio noro grįžti prie laisvos ekonomikos, neįmanoma vienu mostu panaikinti daugumos karo meto apribojimų. Niekas nepakirstų pasitikėjimo laisvos verslininkystes sistema labiau kaip tas skausmingas, nors galbūt ir trumpalaikis, pakrikimas ir nestabilumas, kurį toks mėginimas sukeltų. Problemiška čia yra tai, kokios sistemos sieksime demobilizacijos procese, o ne tai, ar karo laikų sistema turi būti pertvarkyta į pastovesnę sistemą laipsniškai atleidžiant kontrolės varžtus: tam gali prireikti kelerių metų.

pasirengę greitai prisitaikyti prie labai pasikeitusio pasaulio, kad jokie atskirų grupių įprasti gyvenimo standartai nekliudytų šiam prisitaikymui ir kad vėl išmoktume savo išteklius skirti tam, kas labiausiai mus visus praturtina. Pertvarkymai, kurių reikės atstatant ir tobulinant mūsų senuosius standartus, bus didesnio masto nei visi tie, kurių mums prireikė praeityje ir tik jeigu kiekvienas iš mūsų bus individualiai pasirengęs paklusti atitinkamiems reikalavimams, galėsime pergyventi šį sunkų laikotarpį kaip laisvi žmonės, patys pasirenkantys savo gyvenimo būdą. Tebūnie kiekvienam užtikrintas vienodas minimumas, bet tuo pat metu pripažinkime, kad, užtikrinus šį pagrindinį minimumą, visos atskirų klasių pretenzijos į privilegijuotą saugumą turi liautis ir kad jokia grupė, gindama savo ypatingas sąlygas, neturi teisės kliudyti naujiems jos žmonėms tomis sąlygomis pasinaudoti.

Pareikšti, kad ir kaip kilniai tai skambėtų: „Velniop ekonomiką, sukurkime padorų pasaulį!“ iš tikrųjų būtų neatsakingas žingsnis. Pasauliui esant tokiam, koks jis yra, kur kiekvienas įsitikinęs, kad materialios sąlygos čia ar ten turi būti pagerintos, vienintelis mūsų šansas padoresniam pasauliui sukurti – tai toliau kelti bendrą gerovės lygį. Vienas dalykas, kurio šiuolaikinė demokratija nepakels pati nežlugdama, yra esminis pragyvenimo lygio smukimas taikos metu ar net gerokai užtrukusi jos ekonominių sąlygų stagnacija.

* * *

Žmonės, kurie pripažįsta, kad dabartinės politinės tendencijos kelia rimtą pavojų mūsų ekonominėms perspektyvoms, o savo ekonominiais padariniais ir daugeliui aukštesniųjų vertybių, dažnai ramina save iliuzija, kad mūsų materialios aukos reikalingos idealiems tikslams pasiekti. Bet daugiau nei abejotina, ar penkiasdešimties metų žygis kolektyvizmo link pakėlė mūsų dorovės lygį ir ar poslinkis neįvyko priešinga kryptimi? Nors ir įpratome puikuotis mūsų jautresne socialine sąžine, toli gražu nėra taip aišku, ar tai patvirtina mūsų individualaus elgesio praktika. Savo pasipiktinimu esamos visuomeninės tvarkos neteisingumu mūsų karta, matyt, pralenkia negatyviąja prasme daugumą savo pirmtakų. Bet kiek ši nuostata yra paveikusi mūsų pozityvius kriterijus moralės, individualaus elgesio srityje, kiek ji yra sustiprinusi mūsų ryžtą apginti moralės principus nuo pragmatinių visuomeninio mechanizmo reikmių – tai jau visai kitas klausimas.

Visi klausimai šioje srityje tokie supainioti, kad būtina grįžti prie pagrindų. Pavojus, gresiantis mūsų kartai – užmiršti ne tik tai, kad moralė savo esme yra individualaus elgesio dalykas, bet taip pat ir tai, kad ji gali egzistuoti tik toje srityje, kur individas laisvas pats spręsti ir yra pašauktas savo noru paaukoti asmeninę naudą moralės reikalavimo labui. Už individualios atsakomybės ribų nėra nei gėrio, nei blogio, nėra galimybės nei morališkai nusipelnyti, nei savo įsitikinimus patikrinti aukojant savo norus teisingumo labui. Tik ten, kur mes patys atsakingi už savo interesus ir esame laisvi juos paaukoti, mūsų sprendimas turi moralinę vertę. Mes neturime

teisės į nesavanaudiškumą kieno nors kito sąskaita lygiai taip pat, kaip negalima nesavanaudiškumo laikyti nuopelnu ten, kur mums nėra pasirinkimo. Visuomenės nariai, kurie visais atžvilgiais yra priversti daryti gera, negali pelnyti jokio pagyrimo. Kaip kad pasakė Miltonas: „Jeigu kiekvienas geras ar blogas veiksmas žmogaus, sulaukusio brandos amžiaus, būtų jam įsakytas ir priverstinis, kokią prasmę turėtų dorybė, kaip būtų atlyginami geri darbai, kokį privalumą turėtų blaivybė, teisingumas ar nuosaikumas?“

Laisvė tvarkyti savo pačių elgesį srityje, kur materialios aplinkybės verčia mus pasirinkti, ir atsakomybė už asmeninio gyvenimo sutvarkymą pagal savo pačių sąžinę yra tas oras, be kurio moralinis jausmas neišaugtų ir kuriame kasdieną atkuriamos moralinės vertybės laisvu individo sprendimu. Atsakomybė ne prieš viršesnįjį, bet prieš savo sąžinę, pareigõs, neprimestõs prievarta, suvokimas, būtinumas spręsti, kuris iš visų mums vertingų daiktų aukotinas kitų labui, ir atsakomybės už savo sprendimo padarinius prisiėmimas – visa tai esminiai bet kokios moralės, turinčios teisę taip vadintis, bruožai.

Tai, kad šioje individualaus elgesio srityje kolektyvizmo padariniai buvo kone ištisai pragaištingi – neišvengiama ir nepaneigiama. Judėjimas, kurio svarbiausias pažadas yra atleisti nuo atsakomybės[85], gali turėti tik antimoralius padarinius, kad ir kokie aukšti idealai jį būtų pašaukę į gyvenimą. Ar dar galima abejoti, kad greičiau išblėso, negu sustiprėjo, asmeninės pareigos jausmas, verčiantis, kur tik leidžia mūsų individualios jėgos, kovoti su neteisybe, ir kad akivaizdžiai susilpnėjo pasirengimas pakelti atsakomybę bei įsisąmoninimas, kad mūsų pačių individuali pareiga yra mokėti pasirinkti? Reikalavimas, kad valdžia užtikrintų geidžiamą padėtį, ar net noras paklusti, su sąlyga, jei ir visi kiti būtų priversti tai daryti, be galo skiriasi nuo pasirengimo padaryti tai, ką manai esant teisinga, aukojant savo paties norus ir gal net prieštaraujant viešajai nuomonei. Daug kas liudija, kad iš tikrųjų tapome daug pakantesni konkretiems piktnaudžiavimams ir abejingesni neteisybei konkrečiu atveju, nes nukreipėme savo žvilgsnius į visiškai skirtingą sistemą, kurioje esą viską sutvarkysianti valstybė. Galimas dalykas, kaip kažkas yra pasakęs, kad aistra kolektyviniam veiksmui yra būdas mums dabar be sąžinės graužimo kolektyviai mėgautis tuo savanaudiškumu, kurį individualiai šiek tiek pramokome tvardyti.

Tiesa, kad vertybės, kurios dabar mažiau gerbiamos ir praktikuojamos – nepriklausomybė, savarankiškumas, pasirengimas rizikuoti, pasiryžimas ginti savo įsitikinimus net prieš daugumą, taip pat noras bendradarbiauti su savo kaimynais – iš esmės yra tos, kuriomis

[85] Tai tampa vis akivaizdžiau socializmui žengiant totalitarizmo link, o Anglijoje tai atviriausiai pareikšta sero Richardo Aclando „Common-Wealth“ judėjimo programoje, kuri yra vėliausia ir totalitariškiausia angliškojo socializmo forma. Naujai žadamos santvarkos svarbiausias bruožas tas, kad bendruomenė „pasakys individui: „Nesirūpink pats savo pragyvenimu“. Todėl, žinoma, „bendruomenė kaip visuma turi spręsti, ar jos ištekliai leidžia žmogų įdarbinti, taip pat kur, kada ir kaip jis turės dirbti“; be to, bendruomenė turės pasirūpinti „stovyklomis simuliantams visai pakenčiamomis sąlygomis laikyti“. Nestebina ir autoriaus atradimas, esą Hitleris „atskleidė (ar buvo priverstas panaudoti) nedidelę dalį arba, greičiau, vieną atskirą aspektą to, ko galiausiai bus pareikalauta iš visos žmonijos“ (Richard Acland, Bt., *The Forward March* [1941], p. 127, 126, 135, 32.)

remiasi individualistinė visuomenė. Kolektyvizmas neturi nieko pasiūlyti vietoje jų ir, kartą jas sunaikinęs, palieka tuštumą, užpildomą vien reikalavimais paklusti ir individo prievartavimu daryti tai, ką nusprendžia kolektyvas. Periodiški atstovų rinkimai, į kuriuos vis labiau ir labiau redukuojamas individo moralinis pasirinkimas – ne ta arena, kur būtų išmėginamos jo moralinės vertybės ar kur jam reikėtų nuolat tikrinti savo vertybių hierarchiją ir įrodinėti savo pašaukimo nuoširdumą aukojant tas vertybes, kurias jis laiko žemesnėmis, aukštesniųjų vertybių vardan.

Kadangi individų sukurtos elgesio taisyklės yra šaltinis, iš kurio kolektyvinis politinis veiksmas semiasi visos savo moralinės išminties, būtų iš tikrųjų keista, jeigu individualaus elgesio standartų smukimą lydėtų socialinio veiksmo standartų pakilimas. Akivaizdu, kad šioje srityje įvyko dideli pasikeitimai. Žinoma, kiekviena karta iš dalies perkainoja savo pirmtakų vertybes. Bet pasižiūrėkime, kokie tikslai dabar mažiau vertinami ir kokios vertybės, kaip mus dabar įspėja, greičiausiai bus aukojamos konflikto su kitomis vertybėmis atveju? Kokios rūšies vertybės mažiau figūruoja tame ateities paveiksle, kurį mums piešia populiarūs autoriai ir oratoriai, jei palyginsime jį su mūsų tėvų vizijomis ir svajomis?

Tik jau ne materiali gerovė, ne pragyvenimo lygis ir ne garantuota visuomeninė padėtis dabar mažiau vertinami. Ar yra bent vienas populiarus rašytojas ar kalbėtojas, kuris drįstų masėms pasiūlyti, kad šios bent dalį savo materialios gerovės perspektyvų paaukotų idealaus tikslo labui? Argi tikroji padėtis nėra visiškai priešinga? Argi visi tie dalykai, kuriuos vis primygtiniau esame mokomi laikyti „devynioliktojo amžiaus iliuzijomis“, nėra ištisai moralinės vertybės – laisvė ir nepriklausomybė, tiesa ir intelektualinis sąžiningumas, taika ir demokratija, pagarba individui kaip žmogui, o ne vien kaip organizuotos grupės nariui?

Kas gi tie nepajudinami stulpai, kurie laikomi šventais ir kurių jokie reformatoriai nedrįsta liesti, nes jais nustatomos ribos, galiojančios bet kokiam ateities planui? Tai jau nebe individo teisės, jo judėjimo ar tuo labiau žodžio laisvė. Tai – vienos ar kitos grupės aprūpinimo lygis, jų „teisė“ neleisti kitiems teikti visuomenei reikiamas paslaugas. Uždaroms grupėms nepriklausančių žmonių diskriminavimas, o ką jau kalbėti apie kitataučius, tampa vis labiau ir labiau įprastu dalyku. Grupiniams interesams tarnaujančių vyriausybinių aktų individams daromos skriaudos nepaisoma su tokiu abejingumu, artimu nuožmumui ir grubiausiems elementariausių individo teisių pažeidimams, tokiems kaip prievartinis gyventojų iškeldinimas, kuriems vis rečiau ir rečiau pasipriešina net tariamieji liberalai.

Visa tai reiškia, kad mūsų doroviniai jausmai atbunka, o ne aštrėja. Kai mums primenama, o tai daroma vis dažniau, kad negalima išsikepti kiaušinienės nesudaužius kiaušinių, tai šie daužomi kiaušiniai beveik visuomet pasirodo tai, kas dar mūsų tėvams ar seneliams buvo civilizuoto gyvenimo pagrindas. Ir kokių tik žiaurumų, įvykdytų vyriausybių, kurių principams

simpatizuoja mūsų vadinamieji „liberalai“, pastarieji joms nedovanojo?

***

Yra vienas kolektyvizmo sukeltas moralinių vertybių pasikeitimo bruožas, kuris šiuo metu kelia ypatingą susirūpinimą. Dorybės, kurios dabar vis mažiau ir mažiau gerbiamos ir kurios dėl to vis rečiau sutinkamos, yra kaip tik tos, kuriomis anglosaksai teisėtai didžiavosi. Šiai tautai būdingos dorybės – būdingos labiau nei daugumai kitų tautų, išskyrus keletą mažesnių tautų, tokių kaip švedai ar olandai – buvo nepriklausomybė ir savarankiškumas, asmeninė iniciatyva ir vietinė atsakomybė, pasikliovimas savanoriška veikla, nesikišimas į kaimyno reikalus, pakantumas kitokiems ir keistiems, pagarba papročiams ir tradicijai, sveikas nepasitikėjimas valdžia ir valdininkais. Beveik visos tos tradicijos ir institucijos, kuriose demokratinis moralės genijus buvo geriausiai išreikštas ir kurios savo ruožtu ugdė tautinį charakterį ir dorovinę aplinką Anglijoje ir Amerikoje, dabar tolydžio yra griaunamos įsigalinčio kolektyvizmo bei jo neišvengiamai centralistinių tendencijų.

Svetimšaliui kartais lengviau įžvelgti tas aplinkybes, kurios lemia tautos dorovinės aplinkos pranašumus. Ir jeigu tam, kuris, kad ir ką skelbtų įstatymas, vis tiek amžiams priverstas likti svetimšaliu, būtų leidžiama tai pasakyti, tai vienas iš labiausiai slegiančių mūsų laikų reginių būtų matyti, kokiu mastu nuostabiausi dalykai, kuriuos Anglija yra davusi pasauliui, dabar niekinami pačioje Anglijoje. Anglams kažin ar žinoma, jog jie ryškiai skiriasi nuo daugelio kitų tautų tuo, kad jie visi, nepaisant partiškumo, daugiau ar mažiau išpažįsta tas idėjas, kurių raiškiausia forma vadinama liberalizmu. Palyginti su daugeliu kitų tautų, dar prieš dvidešimtį metų beveik visi anglai buvo liberalai, kad ir kaip jie skyrėsi nuo partinio liberalizmo. Ir net šiandieną anglų konservatorius ar socialistas (ne mažiau kaip liberalas), jei nukeliauja į užsienį ir ten atranda Carlyle'io ar Disraeli'o, Webbų ar H. G. Wellso idėjų ir rašinių populiarumą nacių ir totalitaristų sluoksniuose, su kuriais jis neturi nieko bendra, jei atranda intelektualinę salelę, kur gyva Macauley'o ir Gladstone‘o, J. S. Millio ar Johno Morley'o tradicija, ten jis atras giminiškas sielas, „kalbančias ta pačia kalba“ kaip jis pats – kad ir kaip jo pažiūros skirtųsi nuo šių žmonių skelbtų idealų.

Tikėjimo specifinėmis britų civilizacijos vertybėmis praradimas niekur nėra akivaizdesnis ir niekur jo stingdantis poveikis mūsų didžiojo tikslo siekimui nėra buvęs toks stiprus kaip stulbinančiai neveiksmingoje britų propagandoje. Kitoms tautoms skirtos propagandos pirmoji sėkmės sąlyga – tai išdidus savo šalies būdingiausių vertybių ir skiriamųjų bruožų pripažinimas. Svarbiausia britų propagandos neveiksmingumo priežastis yra tai, kad jos skelbėjai, atrodo, patys nustojo tikėję ypatingu anglų civilizacijos vertingumu arba visiškai nesuvokia tų esminių požymių, kuriais anglai skiriasi nuo kitų tautų. Iš tikrųjų kairuoliškoji inteligentija taip ilgai garbino svetimus

dievus, kad ji, matyt, jau nepajėgia įžvelgti ką nors gera angliškose institucijose bei tradicijose. Kad tos vertybės, kuriomis daugumas jų didžiuojasi, yra sukurtos institucijų, kurias jie rengiasi sunaikinti, tam šie socialistai, žinoma, negali pritarti. Ir ši nuostata, deja, būdinga ne vien apsiskelbusiems socialistams. Nors reikia tikėti, kad tai netiesa kalbant apie tylesnę, bet gausesnę išsilavinusių anglų dalį, tačiau jeigu spręstume pagal idėjas, reiškiamas dabartinėje politinėje diskusijoje bei propagandoje, tai pasirodytų, kad anglų, ne tik „kalbančių Šekspyro kalba“, bet ir „išpažįstančių Miltono tikėjimą ir dorovę“, beveik nebeliko[86].

Vis dėlto manyti, kad šia nuostata paremta propaganda gali reikiamai paveikti mūsų priešus ir ypač vokiečius, reiškia daryti lemtingą klaidą. Galbūt vokiečiai ir ne itin gerai pažįsta Angliją bei Ameriką, bet pakankamai tam, kad pažintų būdingiausias tradicines demokratinio gyvenimo vertybes ir tai, kas pastarųjų dviejų ar trijų kartų laikotarpiu tolydžio šias šalis tolino vieną nuo kitos. Jeigu norime juos įtikinti ne vien savo nuoširdumu, bet ir tuo, kad galime pasiūlyti jiems realią jų nueito kelio alternatyvą, tai šito nepasieksime darydami nuolaidas jų mąstymo sistemai. Mes jų neapgausime, įkyriai kartodami iš jų tėvų pasiskolintas idėjas – ar tai bus valstybinis socializmas, *Realpolitik*, „mokslinis“ planavimas ar korporatyvizmas. Mes jų neįtikinsime vydamiesi juos keliu, vedančiu į totalitarizmą. Jeigu pačios demokratijos apleidžia aukščiausiąjį individo laisvės ir laimės idealą, jeigu jos tylomis pripažįsta, kad jų civilizacijos neverta saugoti, ir jeigu jos nesugalvoja nieko geriau, kaip žengti vokiečių parodytu keliu, tai jos iš tiesų neturi ką pasiūlyti. Vokiečiams visa tai tėra pavėluotas pripažinimas, kad liberalai klydo iš pat pradžių ir kad jie vieninteliai grindžia kelią į naują ir geresnį pasaulį, kad ir koks baisus būtų pereinamasis laikotarpis. Vokiečiai žino, jog tai, ką jie vis dar laiko britų bei amerikiečių tradicijomis, ir jų pačių naujieji idealai yra savo esme priešingi ir nesuderinami požiūriai į gyvenimą. Juos galima būtų įtikinti, kad jų pasirinktas kelias klaidingas – bet niekas ir niekada jų neįtikins, kad britai ar amerikiečiai būtų geresni vedliai einant vokiškuoju keliu.

Šios rūšies propaganda mažiausiai patraukli tiems vokiečiams, kurių pagalba mes galiausiai turime pasikliauti atstatant Europą, nes jų vertybės mums artimiausios. Juk patirtis padarė juos išmintingesniais ir liūdnesniais žmonėmis: jie pažino, kad nei geri ketinimai, nei veiksminga organizacija negali išsaugoti padorumo sistemoje, kurioje sunaikinta asmeninė laisvė ir individuali atsakomybė. Šią pamoką išmokusiems vokiečiams ir italams labiausiai reikia apsaugos nuo valstybės-pabaisos – ne milžiniškos apimties organizavimo planų, bet galimybės taikiai ir laisvai dar kartą kiekvienam mėginti kurti savo paties nedidelį pasaulį. Mums priešiškų šalių tautų paramos galime tikėtis ne todėl, kad anglų ar amerikiečių vadovavimas jiems labiau patinka už prūsiškąjį, bet todėl, kad jie tiki, jog pasaulyje, kur nugalėjo demokratiniai idealai, jiems bus

[86] Nors šio skyriaus tema jau daugiau nei kartą reikalavo nuorodos į Miltoną, sunku susilaikyti nuo pagundos pridėti čia dar vieną citatą, gerai pažįstamą, bet tokią, kurią šiandieną, matyt, tik svetimšalis drįstų pacituoti: „Tegul Anglija neužmiršta savo pirmenybės mokant tautas gyventi“. Matyt, reikšminga, kad mūsų kartoje atsirado daugybė amerikietiškų ir angliškų Miltono niekintojų ir kad pirmasis iš jų, Ezra Poundas, per šį karą vedė radijo laidas iš Italijos!

mažiau vadovaujama ir bus leista patiems pasirūpinti savo reikalais.

Jeigu mes norime laimėti ideologinį karą ir patraukti savo pusėn padorius priešiškų šalių elementus, turime pirmiausia atgauti tikėjimą tomis tradicinėmis vertybėmis, kurias gynėme praeityje, ir pažadinti savyje moralinę drąsą ginti idealus, kuriuos puola mūsų priešai. Ne droviais atsiprašinėjimais ir ne tikinimais, kad sparčiai persitvarkome, ne aiškinimais, kad siekiame kompromiso tarp tradicinių liberalių vertybių ir naujų totalitarinių idėjų, mes galime laimėti pasitikėjimą ir paramą. Dalykas, kuris viską lemia – ne naujausi mūsų institucijų patobulinimai, kurie maža ką reiškia, palyginti su esminiais dviejų priešingų gyvensenų skirtumais, bet mūsų nepajudinamas tikėjimas tomis tradicijomis, kurios padarė Angliją ir Ameriką laisvų ir teisingų, pakančių ir nepriklausomų žmonių šalimis.

XV. TARPTAUTINĖS TVARKOS PERSPEKTYVOS

Iš visų demokratijos pavidalų federacija pasirodė veiksmingiausia ir priimtiniausia. <...> Federacinė sistema apriboja ir varžo suverenią galią ją padalindama ir Vyriausybei skirdama tik tam tikras apibrėžtas teises. Tai vienintelis būdas ne tik daugumos, bet ir visos tautos galiai sutvardyti.

Lordas Actonas

Jokioje kitoje srityje pasaulis nėra taip brangiai sumokėjęs už devynioliktojo amžiaus liberalizmo išsižadėjimą kaip ten, kur tai prasidėjo – tarptautiniuose santykiuose. Tačiau pamokos, kurią patirtis turėjo mums duoti, išmokome tik mažą dalį. Galbūt net labiau nei kur kitur mūsų supratimas apie tai, kas siektina ir įgyvendintina šioje srityje, yra vis dar toks, kad jo padariniai gali pasirodyti visiškai priešingi jo pažadams.

Lėtai ir laipsniškai vis dėlto įsisąmoninama nesenos praeities pamoka, kad ekonominis planavimas, nepriklausomai vykdomas valstybiniu mastu, kaip visuma daro daug žalos ne tik ekonominiu požiūriu, bet ir tuo, kad kelia rimtą tarptautinę įtampą. Kad maža vilties tarptautinei tvarkai ir ilgalaikei taikai įsigalėti, kol kiekviena šalis savo tiesioginiams interesams ginti laisva griebtis bet kokių priemonių, nepaisant jų daromos žalos kitoms šalims – šito jau turbūt nereikia įrodinėti. Iš tikrųjų daugumos rūšių ekonominis planavimas gali būti įgyvendintas tik visiškai atsitvėrus nuo bet kokių išorinių įtakų, todėl neišvengiamas tokio planavimo padarinys – gausėjantys apribojimai žmonių ir prekių judėjimui.

Mažiau akivaizdūs, bet jokiu būdu ne mažiau realūs yra pavojai taikai, kylantys dėl dirbtinai kuriamo vienos šalies gyventojų ekonominio solidarumo ir naujų priešiškų interesų blokų, kuriamų planuojant valstybiniu mastu. Nėra nei būtina, nei pageidautina, kad valstybinės sienos

žymėtų griežtus gyvenimo lygio skirtingumus ar kad priklausomybė tautinei grupei teiktų ypatingą teisę į didesnę pyrago dalį, palyginti su kitomis grupėmis. Jeigu skirtingų tautų ištekliai laikomi išimtine šių tautų, kaip visumų, nuosavybe, jeigu tarptautiniai ekonominiai santykiai, užuot buvę santykiai tarp individų, vis labiau virsta santykiais tarp ištisų tautų, organizuotų kaip prekybos subjektai, tai jie neišvengiamai tampa trinties ir pavydo tarp ištisų tautų šaltiniu. Viena iš lemtingiausių iliuzijų yra ta, kad, pakeitus konkurenciją dėl rinkų ar žaliavų tarpvalstybinėmis derybomis, bus sumažinta tarptautinė trintis. Tuo grynos jėgos grumtynėms būtų užleista vieta to, kas tik sąlygiškai gali būti vadinama konkurencine „kova“, o galingoms ir ginkluotoms valstybėms, nepavaldžioms jokiems aukštesniems įstatymams, būtų pavestos tos varžybos, kuriose individai turi dalyvauti nesigriebdami jėgos. Ekonominiai santykiai tarp nacionaliniu vienetų, kurie kartu yra vyriausi savo elgesio teisėjai; kurie nevaržomi jokio aukštesnio įstatymo; kurių atstovai negali būti saistomi jokių kitų motyvų, o tik savo tiesioginių nacionaliniu interesų – būtinai baigtųsi valstybiniais konfliktais[87]!

Jeigu savo pergalių nepanaudosime tendencijų, veikusių šia linkme dar iki 1939 metų, sustabdymui, mes tikrai galime atrasti, jog nacionalsocializmą įveikėme tik tam, kad sukurtume ištisą pasaulį įvairių nacionalinių socializmų, skirtingų smulkmenomis, bet vienodai totalitarinių, nacionalistinių ir periodiškai besipjaunančių tarpusavyje. Vokiečiai atrodys esą taikos drumstėjai, kaip jie kai kam jau dabar atrodo[88], tik todėl, kad jie pirmieji žengė tuo keliu, kuriuo galiausiai turės patraukti ir visi kiti.

***

Tie, kurie bent iš dalies suvokia šiuos pavojus, paprastai iš to daro išvadą, kad ekonominis planavimas turi būti tarptautinis, t. y. vykdomas tarptautinio valdžios organo. Tačiau nors tai ir pašalintų kai kuriuos akivaizdžius valstybiniu mastu vykdomo planavimo pavojus, šių ambicingų projektų puoselėtojai, matyt, nesuvokia dar didesnių sunkumų ir pavojų, slypinčių jų pasiūlymuose. Problemos, kurias sukelia sąmoningas ekonomikos valdymas valstybiniu mastu, neišvengiamai tampa dar didesnės, kai to paties imamasi tarptautiniu lygiu. Konfliktas tarp planavimo ir laisvės gali tik paaštrėti mažėjant panašumui tarp tų standartų ir vertybių, kurios pajungiamos vieningam planui. Gali būti nesunku suplanuoti ekonominį šeimos ar nedidelės bendruomenės gyvenimą. Bet, planavimo mastui didėjant, sutarimo dėl tikslų laipsnis mažėja, o būtinumas remtis jėga ir prievarta didėja. Mažoje bendruomenėje pažiūrų į santykinį įvairių tikslų svorį tapatumas bei bendri vertinimo kriterijai egzistuos daugelyje sričių. Bet jų skaičius tuo sparčiau mažės, kuo plačiau užmesime tinklą ir kuo mažiau bus pažiūrų bendrumo, tuo daugiau reikės pasikliauti prievarta.

[87] Visais šiais ir kitais klausimais, kurie čia tik trumpi aptariami, žr.: *Lionel Robbins, Economic Planning and International Order* (1937), *passim.*
[88] Žr. ypač reikšmingą knygą: James Burnham, *The Managerial Revolution* (1941).

Bet kokios atskiros šalies tautą galima nesunkiai įtikinti aukotis, idant pakeltų „savąją“ plieno pramonę ar „savąjį“ žemės ūkį arba idant šalyje niekam negrėstų smukimas žemiau tam tikro lygio. Kol kalbama apie pagalbą žmonėms, kurių gyvenimo įpročiai ir mąstymo būdas mums suprantami, kurių vietoje galime įsivaizduoti save, kurių pažiūros ir padėtis esmingai panašios į mūsų, tol būname pasirengę šiek tiek pasiaukoti paskirstant jiems pajamas ar gerinant jų darbo sąlygas. Bet pakanka vien įsivaizduoti problemas, kurias sukeltų net tokios teritorijos kaip Vakarų Europa ekonominis planavimas, kad suvoktume tokio mėginimo visišką moralinį nepagrįstumą. Kam galėtų ateiti į galvą, kad esama kokių nors bendrų skirstomojo teisingumo idealų, kurie verstų norvegų žveją aukoti savo ekonominius interesus portugalų žvejo labui ar olandų darbininką mokėti daugiau už savo dviratį, idant padėtų mechanikui Koventryje, ar prancūzų valstietį sutikti su didesniais mokesčiais, skiriamais Italijai industrializuoti?

Jeigu dauguma žmonių nenori matyti šių sunkumų, tai pirmiausia dėl sąmoningo ar nesąmoningo vaizdavimosi, kad būtent jiems teks spręsti už kitus šiuos klausimus, ir dėl įsitikinimo, kad jie patys sugebės tokius dalykus sutvarkyti teisingai ir nešališkai. Anglai, pavyzdžiui, gal net labiau nei kiti, tokių projektų prasmę ima suvokti tik tada, kai jiems parodoma, jog planavimo organe jie gali sudaryti mažumą, ir todėl Didžiosios Britanijos ateities ekonominio vystymosi gairės bus nustatomos kitataučių daugumos. Įdomu, kiek žmonių Anglijoje būtų pasirengę paklusti tarptautinio organo, kad ir demokratiškai įsteigto, sprendimui, skelbiančiam Ispanijos plieno pramonės vystymo pirmenybę analogiškos pietų Velso pramonės plėtotės atžvilgiu arba optinės pramonės telkimą Vokietijoje, o ne Didžiojoje Britanijoje, arba vien perdirbtos naftos importą į Didžiąją Britaniją, paliekant visa naftos perdirbimo pramonę eksportuojančiose šalyse?

Vaizduotis, kad didžiulės teritorijos, kurioje gyvena daugybė įvairių tautų, ekonominis gyvenimas gali būti vairuojamas ar planuojamas demokratinėmis priemonėmis, reiškia visiškai nesuvokti tokio planavimo keliamų problemų. Planavimas tarptautiniu mastu, dar labiau nei valstybinis planavimas, negali būti niekuo kitu, kaip tik nuogos jėgos diktatu, kai maža grupė primeta planuotojų nustatytus standartus ir veiklą visiems kitiems. Jeigu dėl ko nors galima būti tikram, tai dėl to, kad tos rūšies *Grossraumwirtschaft*, kurios siekė vokiečiai, gali būti sėkmingai įgyvendinta tik aukštesniajai rasei, *Herrenvolk*, negailestingai pajungiant savo tikslams kitus. Vokiečių rodomą žiaurumą ir jų nesiskaitymą su jokiais mažesnių tautų siekiais ir idealais klaidinga būtų laikyti tiesiog jų ypatingo niekšiškumo požymiu. Pati uždavinio, kurio jie ėmėsi, prigimtis šiuos dalykus daro neišvengiamus. Imtis vadovauti įvairiausius idealus ir vertybes puoselėjančių žmonių ekonominiam gyvenimui – reiškia imtis atsakomybės, kuri įpareigoja panaudoti jėgą. Tai reiškia užimti padėtį, kur geriausi ketinimai negali sulaikyti nuo būtinybės veikti taip, kad kai kuriems iš paveiktųjų tai turės atrodyti itin amoralu[89].

[89] Kolonijinė Didžiosios Britanijos ir kitų valstybių patirtis ne kartą parodė, kad net tos nuosaikios planavimo formos, kurios anglams pažįstamos kaip kolonijinis vystymas, primeta – norime mes to, ar ne – tiems, kuriems mėginame padėti, tam tikras mūsų vertybes bei idealus. Būtent ši patirtis išmokė net internacionalistiškiausiai nusiteikusius kolonizavimo

Tai tiesa net tuo atveju, jei tartume, kad viešpataujanti valdžia yra tokia nesavanaudiška ir idealistinė, kokią tik galime įsivaizduoti. Bet kokia čia maža tikimybė, kad ji bus nesavanaudiška, ir kokios didžiulės jai pagundos! Tikiu, kad padorumo ir teisingumo standartai, ypač tarptautinių santykių srityje, Anglijoje ne žemesni, o gal net aukštesni nei bet kurioje kitoje šalyje. Ir vis dėlto net dabar Anglijoje galima girdėti žmones tvirtinant, jog pergalė turi būti panaudota sudaryti tokioms sąlygoms, kuriose britų pramonė galėtų veiksmingiausiai panaudoti karo metu sukurtus įrenginius, jog Europos atstatymas turi būti tvarkomas taip, kad atitiktų ypatingus britų pramonės reikalavimus ir garantuotų kiekvienam šalyje tokį užsiėmimą, kuris, jo manymu, jam labiausiai tinka. Neramina ne tai, kad tokie siūlymai daromi, o tai, kad jie daromi ramia sąžine padorių žmonių, kurie visiškai nesuvokia tokiems tikslams būtino smurto moralinio niekšiškumo[90].

***

Turbūt stipriausias faktorius kuriant tikėjimą, jog galimas skirtingų tautų ekonominio gyvenimo centralizuotas valdymas demokratinėmis priemonėmis, yra lemtinga iliuzija, kad sprendimą palikus „liaudžiai“, dirbančiųjų klasių interesų bendrumas nesunkiai įveiks tuos skirtumus, kurie egzistuoja tarp valdančiųjų klasių. Yra tvirtas pagrindas manyti, kad, esant pasauliniam planavimui, ekonominių interesų konfliktas, kuris dabar kyla dėl ekonominės politikos kiekvienoje tautoje, pasireikštų dar žiauresne forma kaip interesų tarp ištisų tautų konfliktas, kuris galėtų būti išspręstas tik jėga. Klausimais, kuriais tarptautinis planavimo organas turės priimti sprendimus, skirtingų tautų dirbančiųjų klasių interesai bei pažiūros taip pat neišvengiamai konfliktuos, ir čia bus net mažiau pagrindo bendram sutarimui ir nešališkam sprendimui negu skirtingų vienos šalies klasių sutarimui. Darbininkui neturtingoje šalyje jo kolegos mūsų šalyje reikalavimas būti apgintam nuo mažai apmokamos darbo jėgos konkurencijos minimalaus atlyginimo įstatymu, tariamai tarnaujančiu jo interesams, dažnai yra ne daugiau kaip būdas atimti iš jo vienintelį šansą savo padėčiai pagerinti dirbant už žemesnį atlyginimą svetur. Ir jam tas faktas, kad jis turi atiduoti dešimties valandų savo darbo produktą už penkių valandų produktą dirbančiojo svetur, kur yra geriau aprūpinama technika, yra tokia pati „eksploatacija“, kokią vykdo bet koks kapitalistas.

Beveik aišku, kad tarptautiniu mastu planuojamoje sistemoje turtingesnės ir todėl galingesnės tautos gerokai didesniu laipsniu nei laisvoje ekonomikoje taptų vargingesnių šalių

ekspertus skeptiškai žiūrėti į „tarptautinio“ kolonijų administravimo veiksmingumą.

[90] Jei kas dar neįžvelgia visų šių sunkumų ar puoselėja viltį, kad, turint gerą valią, visi jie gali būti įveikti, tegul pamėgina įsivaizduoti centralizuoto ekonomikos valdymo pasaulio mastu padarinius. Argi galima abejoti, kad tai reikštų daugiau ar mažiau sąmoningą mėginimą užtikrinti pirmenybę baltajam žmogui ir kad tai visų kitų rasių būtų suvokiama kaip toks mėginimas? Kol aš nesurasiu blaiviai mąstančio žmogaus, rimtai tikinčio, jog Europos rasės savo valia leis, kad jų gyvenimo lygis ir pažangos tempai būtų nustatomi pasaulinio parlamento, tol aš negaliu tokių planų traktuoti kitaip kaip absurdiškų. Deja, šitai kliudo rimtai siūlyti konkrečias priemones, kurios būtų pateisinamos tik tuo atveju, jeigu pasaulinio valdymo principas būtų įmanomas idealas.

neapykantos ir pavydo objektu. Pastarosios, nesvarbu, teisingai ar klaidingai, būtų visos įsitikinusios, kad jų padėtis galėtų būti kur kas greičiau palengvinta, jei tik joms būtų leista daryti, ką nori. Iš tikrųjų, jeigu tarptautiniam valdžios organui būtų pavesta įgyvendinti skirstomąjį teisingumą tarp įvairių tautų, tai visiškai nuoseklus ir neišvengiamas socialistinės doktrinos padarinys būtų tai, kad klasių kova virstų skirtingų šalių dirbančiųjų klasių tarpusavio kova.

Dabar girdėti daug paikų kalbų apie „planavimą siekiant suvienodinti pragyvenimo lygius“. Verta smulkiau panagrinėti vieną iš tokių siūlymų, kad pamatytume, ką jis iš tikrųjų reiškia. Teritorija, kuriai šiuo metu mūsų planuotojai ypač mielai kuria tokius projektus, yra Dunojaus baseinas ir pietryčių Europa. Nėra jokios abejonės dėl neatidėliotino reikalo pagerinti šio regiono ekonomines sąlygas tiek humanitariniais bei ekonominiais, tiek būsimos taikos Europoje sumetimais, ir aišku, kad šitai gali būti pasiekta tik naujoje politinėje aplinkoje. Bet tai nėra tolygu norui matyti šio regiono ekonomiką surikiuotą pagal vieningą bendrą planą, o skirtingas pramonės šakas – vystomas pagal grafiką, nustatytą iš anksto, kur vietinės iniciatyvos sėkmė priklauso nuo centrinės valdžios pritarimo ir įtraukimo į vieningą planą. Neįmanoma sukurti kažką panašaus į *Tennessee Valley Authority* Dunojaus baseinui, kartu iš anksto daugeliui metų į priekį nenustatant čia gyvenančių skirtingų rasių vystymosi lyginamųjų tempų ar nepajungiant visų jų individualių siekių ir vilčių šiam uždaviniui.

Šios rūšies planavimas būtinai turi prasidėti prioritetų skirtingiems interesams nustatymu. Planavimas siekiant suvienodinti pragyvenimo lygius reiškia, kad skirtingi interesai turi būti surikiuoti pagal jų vertę, kad kai kuriems iš jų turi būti suteikta pirmenybė, o kiti turi laukti savo eilės – net jeigu tie, kurių interesai taip nustumiami, būtų įsitikinę ne tik savo pirmumo teise, bet ir savo sugebėjimu pasiekti tikslą greičiau, jei tik jiems būtų suteikta laisvė veikti savo pačių nuožiūra. Nėra jokio pagrindo, kuris įgalintų mus nuspręsti, ar vargingojo rumunų valstiečio poreikiai daugiau, ar mažiau neatidėliotini už dar vargingesnio albano poreikius, ir ar piemens Slovakijoje interesai svarbesni už jo kolegos Slovėnijoje interesus. Bet jeigu jų pragyvenimo lygio kėlimas vykdytinas pagal vieningą planą, tai kažkas turi sąmoningai pasverti visų šių poreikių vertę ir priimti sprendimą. O kai jau toks planas atiduodamas vykdyti, visi planuojamo regiono ištekliai turi būti pajungti tam planui – negali būti jokios išimties tiems, kurie jaučiasi galį patys savimi geriau pasirūpinti. Jei jau kartą jų poreikiams suteiktas žemesnis rangas, jie turės dirbti pirmiausia tenkindami poreikius tų, kuriems suteikta pirmenybė.

Esant tokiai tvarkai, kiekvienas teisėtai jausis atsidūręs blogesnėje padėtyje, negu priėmus kitokį planą, ir kad kaip tik valdžios sprendimas ir jos galia kalti dėl to, jog jo padėtis neprilygsta tai, kuri, jo manymu, jam derėtų. Mėginti tokią tvarką įvesti regione, apgyvendintame nedidelių tautų, iš kurių kiekviena vienodai aistringai įsitikinusi savo pranašumu kitų atžvilgiu, reiškia imtis užduoties, kuri gali būti įvykdyta tik naudojant jėgą. Praktiškai tai baigtųsi tuo, kad didžiųjų tautų

sprendimai ir jų galia lemtų, Makedonijos, ar Bulgarijos valstiečio pragyvenimo lygis turėtų būti sparčiau keliamas, bei Čekijos ar Vengrijos kalnakasys turėtų greičiau pasiekti Vakarų pragyvenimo lygį. Nereikia daug išmanyti apie žmogiškąją prigimtį, pakanka šiek tiek pažinti Vidurio Europos tautas, kad suprastume – kad ir koks sprendimas joms būtų primestas, daugeliui ir turbūt net daugumai žmonių įvestoji tvarka pasirodytų kaip didžiausia neteisybė, ir labai greitai jų bendra neapykanta atsigręžtų į valdžią, kuri, kad ir kaip nešališkai, sprendžia jų likimą.

Nors neabejotinai yra žmonių, kurie šventai įsitikinę, kad jie, gavę tokią galimybę, sugebėtų visas tas problemas išspręsti teisingai ir nešališkai, ir kurie nuoširdžiai nustebtų susidūrę su jiems rodomu įtarumu ir neapykanta, bet kaip tik jie greičiausiai pirmieji griebtųsi jėgos prieš besipriešinančius jų geradarystei ir neparodytų jokio gailestingumo prievartaudami žmones tariamam jų pačių labui. Šie pavojingi idealistai nesupranta, jog ten, kur moralinės atsakomybės prisiėmimas susijęs su tuo, kad kažkieno moralinės pažiūros turi per jėgą nustelbti kitų bendruomenių išpažįstamas pažiūras, ten tokios atsakomybės prisiėmimas gali sukurti padėtį, kur neįmanoma veikti moraliai. Užkrauti tokią neįmanomą moralinę užduotį karą laimėjusioms tautoms – tai tikriausias būdas jas moraliai sužlugdyti ir diskredituoti.

Padėkime visais galimais būdais vargingesnėms tautoms jų pačių pastangose susikurti savo gyvenimą ir pakelti savo pragyvenimo lygį. Atitinkamas tarptautinis organas gali būti labai reikalingas teisingumui užtikrinti ir nepaprastai daug prisidėti prie ekonominio suklestėjimo, jeigu jis tiesiog palaiko tvarką ir kuria sąlygas, kuriomis tautos pačios gali tvarkyti savo gyvenimą, bet neįmanomas joks teisingumas ar laisvė tautoms gyventi savo gyvenimą, jeigu centrinė valdžia dalina žaliavas ir rinkas, jeigu kiekvienai savaveiksmei pastangai turi būti „pritarta“ ir niekas negali būti daroma be centrinės valdžios sankcijos.

***

Po to, kas jau pasakyta ankstesniuose skyriuose, vargu ar dar reikia pabrėžti, kad šie sunkumai negali būti pašalinti šiems įvairiems tarptautiniams organams suteikiant tik „grynai“ ekonominę valdžią. Įsitikinimas, jog tai praktiškas sprendimas, grindžiamas klaidinga koncepcija, kad ekonominis planavimas yra vien techninis uždavinys, kurį griežtai objektyviai gali išspręsti ekspertai, ir kad tikrai gyvybiškai svarbūs dalykai ir toliau lieka politinės valdžios rankose. Bet koks tarptautinis ekonominis organas, nebūdamas pavaldus aukštesnei politinei valdžiai, net griežtai apsiribodamas atskira sritimi, gali lengvai demonstruoti tironiškiausią ir neatsakingiausią galią, kokią tik galima įsivaizduoti. Išimtinė kontrolė kokiai nors gyvybinei prekių ar patarnavimų rūšiai (pavyzdžiui, oro susisiekimui) yra praktiškai vienas iš plačiausių įgaliojimų, kurie gali būti suteikti kokiai nors valdžiai. Ir kadangi turbūt nėra nieko, kas negalėtų būti pateisinta „techniniu būtinumu“, kuris nepašvęstajam neįkandamas, ar net humanistiniais ir greičiausiai visiškai

nuoširdžiais samprotavimais apie itin nepalankioje padėtyje atsidūrusios grupės poreikius, kurie negali būti patenkinti jokiu kitu būdu – beveik nelieka priemonių šiai galiai kontroliuoti. Toji pasaulio išteklių organizavimo rūšis, kuri dabar susilaukia pritarimo neįtikimiausiuose sluoksniuose ir kurią sudaro daugmaž autonomiški organai – visa apimančių monopolijų sistema, pripažinta visų nacionalinių vyriausybių, bet nepavaldi nė vienai iš jų – neišvengiamai taptų blogiausia reketo forma, net jeigu jų pareigūnai pasirodytų esą ištikimi jiems pavestų interesų gynėjai.

Pakanka rimčiau įsigilinti į visus padarinius tų, rodos, nekaltų siūlymų, plačiai laikomų ateities ekonominės tvarkos pagrindu, tokių kaip sąmoninga pagrindinių žaliavų kontrolė ir centralizuotas paskirstymas, kad galima būtų suprasti, kokius milžiniškus politinius sunkumus ir moralinius pavojus jie sukuria. Kas kontroliuos tiekimą tokių žaliavų kaip benzinas ar mediena, guma ar alavas, tas bus ištisų pramonės šakų ir net šalių likimo šeimininkas. Spręsdamas, ar leisti tiekimui padidėti, o kainai arba gamintojų pajamoms – smukti, jis spręs, ar tam tikrai šaliai bus leista pradėti kokią nors naują gamybą, ar jai bus uždarytas kelias. „Gindamas“ pragyvenimo lygį tų, kuriuos jis laiko savo globotiniais, jis atims geriausią ir galbūt vienintelį šansą padėčiai palengvinti iš daugelio tų, kurie yra daug blogesnėje situacijoje. Jeigu visos pagrindinės žaliavos būtų šitaip kontroliuojamos, tai iš tikrųjų negalėtų būti jokios naujos pramonės šakos, jokio naujo verslo, kurio šalies žmonės galėtų imtis be kontrolierių leidimo, ir jokio vystymosi plano, kurio negalėtų sužlugdyti pastarųjų pareikštas veto. Tai teisinga ir kalbant apie tarptautinius sandėrius dėl rinkų „pasidalijimo“, o dar labiau dėl investicijų ir gamtinių išteklių gavybos kontrolės.

Keista stebėti, kaip tie, kurie dedasi esą blaiviausi realistai ir kurie nepraleidžia progos pasišaipyti iš „utopizmo“ tų, kurie tiki tarptautinės politikos tvarkos galimybe, kaip tik jie praktiškesniu laiko kur kas intymesnį ir neatsakingesnį atskirų tautų gyvenimo trukdymą, kurio reikalauja ekonominis planavimas ir tiki, kad suteikus neregėtą valdžią tarptautinei vyriausybei, kuri, kaip ką tik buvo parodyta, nepajėgia įgyvendinti paprasčiausios Įstatymo Viršenybės, ši milžiniška valdžia bus naudojama taip nesavanaudiškai ir akivaizdžiai teisingai, kad susilauks visuotinio pritarimo. Jeigu kas akivaizdu, tai tik tai, kad, nors tautos galėtų laikytis formalių taisyklių, dėl kurių yra susitarę, jos niekada nepaklus tam vadovavimui, kurį numato tarptautinis ekonominis planavimas; kad jos, nors ir gali sutarti dėl žaidimo taisyklių, niekada nesutiks, jog jų pačių poreikių tenkinimo eiliškumas ir sparta būtų iš anksto nustatomi balsų dauguma. Net jeigu iš pradžių žmonės, nesuvokę tokių pasiūlymų prasmės, sutiktų deleguoti tokią valdžią tarptautiniam organui, jie netrukus suvoktų, kad tai, ką jie delegavo, nėra vien techninis uždavinys, bet visa apimanti galia tvarkyti patį jų gyvenimą.

Akivaizdu, jog tikrasis „realistų“, ginančių šiuos projektus, sumanymas yra tas, kad didžiosios valstybės, pačios nepaklusdamos jokiai aukštesnei valdžiai, galės panaudoti šiuos „tarptautinius“ organus tam, kad primestų savo valią mažesnėms tautoms jų hegemonijos srityje.

„Realizmo“ tame sumanyme yra tiek, kiek, dangstant planavimo organus „tarptautiškumu“, gali būti lengviau pasiekta padėtis, kurioje negalima išsiversti be tarptautinio planavimo, t. y. to, kuris vykdomas vienintelės viešpataujančios galios. Tačiau šis slapukavimas nekeičia fakto, kad visoms mažesnėms valstybėms tai reikštų kur kas didesnį pajungimą išorinei galiai, kuriai atsispirti jau nebebūtų įmanoma, nei tas, kuris būtinas atsisakius aiškiai apibrėžtos politinio suvereniteto dalies.

Reikšminga, kad centralizuotai valdomos ekonominės „Naujos tvarkos“ Europai karščiausi gynėjai, kaip ir jų fabianistiniai bei vokiškieji pirmtakai, rodo visišką abejingumą mažų tautų individualumui bei jų teisėms. Profesoriaus Carro, šioje srityje net labiau nei vidaus politikoje atstovaujančio totalitarizmo tendencijai Anglijoje, pažiūros jau yra paskatinusios vieną iš jo profesionalių kolegų pateikti esminį klausimą: „Jeigu nacių dorojimosi su mažomis suvereniomis valstybėmis būdas iš tiesų turi tapti bendra forma, tai kam šis karas?“[91] Kas yra pastebėję, kiek nerimo ir susirūpinimo tarp mūsų mažesniųjų sąjungininkų sukėlė panašūs pareiškimai tokiuose skirtinguose laikraščiuose kaip London Times ir New Statesman[92], tie puikiai žino, kaip ši nuostata nekenčiama jau dabar mūsų artimiausių bičiulių ir kaip bus lengva išbarstyti per karą sukauptas geros valios atsargas, jei bus paklausyta šių patarėjų.

***

Tie, kurie taip lengvai pasirengę paminti po kojomis mažų valstybių teises, žinoma, teisūs dėl vieno dalyko: mes negalime tikėtis tvarkos ar ilgalaikės taikos šiam karui pasibaigus, jeigu valstybės, didžiosios ir mažosios, išsaugos niekuo nesaistomą suverenumą ekonomikos srityje. Bet tai nereiškia, kad kažkokiai naujai supervalstybei turi būti suteiktos galios, kuriomis mes neišmokome naudotis net valstybiniu mastu, kad kažkokiai tarptautinei valdžiai turi būti duota galia nurodinėti atskiroms tautoms, kaip joms naudoti savo išteklius. Tai tik reiškia, kad reikalinga galia, pajėgi sulaikyti skirtingas tautas nuo veiksmų, kenkiančių jų kaimynams, kad reikalingas sąvadas taisyklių, apibrėžiančių leistinus valstybės veiksmus, ir valdžios organas, galintis priversti jų laikytis. Galia, kurios tokiam organui reikėtų, būtų daugiausia negatyvaus pobūdžio. Ji turėtų pirmiausia būti pajėgi pasakyti „Ne“ įvairiausioms apribojančioms priemonėms.

Dabar dažnai manoma, esą mums reikalingas tarptautinis ekonominis organas, paliekantis valstybėms jų neribotą politinį suverenumą. Toli gražu ne. Iš tikrųjų yra beveik visiškai priešingai. Tai, ko mums reikia ir ko mes galime tikėtis pasiekti – ne suteikti daugiau valdžios prieš nieką neatsakingiems tarptautiniams ekonominiams organams, bet, priešingai, viršesnės politinės galios, kuri pajėgtų kontroliuoti ekonominius interesus ir, jų konflikto atveju, teisingai juos pasverti, nes

[91] Profesorius C. A. W. Manning, recenzuodamas prof. Cairo *Conditions of Peace*, leidinyje: *International Affairs Review Supplement*, June, 1942.
[92] Daugeliu požiūrių reikšminga, kad, kaip kartą buvo pažymėta viename savaitraštyje, „jau beveik įpratome matyti Carro braižą *New Statesman* ir *The Times* puslapiuose“ („Four Winds“ – *Time and Tide*, February, 20, 1943.).

pati nebūtų įsivėlusi į ekonominį žaidimą. Reikia turėti tarptautinį politinį organą, kuris, neturėdamas teisės nurodinėti skirtingoms tautoms, ką jos privalo daryti, turėtų būti pajėgus sulaikyti jas nuo veiksmų, darančių žalą kitoms.

Įgaliojimai, kurie turi būti suteikti tarptautiniam organui, nėra naujieji pastaruoju metu valstybių prisiimti įgaliojimai, bet tas įgaliojimų minimumas, be kurio neįmanoma išsaugoti taikingų santykių, t. y. iš esmės ultraliberalios *laissez faire* valstybės įgaliojimai. Ir net labiau nei tautos vidaus politikoje būtina, kad šie tarptautinio organo įgaliojimai būtų griežtai apibrėžti Įstatymo Viršenybės principų. Poreikis turėti tokį virš-valstybinį organą tampa iš tikrųjų dar didesnis, kadangi atskiros valstybės vis labiau ir labiau tampa ekonominio administravimo vienetais, ekonominio spektaklio dalyviais, o ne vien žiūrovais, ir kadangi todėl bet kokia trintis greičiausiai gali kilti ne tarp individų, bet tarp valstybių kaip tokių.

Tarptautinio valdymo forma, kuriai esant, griežtai apibrėžti įgaliojimai perduodami tarptautiniam organui, tuo tarpu visais kitais požiūriais atskiros šalys lieka atsakingos už savo vidaus reikalus, kaip žinoma, yra federacija. Negalime leisti, kad gausūs neapgalvoti ir dažnai nepaprastai kvaili reikalavimai federaciškai organizuoti visą pasaulį, kurie buvo keliami propagandinės kampanijos už „Federacinę Sąjungą“ įkarštyje, užtemdytų tą faktą, kad federacijos principas yra vienintelė atskirų tautų asociacijos forma, galinti sukurti tarptautinę tvarką nevaržant jų teisėtų nepriklausomybės siekių[93]. Federalizmas, žinoma, yra ne kas kita kaip demokratijos taikymas tarptautiniams reikalams, ir tai vienintelis lig šiol žmogaus išrastas taikių pakeitimų būdas. Bet tai griežtai ribotų galių demokratija. Be nepraktiško skirtingų šalių sulydymo į vieną centralizuotą valstybę idealo (kurio siektinumas toli gražu nėra akivaizdus), tai vienintelis būdas įgyvendinti tarptautinės teisės idealą. Mes neturime savęs apgaudinėti manydami, kad praeityje, tarptautinio elgesio taisykles vadindami tarptautine teise, reiškėme ką nors daugiau nei tik pamaldų troškimą. Kai mes norime sulaikyti žmones nuo tarpusavio žudynių, mes nesitenkiname deklaracijos, jog žudynės nepageidautinos paskelbimu, bet suteikiame valdžiai galią užkirsti tam kelią. Lygiai taip pat negali būti tarptautinės teisės be galios ją vykdyti. Tokio tarptautinio organo įkūrimo kliūtimi pirmiausia buvo įsitikinimas, kad jam turėtų būti duota visa praktiškai beribė galia, kurią turi šiuolaikinė valstybė. Bet padalijus valdžią taip, kaip būdinga federacinei sistemai, tai jokiu būdu nėra būtinybė.

Toks valdžios padalijimas neišvengiamai ribotų tiek visumos, tiek ir atskirų valstybių galią. Iš tikrųjų planavimo rūšys, kurios dabar madingos, daugeliu atvejų greičiausiai taptų visiškai neįmanomos[94]. Bet tai jokiu būdu netaptų kiekvieno planavimo kliūtimi. Tiesą sakant, vienas iš

[93] Labai gaila, kad federalistinių publikacijų sraute, kuris pastaraisiais metais mus užliejo, pelnyto dėmesio nesusilaukė keletas labai svarbių ir apgalvotų darbų. Vienas iš jų, kuris turės būti ypač atidžiai išstudijuotas, kai ateis laikas kurti naują Europos politinę struktūrą – nedidelė Dr. Ivoro Jenningso knyga *A Federation for Western Europe* (1940).

[94] Apie tai žr. autoriaus straipsnį Economic Conditions of Interstate Federation", *New Commonwealth Quarterly*, Vol. V (September, 1939).

svarbiausių federacijos privalumų yra tas, jog ji gali būti sutvarkyta taip, kad būtų apsunkinta didžioji dalis žalingo planavimo paliekant visa laisvę naudingam planavimui. Tai užkirstų ar bent jau galėtų užkirsti kelią daugumai restrikcionizmo formų ir apribotų tarptautinį planavimą tomis sritimis, kur gali būti pasiektas tikrasis sutarimas – ne tik tarp tiesiogiai paliestų, bet ir tarp visų čia dalyvaujančių „interesų“. Naudingo planavimo formos, kurios gali būti įgyvendintos vietose ir kurioms nebūtina taikyti restrikcinių priemonių, yra paliekamos laisvos ir rankose tu, kurie labiausiai kompetentingi jų imtis. Reikia net tikėtis, kad federacijoje, kur nebebus seno pagrindo neribotai stiprinti atskirų valstybių galią, ankstesnis centralizacijos procesas tam tikru mastu galės būti pasuktas atgal ir atsiras galimybė dalį valstybinės valdžios perleisti vietiniams organams.

Verta prisiminti, jog idėja, kad pasaulis atrasiąs pagaliau taiką per atskirų valstybių vienijimąsi į dideles federacines grupes, o galiausiai gal ir į vieną bendrą federaciją, toli gražu nėra nauja. Iš tikrųjų ji buvo beveik visų devynioliktojo amžiaus liberalių mąstytojų idealas. Pradedant Tennysonu, kurio dažnai minima „oro mūšio“ viziją pakeitė tautų federacijos, susikūrusios po jų paskutinio didžiojo mūšio, vizija. Iki pat šio šimtmečio pabaigos federacinės organizacijos įgyvendinimas liko vėl ir vėl atgimstančia viltimi žengti kitą didžiulį žingsnį civilizacijos pažangos kryptimi. Devynioliktojo amžiaus liberalai galbūt ir ne iki galo suvokė, kokią esminę jų principų dalį sudaro federacinės skirtingų valstybių organizacijos idėja[95], bet retas kuris iš jų neišreiškė savo tikėjimo ja kaip galutiniu tikslu[96]. Ir tik artėjant dvidešimtajam amžiui, prieš pat *Realpolitik* triumfą, šios viltys pradėtos laikyti praktiškai neįgyvendinamomis ir utopinėmis.

* * *

Mes neatstatysime civilizacijos veikdami dideliais mastais. Tai ne atsitiktinumas, kad, apskritai imant, grožio ir padorumo daugiau galima rasti mažų tautų gyvenime ir kad didelės tautos patirdavo tuo daugiau laimės ir pasitenkinimo, kuo labiau jos išvengdavo mirtino centralizacijos užkrato. Demokratiją mažiausiai galėsime išsaugoti ar išpuoselėti, jeigu visa valdžia ir dauguma svarbių sprendimų bus palikta organizacijai, kuri per didelė, kad paprastas žmogus ją aprėptų ar perprastų. Demokratija niekur neveikė gerai be plačiai taikomos vietinės savivaldos, politiškai lavinančios visą tautą, o ne vien jos ateities vadovus. Tik ten, kur atsakingumo galima išmokti ir jį išmėginti daugumai žmonių suprantamuose reikaluose, kur veikla remiasi savo kaimyno pažinimu, o ne kokiomis nors teorinėmis žiniomis apie kitų žmonių poreikius, tik ten paprastas žmogus gali iš tikrųjų dalyvauti valstybiniuose reikaluose, nes jie susiję su jam pažįstamu pasauliu.

Kur politinės priemonės įgyja tokį didžiulį mastą, kad reikiamas jų išmanymas

[95] Apie tai žr. prof. Robbinso jau cituotą knygą, op. cit., p. 240–257.
[96] Dar paskutiniaisiais devynioliktojo šimtmečio metais Henry Sidgwick manė, kad „neperžengiant blaivios prognozės ribų galima spėti, jog Vakarų Europos valstybės ateityje gali tam tikru mastu integruotis, ir jeigu tai įvyktų, greičiausiai būtų laikomasi Amerikos pavyzdžio, ir naujasis politinis agregatas būtų kuriamas federacines santvarkos pagrindu“ (*The Development of European Polity* [išspausdinta po mirties, 1903 m.], p. 439).

prieinamas beveik išimtinai biurokratijai, ten privataus asmens kūrybiniai akstinai turi išblėsti. Man atrodo, kad mažųjų šalių, tokių kaip Olandija ar Šveicarija, patirtis čia gali daug ko išmokyti net tokias sėkmingiausiai besitvarkančias didesnes šalis kaip Didžioji Britanija. Visi laimėsime, jeigu sugebėsime sukurti pasaulį, tinkamą gyventi mažoms valstybėms.

Tačiau mažieji gali išsaugoti savo nepriklausomybę tarptautiniu, taip pat valstybiniu mastu tik esant tikrai teisėtumo sistemai, kuri garantuoja ir tai, kad nustatytų taisyklių būtų nuolat laikomasi, ir tai, kad valdžia, turinti galią priversti jų laikytis, nepanaudotų šios jokiam kitam tikslui. Kadangi bendro įstatymo įgyvendinimui tarptautinis valdžios organas privalo būti itin galingas, jo konstitucija tuo pat metu turi būti tokia, kad neleistų tarptautinei, lygiai kaip ir tautinei, valdžiai tapti tironiška. Mes niekada neužkirsime kelio piktnaudžiavimui valdžia, jeigu nebūsime pasirengę apriboti ją tiek, kad kartu būtų užkirstas kelias ir panaudoti ją siektiniems tikslams. Didžioji proga, kuri atsivers šiam karui pasibaigus, yra ta, kad valstybės nugalėtojos, pirmiausia pačios paklusdamos taisyklių sistemai, kurią pajėgios įgyvendinti, gali tuo pat metu įgyti moralinę teisę primesti tas taisykles kitoms valstybėms.

Tarptautinis valdžios organas, veiksmingai ribojantis valstybės galią individo atžvilgiu, bus viena iš geriausių taikos garantijų. Tarptautinė Įstatymo Viršenybė turi tapti apsauga tiek nuo valstybės tironijos individo atžvilgiu, tiek nuo naujos supervalstybės tironijos tautinių bendruomenių atžvilgiu. Turėtume siekti ne visagalės supervalstybės ir ne palaidos „laisvų tautų“ asociacijos, bet laisvus žmones vienijančių tautų bendrijos. Mes seniai skundžiamės, kad tapo neįmanoma tarptautiniuose reikaluose elgtis taip, kaip buvome numatę, nes kiti nenori laikytis žaidimo taisyklių. Būsimasis susitarimas suteiks progą parodyti, kad buvome nuoširdūs ir kad esame pasirengę pripažinti tuos pačius savo veikimo laisvės apribojimus kaip ir tie, kuriuos, mūsų manymu, bendram labui būtina nustatyti kitiems.

Išmintingai taikomas federacinis organizavimo principas gali iš tikrųjų pasirodyti esąs geriausias kai kurių sudėtingiausių pasaulio problemų sprendimas. Bet jo taikymas yra nepaprastai sunkus uždavinys, ir vargu ar mus lydės sėkmė, jeigu, perdėtų ambicijų vedami, mėginsime jį išplėsti už jo galimybių ribų. Greičiausiai egzistuos stipri tendencija bet kokią naują tarptautinę organizaciją paversti visa apimančia ir pasauline; ir, žinoma, kils neatidėliotinas poreikis turėti tokią visa apimančią organizaciją, kokią nors naują Tautų Lygą. Didžiai pavojinga, mėginant remtis vien šia pasauline organizacija, jai užkrauti visus tuos uždavinius, kurie atrodo pavestini tarptautinei organizacijai, nes galbūt praktikoje jie nebus reikiamai sprendžiami. Aš visada buvau įsitikinęs, kad tokios ambicijos yra Tautų Lygos silpnumo priežastis, kad, mėginant (nesėkmingai) padaryti ją pasaulinę, ji turėjo būti daroma silpna, ir kad mažesnė ir kartu galingesnė Lyga būtų buvusi geresnis įrankis saugant taiką. Esu įsitikinęs, kad ši padėtis tebegalioja ir kad tam tikro laipsnio kooperacija, kuri galėtų būti pasiekta, tarkime, tarp Britų Imperijos ir Vakarų Europos

tautų, ko gero, kartu su Jungtinėmis Valstijomis, vargu ar būtų įmanoma pasauliniu mastu. Ta palyginti glaudi asociacija, kurios reikalauja federacinė sąjunga, iš pradžių kažin ar galės būti įgyvendinta plačiau nei siaurame Vakarų Europos dalies regione, nors laipsniškai turėtų būti galima tą regioną išplėsti.

Tiesa, ir susidarius tokioms regioninėms federacijoms, vis dėlto išlieka karo tarp skirtingų blokų galimybė ir, norint šią riziką kiek galima sumažinti, mums tenka pasikliauti didesne ir laisvesne asociacija. Turiu galvoje, kad kitokios asociacijos poreikis neturėtų tapti kliūtimi glaudesnei asociacijai tų šalių, kurios artimesnės viena kitai savo civilizacija, pasaulėžiūra bei standartais. Nors visomis išgalėmis turime siekti užkirsti kelią ateities karams, neturime vaizduotis galį vienu užmoju sukurti pastovią organizaciją, kuri bet kokį karą bet kokioje pasaulio dalyje padarytų visiškai neįmanomą. Toks mūsų mėginimas ne tik būtų nesėkmingas – juo mes greičiausiai dar ir sumažintume savo galimybes sulaukti sėkmės apibrėžtesnėje srityje. Kaip ir kitų didžiųjų blogybių atvejais, visai galimas dalykas, kad priemonės, kurios karą ateityje padarytų visiškai neįmanomą, pasirodys net blogesnės už patį karą. Jeigu mes galėtume sumažinti karą kurstančios trinties pavojų, tai būtų bene viskas, ko galime racionaliai tikėtis pasiekti.

PABAIGA

Šios knygos tikslas nebuvo pateikti detalią siektinos ateities visuomeninės santvarkos programą. Jeigu tarptautinių santykių atžvilgiu mes pažengėme kiek toliau nei esminė kritinė užduotis, tai todėl, kad šioje srityje mums netrukus gali iškilti reikalas kurti projektą, kuriuo ateities raida galbūt turės ilgai remtis. Daug kas priklausys nuo to, kaip išnaudosime tada mums atsivėrusią progą. Tačiau kad ir ką bedarytume, tai galės būti tik pradžia naujo, ilgo ir sunkaus proceso mums, kaip visi tikimės, laipsniškai kuriant pasaulį, labai skirtingą nuo to, kurį pažinome per pastarąjį šio šimtmečio ketvirtį.

Mažų mažiausiai abejotina, ar šiame etape detalus siektinos visuomenės vidinės santvarkos projektas būtų labai naudingas ir ar apskritai kas nors kompetentingas tokį pateikti. Svarbiausias dalykas dabar yra tai, kad mes sutartume dėl tam tikrų principų ir išsilaisvintume nuo kai kurių iliuzijų, kurios mus valdė netolimoje praeityje. Kad ir kaip būtų nemalonu, privalome pripažinti, kad prieš šį karą mes dar kartą pasiekėme tą stadiją, kuomet svarbiau pašalinti kliūtis, kuriomis žmogiškasis paikumas užgriozdė mūsų kelią, ir išlaisvinti kūrybinę individų energiją, o ne išradinėti dar vieną mechanizmą jiems „vadovauti“ ir juos „valdyti“; kurti pažangai palankias sąlygas, o ne „planuoti pažangą“. Pirmiausia mums reikia išsilaisvinti iš tos aršiausios šiuolaikinio obskurantizmo formos, kuri mėgina mus įtikinti, kad visa, kas padaryta netolimoje praeityje, buvo išmintinga arba neišvengiama. Mes netapsime išmintingesni, kol nesuprasime, jog daugelis mūsų

padarytų dalykų buvo labai kvaili.

Jeigu norime sukurti geresnį pasaulį, privalome turėti drąsos vėl pradėti iš pradžios – net jeigu tai reikštų *reculer pour mieux sautei*. Šią drąsą rodo ne tie, kurie tiki neišvengiamomis tendencijomis, ne tie, kurie skelbia Naująją Santvarką, esančią ne daugiau kaip pastarųjų keturiasdešimties metų tendencijų projekcija, ir kurie nepajėgia sugalvoti nieko geriau, kaip mėgdžioti Hitlerį. Būtent tie, kurie garsiausiai šaukiasi Naujosios santvarkos, yra labiausiai veikiami idėjų, sukėlusių šį karą ir atnešusių daugiausia blogybių, nuo kurių dabar kenčiame. Jaunesnioji karta teisi menkai tepasitikėdama idėjomis, valdžiusiomis daugumą vyresniosios kartos žmonių. Tačiau ji klysta arba yra suklaidinta, jei mano, jog tai tebėra liberalios devynioliktojo amžiaus idėjos, kurias jaunesnioji karta iš tikrųjų vargu ar žino. Nors nenorime ir negalime sugrįžti į devynioliktojo amžiaus tikrovę, mes turime galimybę įgyvendinti jo idealus, kurie tikrai kilnūs. Šiuo požiūriu neturime teisės jaustis pranašesni už mūsų senelius ir mums niekad nevalia užmiršti, kad kaip tik mes, dvidešimtasis amžius, o ne jie, sugadinome visa reikalą. Jeigu jie žinojo dar ne viską, kas buvo būtina kuriant jų geidžiamą pasaulį, tai mūsų nuo to laiko įgyta patirtis turėjo mus geriau šiai užduočiai paruošti. Jeigu pirmasis mūsų mėginimas sukurti laisvų žmonių pasaulį nepavyko, turime mėginti iš naujo. Pagrindinis principas, kad individo laisvės politika yra vienintelė tikrai pažangi politika, šiandien lieka toks pat teisingas, koks jis buvo devynioliktajame amžiuje.